Б. Сейтәков

Сыз салды

ЫЗ САЛДЫ

Беки Сейтәков

Гыз салгыды

Повесть

Туркм
С28

Языҗы Беки Сейтәковың «Гыз салгыды» повести икинҗи гезек нешир эдилйәр. Языҗының бу әсери гиң окыҗылар көпчүлигиниң сөйгүсини газанды.

Повестдәки вака Бейик Октябрь социалистик революциясындан өң, Хыва ханлыгында болуп гечйәр. Әсерде Хыва ханының хем-де онуң мәхүрдарларының эхли пыссы-пужурлыклары, ахлакы нежисликлери, гарып халкы әзмек үчин эдилйән пиримлер, халк көпчүлигиниң Хыва ханына болан гахар-газабы ынандырыҗылык билен беян эдилйәр.

Икинҗи нешир

I

1917-нҗи йылың июль айының орталарыды.

Дашы белент хаятлы улы галаның ичинде узаклы гүн довам эден базар ир икиндин совулды. Атлы, әшекли, арабалы, пыяда базарчылар дөрт тарапдакы дервезелерден ызы үзүлмән чыкярдылар. Хер топар бир тарапа йүзленйәрди, чаркандаклы ёлларда ала тозан турзуп, өзлери-де шол тозаның ичине сиңип гидйәрди. Хова ыссыды, чөп башы гымылдамаярды. Яплардан, салмалардан, шор ерлерден гөтерилйән буг аграс хованы херекетлендирмән, бир дуршуна саклаян ялыды. Бу хакыкатдан-да шейледи; бир бада ёкары гөтерилен тозан агач бойы галып, хованың йүзүнде бир дуршуна башыны бозман дурярды. Дашдан середениңде базарчылар бир галаның дервезесинден чыкып, бейлеки бир галаның ичине гирип гидйән ялы болуп гөрүнйәрди.

Томус айлары мыдама шейледи. Агачларың, гөк экинлериң япраклары бол хасыл гетирен эрик багы ялы, үстүндәки тозанларыны гөтерип билмән, башларыны ашак саллап отурярдылар. Томсуң орталарына ченли өсүмлик-

лериң гөвүн гөтериҗи гөк реңклери өңки гөзеллигини йитирйәрди. Япраклар солушярдылар. Улы араба ёлларының топраклары ун ялыды. Сәхел шемала көвсарлап тозан турярды. Ёлларың ики тарапы-да зейләп, йүзи шорлап ятан мейданлык я-да зей сувундан әзъет чекип, саралып отуран экинчилик болуп гидйәрди.

Галаның бәш йүз метрлик голайында, гүндогар дервезәниң эдил габадында гүр эрик баглыгы ховаланып гөрүнйәрди. Шол багың ортасында атгайтарым мейданы тутуп дуран күңрели ховлы барды. Ховлының дашы, багың ичи адамлардан, гаңтарылып гойлан атлардан долуды. Гөйә галадакы базар совлуп, бу ерде тәзеден башланан ялыды. Бирлән-икилән ак орамаклы аяллар кәте адамларың арасында гөзе илип гидйәрдилер. Эмма ховлының демиргазыгында хатара отуран тамдырларың дашына гүл экилен ялыды. Етишен гызлар, яш гелинлер, хениз ак оранмадык орта яшан аяллар, шол тамдырларың башында зибирдешйәрдилер: чөрек япярдылар, меле петирлери тамдырдан чыкарып, оларың йүзүне сары яг чалярдылар, шол петирлерден улы-улы сачаклары долдуpярдылар. Яглы чөрегиң бурк урян ысы багың ичини тутуп гидйәрди.

Ховлының аркасындан гайралыгына тарап гиң яп дүңдерилип акярды. Ябың боюнда, эрик багының гутаран еринде бәш-он адам аркайын отурар ялы сыпа барды. Сыпаның үстүнде еди-секиз адам чай ичип, хер ким өз сесини тамдырың башындакылара эшитдирҗек болуп, гаты-гаты геплешип отырдылар. Ниллери алтын чайылан күмүш букавлы, келтеҗик японы бәшатарлар, окдан долы хатарлар оларың эл етер ялы янында ятырды. Ярагларың голайында ак, гара, меле, ясы телпеклер гоюн ятан ялыды.

Сыпаның илери четинде отуран молла сыпатлы адам чай хем ичмейәрди, гүррүңе хем гошулмаярды. Ол намаз окаян ялы чөк дүшүп, чеп элини дызының үстүнде гоюп, галаның бир илерки, бир гүндогаркы дервезесине гөз гездирйәрди, ол ерден чыкян адамлара әңедйәрди. Онуң эгнине елбегей атан доны, гүрзелек сакгалы, мурты, үстүнде гурт серәймели ясы телпеги-де сарыды. Диңе ягҗымак, репиде ялы тегелек йүзи гызылды хем хырсызды. Гөзлери улуды, мөледи. Якасына гушдырнак нагыш чекилен көйнеги гысга, ёгын, чылка бойнуны өңкүсинден-де ёгналдып гөркезйәрди. Онуң саг элинде алтын чайылан күмүш дишсынчгары барды, ол герексе-герекмесе оны агзындан чыкармаярды. Хәзир хем ол дишсынчгарыны дишлериниң арасында ойнадып отырды. Ол ири сүңкли, даяв адамды. Хәзирки отурышы-да эдил дүе чөкен ялыды.

Базарчылар сабашды. Халлы җарчы гуйругы җотда гөк эшегини сайгылап, илерки дервезеден чыкды-да, гүнорта-гүндогара гидйән ёл билен обасына уграды. Балакларыны дызына ченли чермән, башы тахялы семаварчылар узын җүрүндикли семаварларыны ялпылдадып, галадан чыкып уградылар.

Буларың гайтмагы базарың совулдыгыды.

Халлы җарчы тозаның арасына гирип гөзден йитенсоң, молла сыпатлы адам хоңкарып галан дервезелере, бошап галан ёллара тәзеден середип чыкды. Эгнине салам берйән ялы башыны чалаҗа өврүп, геплешип отуран йигитлере тарап богук сеси билен йүзленди:

— Адамың өмри-де шейле, эдил гызан базар ялы... Гарраңдан соң, өлениңден соң ол хем ине, шу гүнки базар ялы совуляр.

Йигитлериң көпүси башына гай болуп отурышларына молла сыпатлы адамың нәме диенини аңшырмадылар. Эмма олара онуң сесини эшитмегиң өзи бесди. Хеммәниң йүзүнде ялынҗаңлык йылгырмасы пейда болды. Отуранларың хеммеси бирден:

— Догры, догры, хеким ага!..—дийишдилер.

Хеким оларың бу ит йылгырышларына үнс бермеди. Онуң мөле, ган өйүлен гөзлери илерден гечйән ёлуң аңры янында отуран бир гара өе дикилди. Өй бу ерден гаты голайды. Өйүң янында кичиҗик там барды. Онуң үстүне басылан саман гүне, түссә янып, чүйрәп гидипдир. Элбетде, бу өй билен бу тамың гапдалында кишңәп дуран ат-да, тәҗи хораз ялы гелин-гыз-да ёкды. Эгер-де тамың гапдалында ятан, ягырнысына гара яг чалнан ак эшек болмадык болса, бу ерде яшаляндыр өйтмек хем мүмкин дәлди.

Ханың мөхердары Мәмметвели хеким бу өе, онуң янындакы кичиҗик тама хич бир манысыз, хич бир максатсыз бир салым середип отурды. Бу өй билен хекимиң хасап-хесиби бир эййәм гутарыпды. Бир вагтлар, Мәмметвели хениз мөхердар болманка, ол өйүң хем өзүне гөрә дурмушы, шагалаңы, шатлыгы барды. Мәмметвели мөхердар боландан соң, ол затларың хеммеси гутарды. Өйүң әхли дөвлети, бүтин байлыгы, хемме берекети арадакы ёлуң гайра тарапына, хекимиң доймаз-долмаз күңрели ховлусына гелип гошулды.

Гөйә отуран кечесиниң ашагындан йылан чыкан ялы

болуп, Мәмметвелиниң улы гөвреси бирден херекетленди. Ол мөле гөзлерини тамың үстүндәки чүйрүк самана гелип гонан гаргадан айрып билмән, аладалы гүрледи:

— Бөри, а, Бөри, шол гарганы бир окда уруп билермиң?

Отуранлар гурдуң сесини эшиден гоюн ялы бирден гобсундылар, хекимиң әңедйән тарапына бакып ыкҗамландылар.

Ашакы додагы бөврек ялы, гара йүзли, гара сакгаллы, гелшиксиз бир адам дызына галды-да:

— Хеким ага, асыл әглемен!— дийип, дишини сыртардып гүлди. Чөрек дилейән етим ялы, додагыны ялашдырды.

Хеким оңа тарап йүзүнем өврүмеди-де, ынамсыз җогап берди:

— Сен оңармарсың. Ханы ярагыңы бәри ал!

Хекимиң бу отуранларың арасындан сайлап өз адыны тутанына Бөри хондан бәрси болды. Әлбетде, бу онуң үчин кичи-гирим зат дәлди. Шол елгин билен хем ол голайындакы бәшатарларың бирини какып алды-да, хекимиң алкымына барып, ярагы онуң элине тутдурды.

— Ине, хеким ага!..

— Ханы, отур!—дийип, хеким оны өз өңүнде, аңырсына бакдырып отуртды, онуң саг эгнине бәшатарың нилини дирәп, тамың үстүндәки гарганы нышана алды.

Бөри түпеңиң нилини гымылдатмакдан горкуп, хеким узак вагтлап нышана алып отурса-да, демини алып билмейәрди. Онуң гөзлери ханасындан чыкайҗак боларды. Буянкы отуранлар хем сеслерини чыкарман, демлерини зордан алып, түпеңиң атыларына гарашярдылар.

Айылганч гүрпүлди пейда болды. Тамдырың башындакылар, гаңтарылгы атлар тисгинип гитдилер. Бөриниң ве хекимиң гөзлериниң өңүни чал түссе гаплады. Бөри улудан демини алды. Онянча төверекдәкилериң бири әл чарпып гүлди:

— Хеким ага, сен онуң гөзүнден хем уруп билҗек экениң!

Ене бири онуң сөзүни алып гөтерди:

— Хеким ага отуз әдимден хоразың кекеҗини-де уруп билйәр. Нышана алян зады онуң гөзүне илдиги бесдир...

Дәриниң түссеси гөз өңүнден совлансоң, Мәмметвели кичиҗик тамдан гөзүни айырман, түпеңи ызына узатды-да, улумсылык билен:

— Дегипдир-ов!—дийди.

Отуранларың бири онуң узадан бәшатарыны яранҗаңлык билен какып алды. Окуң үстүни долдурды.

— Ханы Бөри бег, бар-да шол гарганы гетир, мен-ә эдил петекесини нышана алыпдым, ниресинден дегдикә гөрели — дийип, хеким ене-де дишсынчгарыны агзына етирди.

Онянча шол кичиҗик тамың ичинден аглаян аялың заары сеси эшидилди, онуң ыз яны билен чаганың аглаян сеси гелди. Бир салымдан узын бойлы, әли хасалы көр гоҗа дивары сермеләп чыкды. Гарры аял билен еди-секиз яшлы чага хем бир-бирлериниң эллеринден тутуп, гоҗаның ызы билен ылгашып чыкдылар. Гоҗа хорды, аякларының үстүнде зордан дурярды. Онуң-да, ыз янындан даш чыкан аялың-да, кичиҗик чаганың-да гейимлери сал-салды. Олар көпенлерини башына бүрәп гөрден чыкана меңзейәрдилер.

Аял ики будуна шапбатлап, чиркин гыгырды:

— Оҗагы гөмүлмишлер, инди бу көне кесеги ока тутуп башладыңызмы?! Худайым, оҗагыңызда от янмасын!.. Огулдан, агадан, иниден дынданыңыз болмадымы? Инди гөзүңизи көр гарры билен шуҗагаз чага дикдиңизми? Гарагы гапыланлар!

Чага титрәп, соҗап аглаярды, мамасының әлемедешик алача көйнегиниң этегинден таңҗа келлесини сокайҗак боларды.

Гоҗа хасасыны ере уруп, аялына азгырылды:

— Кес сесиңи! Бар, агтыгыңы ал-да өе гир! Булардан хер зада гарашмак болар!

Аял ичерик гирди. Бу аралыкда Бөри ылгап тамың гапдалына гелди, пессеҗик тамың үстүндәки чүйрүк саманың бир гапдалында чалам-чаш болуп ятан гарганың масылыгыны бөкүп алды-да, дуран еринден бегенчли гыгырды:

— Ок эдил петекесини ярыпдыр, яшулы!

Гоҗа сес чыкян тарапа гарап өңе әтледи. «Худайым, сениң өз петекәңден хачан ок гечеркә?» дийип ичинден кәйинди. Дашындан болса, гыззырма тутян ялы титрәп:

— Ягшы йигит, бу ойнуңызы дашракда этсеңиз говы боларды. Дек отуран мысапырлары бейтмәңиз-ә боланок. Чаганы горкуздыңыз!— дийип, сыпайычылык билен айтды.

Хекимиң бирнәче гезек өз адыны тутанына келлеси гөчен Бөри гоҗа тарап чалаҗа өврүлип, айылганч серетди-де:

— Бесдир, бесдир!— дийди ве өли гарганың ганатындан тутуп, чалт-чалт йөрәп гитди.

Гоҗа хасасына сөенип, сесиң хайсы тарапдан гелйәндигини аныкламак үчин бойнуны бир тарапа гышардып, бөвүр берип сакланды. «Месликден яңа нәме этҗеклерини билмейәрлер, меслиги гөтерип болярмы нәме» дийип ичини геплетди. Соңра ызына өврүлмек үчин ыкҗамланды-да, сесини батландырып:

— Бу болшуңыз билен ахыр бир беланың үстүнден барсыңыз! Худай дийиң!— дийди.

Гоҗа ызына доланды. Эмма гайрадан чыкан богук сеси аңшырмак үчин ене-де аяк чекди.

— Хей, гарры бидөвлет, агзыңы онда-мунда уруберме. Ала гаргаңа гынанян болсаң, ал экит-де говруп ийәй!

Гоҗа хекимиң сесини танады-да, ашакы додагыны дишләп, юмругыны дүвди: «Сениң бир...». Ол саг эли билен дивары бойлап, хекиме җогап бермән, гахарлы йөрәп гитди.

Сыпаның үстүнде болса хекимиң мергенлигини өвйән җошгунлы сеслер, гаррыларың, чаганың аглашып чыкышларыны масгаралаян гүлкүлер асмана гөтерилйәрди.

Хеким дишини сынчгап отурышына Бөрә йүзленди:

— Олҗаңа хырыдар тапылмадык болса, оны яба окла. Онсоңам бар-да, ол адамлара айт, атлары аркалап ерлешдирсинлер. Олар нәме, тамың ичинде гөбеги гөмлен ялы болуп отуряркалар?!

Булар гүн эңегини ере дирейәнчә шу ерде бәлчирешип отурдылар. Гүн батып гараңкы аралашыберенде яңкы Халлы җарчының гиден ёлундан, тозанлы перданиң аңырсындан чапып гелйән ат аягының гүпүрдиси эшидилди. Мәмметвели хеким бу сеси хеммеден өң эшитди, ынҗалыгы гачды. Онуң гөвнүне хер хили ховсалалы пикирлер гелип уграды.

Ол отуран ериндөн турмакчы болян ялы гобсунды-да:

— Эшидйәңизми?— дийип, төверегиндәкилериң пикирини барха голайлашян ат аягының сесине чекди. Ичинден болса: «Исфендияр ханың газабы гүйчлүдир, хернә худай оңлы хабар болаверсин» дийип, худайдан дилег этди. Ол меле месисини тайлы гезек сыпалашдырып, ковүшлерини голайына гетирип гойды.

Гүнүң шу вагтында Хыва тарапдан ат аягының сесиниң эшидилмеги Мәмметвели мөхердар үчин дүшнүклиди. Оба адамларының хич бири бу вагт атыны гаты сүрүп, хекимиң

ынҗалыгыны гачырып билҗек дәлди. Бу гелйәнлер дийне юрт эесиниң атлылары болмалыды.

Хекимиң төверегиндәкилери гыссамак герек болмады. Мәмметвелиниң шу херекетлериниң өзи олар үчин газаплы буйрукдан-да дүшнүклиди хем гүйчлүди. Олар бир демде аякгапларыны гейдилер, хатарларыны гушандылар, ярагларыны эллерине алып, буйруга гарашып, учҗак гуш ялы чоммалып отурдылар.

Мәмметвели мөхердар өрән агырлык билен ериндеи турды, дишсынчгарыны саг элинде ойнадып, илерки ёла тарап абшанаклап уграды. Янындакылар онуң ызына дүшдүлер.

Олар ёла етип аяк чекен батларына тозан пердесиниң аңырсындан ики атлы окдурылып чыкды. Агызларындан сычран ак көпүклер атларың дөшлерине, гөвүсбентлерине гар дүшен ялы эдипдир. Атларың икиси-де гап-гарады. Бурунларындан чыкян демлери көрүкден чыкян ел ялы сесленйәрди.

Мәмметвели хеким өңдәки атлыны деррев танады, хормат гоюп, гыссанмачлык билен онуң атының җылавындан япышды:

— Хош гелдиңиз, Мухамметкерим ясавулбашы!— дийип, оны атдан гөтерип диен ялы дүшүрди.

Бөри ясавулбашының атының җылавыны Мәмметвелиниң элинден алды, аты идип уграды. Бейлекилер икинҗи атлы билен мешгулландылар.

Мөхердар билен ясавулбашы мәхирли саламлашып, гол говшурышып гөрүшдилер, соңра өңдәкилерден араларыны ачмак үчин өкҗе огурлап башладылар.

— Юрт эеси хан аганың мал-башы, өй-ичерлери гургунчылыкмы? Алыхезретлериниң өзи гургунмы?— дийип, Мәмметвели песгөвүнлилик эдип, ялынҗаңлык билен сорашдырярды. Онуң агыр гөвреси еңләпди.

Мухамметкерим ясавулбашы Мәмметвели мөхердардан бәш яш дагы кичиди. Ол инчемик узынды. Онуң гүр гара гашлары кичиҗик гөзлериниң үстүни япаййын дийййәрди. Ол йөрәп гелшине өкҗеси бейик ак әдигиниң тозанларыны сапына күмүш чайылан гамчысы билен какышдырярды, яшы кичидигине гараман, улумсы гүрлейәрди:

— Җенабы мөхердар, өзүңизе мәлим болшы ялы, Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың йүрегинден өнен баласы Темиргазы төрәниң вепат боланына ики йылдан-да говрак вагт гечди. Шондан бәри онуң алыхезретлери хениз хем

өзүне гелип биленок. Хич бир зат алыхезретлериниң гөвнүни ачып билмейәр. Диңе шу кемчилиги болмаса, алыхезретлериниң мал-башлары, өй-ичерлери дийсең гургун. Аллатагала Хыва илатының багтына онуң башыны аман сакласын... Омын...—дийип, ясавулбашы ики эли билен йүзүни сылды. Мәмметвели хеким хем «омын» дийип, ясавулбашының херекетини гайталады.

Мәмметвели хеким башыны ашак салып баршына гопбамсы ясавулбашының хер бир сөзүнден маны огурлаярды. Ясавулбашының хәзир китап окаян ялы болуп, бир хеңде гүрлейши, өзүне, аркасында дуран көшгүң гүйҗүне буйсанып аркайын гүрлейши Мәмметвелини ыкҗамланмага меҗбур этди. Ол дашындан ясавулбашының хер сөзүнден соң «хә... хә» дийсе-де, ичинден ол сөзлериң манысыны чөзлеҗек боларды. Ясавулбашының бу гелши биринҗи я-да онунҗы гелши дәлди. Ол атының ак көпүгини ша ёлуның ики тарапына сачып, ики йүз гезекден-де көп гелипди. Хер геленде тәзе-тәзе айылганч буйруклар, хөкүмлер алып гелйәрди. Хер геленде алып гелен буйругына лайык гүррүңлер билен сөзе башлаярды.

Мәмметвели бу илатда хекимди, мөхердарды. Көп затлара эрк эдип билйәрди. Эмма көшк билен бу илатың арасында буйрук гатнадян ясавулбашыдан өлер ялы горкярды. Онуң өңүнде яплаярды. Ясавулбашы хер ничик-де болса көшк адамсыды. Ол мөхердара нәме эдейин дийсе, аңсатлык билен эдип билҗекди.

Хәзир хем шейле этди. Мәмметвели хеким «хә-хә...» дийип гелшине ичинден өз-өзи билен геплешйәрди: «Ери, хич бир зат алыхезретлериниң гөвнүни ачып билмейән болса, ясавулбашы бу ере маймын гөзләп гелдимикә? Я-да хан: «Бөрини гетириң, гой, ол мениң гөвнүми гөтерсин» дийип, оны бу ере ибердимикә? Әй, ёк, бу сөзлерден башга затларың ысы гелйәр, хернә соңы хайырлысы болсун...» Шол себәпли-де хеким ясавулбашының нәме буйрук билен геленини деррев билеси гелйәрди. Эмма када ёл бермейәрди. Исфендиярың чапарындан хабар сорамак болмаярды, онуң өзи айтмалыды. Бу—язылмадык канунды.

Хеким сыр билдирмеҗек болуп, улудан демини алды-да:

— Темиргазы төре ялы огул икинҗи гезек дүнйә гелмез. Онуң эдебиниң-экрамының өзи йүз огла дегйәрди... Ызы ярасын, ызы...—дийип, хеким ене-де ики элини йүзүне етирди, үч-дөрт саны арап сөзүни ювашҗа гайталап дога окады.

Ясавулбашы өңки әхеңи билен:

— Җенабы мөхердар, өз билшиңиз ялы, гидени гетирип болмаяр. Гидени гитди бил дийипдирлер. Эмма алыхезретлериниң раятларының индики везипеси онуң гөвнүни тапмакдыр, оңа ярапмакдыр—дийди-де, муртуны товлап, гөз астындан хекимиң йүзүне йылгырып серетди. Бу масгаралы йылгырыш хекимиң аңырсыны бәрсине гетирди. Ол әййәм айылганч бир зада гарашмалыдыгыны өз янындан аныклады.

Олар ховлының дервезесине гелип сакландылар.

Мәмметвели хекимиң ягдайы өңкүден-де бетер аладалыды, мөле, хырсыз гөзлеринде нәмәлим гахар аламатлары пейда болупды. Ол эллериниң сандыраяндыгыны дуйдурмазлык үчин чалышярды.

Ясавулбашының ызына дүшүп гелен атлының янында вәши сөзлер тапып, адамлары гүлдүрип дуран Бөрини гөренде онуң гахары хас гүйҗеди. Эмма хөкүмдарың чапарының янында оңа гаты-гайрым сөз диймеги услып гөрмеди-де, дишини гысды. Ол өзүни нәче аркайын тутмакчы болса-да:

— Бөри, ясавулбашының атыны гездирип, дери гайдандан соң ерлешдирсинлер, адамлара пугта табшыр. Ол йигиди мыхманхана алып барың—диенде онуң сеси титрәп чыкды.

Соңра ол Мухамметкерим ясавулбаша йылгырып:

— Йөрүң өе баралың. Сиз гаты ядапсыңыз, җенап — дийди.

Олар ховлының ичинде хатара тутулан алты саны ак өйүң өңүнден гечип, единҗи өйүң ишигине гелдилер, хеким ылгап ясавулбашының өңүне гечип, эңсини чалтлык билен бир тарапа серпди:

— Гириң, хормат эдиң, җенап!—дийип, чапарың өңүнде тагзым этди.

Ясавулбашы гөйә көпчүлик әхмиети болан бир җая гирйән ялы, әвмезлик хем-де әсгермезлик билен өе гирди, мүрехеде гараман, догры төре гечди, уллакан маузерини тәримден асды, гара, ясы телпегини гапдалына оклады, соңра яңы сырылан келлесини сыпалап, өзүни төрдәки нер душекчәниң үстүне гойберди. Тирсегини пер яссыга берип, гат-гат язылан ёмут халыларының үстүнде гышарды.

Бу вагт гөйә тәримден асылгы халы чувалларың ичинден чыкан ялы, гызыл доплы, тирме гушаклы, узын бойлы, он дөрт-он бәш яшларындакы бир оглан эли чыралы пейда

болды. Онуң башында ак телпеги, аягында айнагонч эдиги барды. Сакгал-муртсуз тегелек йүзи акды, уллакан гөзлери утанҗаңлык билен ойнаклаярдылар. Ол чыраны чыра гойгуҗың үстүнде гоянсоң, хекиме тагзым этди.

Ясавулбашы гөзүниң ашагындан бу огланы башдан-аяк сынлап, сувумсыз йылгырды:

— Сиз нәме үчин мениң билен саламлашмаярсыңыз? Ялңышмаян болсам, сизиң адыңыз Нурлубай болса герек?

Оглан оңа-да баш эгди. Дилини ярмады.

— Ек, мунyңыз болмаяр, гелип гөрщүң...

Хеким боз-яз болуп:

— Бар, Нурлубай, җенап билен гөрүш—диййди-де, деррев дишсынчгарына япышды.

Ясавулбашы огланың элини бирнәче вагтлап өз аясында гысышдырып дурды. Нурлубай ыза чекилип баш эгди.

Муңа сабырсызлык билен гарашып дуран хеким:

— Бар чай гетирсинлер. Тизрәк хызмат этсинлер!—диййип, гыссанмач айтды. Оглан баш эгип, гапа ченли ызына басып гитди.

Аҗы гөк чайдан бир-ики чәйнек ичиленсоң ясавулбашы билен мөхердарың арасындакы бир-бирине болан гизлин гахар чөзүлен ялы болды. Чай, хер ничик-де болса булары юмшатды.

Ясавулбашы шаглап гелен дерини сүпүрди-де:

— Җенап мөхердар—диййип, кәсесини элине алды.—Җенап мөхердар, мен өз пейвагтына гелен мыхман дәл, мен алыхезретлериниң мукаддес перманыны алып гелдим. Мениң хабарымы алың. Буйругы сизе беян этмәге маңа ругсат эдиң.

Овуртлан чайының тагамыны алман ювдуп гойберен мөхердар от гысымлан ялы тиз гепледи:

— Ругсат алладандыр, галыберсе-де, алыхезретлериндендир, бендесиниң ругсат берип-бермезлиге ыгтыяры ёкдур, җенап ясавулбашы...—диййип гултунды.

Ясавулбашы бу сөзи эшиден бадына телпегини гейди, дызына галды, ыкҗамланды. Мөхердар хем онуң ызына эерди. Ясавулбашы ювашлык билен:

— Алыхезретлери эмр этдилер: Хыва велаятындан кырк гыз йыгнап көшге гетирмели. Ол гызлар он дөрт билен он бәш яшың арасында болмалы. Онуң өз раятларында өнүп-өсен ай ялы гөзел гызлар хан хезретлериниң гамгын

гөвүнлерини шат этмелидирлер. Хөкүм хич бир гүррүңсиз амала ашырылмалыдыр. Омын...

Мәмметвели мөхердар тисгинип гитди. Шол бада онуң гөзүниң өңүнден айылганч вакалар гелип гечди. Эмма шол бир вагтың өзүнде хем гөвнүнде пейда болан башга бир кичиҗик умыт онуң элинден гачҗак болан кәсесини сакламагына көмек этди.

Ол богук сеси билен гүңлеч сөзледи:

— Шолардан бизе нәчеси дүшди?

Ясавулбашы өңки болшы билен довам этди:

— Ики гыз.

— Хә... хм...—диййип, хеким ашак бакды. Ол башыны ерден гөтермән:

— Аңры мөхлети хачан? —диййип сорады.

— Шу гүнден башга ики гүн мөхлетиңиз бар, җенап!—диййип, ясавулбашы гыҗалат берйән ялы йыршарып, шол бада гайтаргы берди.

Хеким башыны гөтерди-де:

—Алыхезретлериниң хер бир буйругыны амала ашырмак онуң садык гуллары үчин етилмез багтдыр, белент дережедир. Алыхезретлериниң эдил айдышы ялы болар. Бизиң онуң кемине гулудыгымызы алыхезретлерине етириң!—диййип, ене-де башыны ашак гойберди.

Бу буйрук мөхердарың гарашанындан хем айылганч болуп чыкды. Онуң гайгысы гыз санының ики я-да он болмагы, ол салгыды ерине етирмегиң мөхлетиниң узын я-да гысга болмагы дәлди. Онуң инини тикенекледйән, җебегесини даралдян зат: халкың дуйгусының иң нәзик дамарларыны басгыламакды. Оны халкың айылганч газабы горкузярды. Ики йылдан бәри бүтин Хыва топрагында гозгалаң үстүне гозгалаң турярды. Бир ерде ятан түпең сеси, икинҗи бир ерден эшидилип башланярды. Он алтынҗы йылың ганлы чакнышыкларында атылан түпеңлериң сеслери хениз-де онуң гулагындан гиденокды, ол түпеңлерден чыкан дәри түсселериниң ысындан хениз-де онуң бейниси арассаланманды. Халк шондан бәри онуң гөзүне айылганч гүйч, дүйпсүз деря ялы болуп гөрүнйәрди. Гиҗелерине онуң укусы тутанокды. Айылганч гүйч онуң үстүне абанып гелйәрди, дүйпсүз дерья оны ювутмак ислейәрди. Иң бетери-де: инди бир адамың гөвнүне дегилсе, йүз адам аяга галярды, гөвнүне деглениң тарапыны тутярды. Сәхелче говга улы давалара ченли барып етйәрди.

Ханың түкениксиз буйрукларындан богаз болан адам-

лар эле яраг алып, токая сүмйәрлер, ташланды көне япларың белент райышларының арасына гирип гидйәрлер. Олар бир ере йыгнанарлар, җемленишерлер, хекимиң-де, ханың-да телпегини терс гейдирерлер. Олардан башга гүндиз токайда гизленип, гиҗесине оба араларына гелип гидйәнлер, мөхердарың күңрели ховлусыны гөзүниң ашагына алянлар азмы нәме?

Ол ине шундан горкярды.

Адамлар догрудан-да җанындан доян ялы болупдырлар. Хич ким хич затдан горкмаян ялыды. Озаллар «көшк», «мөхердар» сөзүни эшиденде титрәп дурян адамлар инди үстүне буйрук алып бараны масгаралап гойберйәрлер. Сәхел зада чыдап билмән, эле яраг алып, гума я-да җеңңеле сүмйәрлер. Салгыт йыгнамак агырлашды. «Ханы, инди шейле илден ики гыз тап-да!.. Ёк, адамлара гөз гөркезмек герек. Ханың газабына галмакдан худай сакласын. Бу хемме затдан бетердир. Буйругы хөкман берҗай этмели. Мунуң үчин эхли обаны отламалы-да болса отларын...» дийип, мөхердар ичини гепледйәрди.

Халкың газабының артандыгына гарамаздан, Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың хөкүми-де адатдан дашары айылганчды. Бирнәче йыл мундан озал ханың өз буйругыны бир гүн гиҗә галып берҗай эден мөхердары Нуруллабай[1] галасының иң белент еринден зыңаны-да хениз Мәмметвели хекимиң гөзүниң өңүнден гиденокды. Хеким бу буйругы өз вагтында, хормат билен берҗай этмесе, онуң өзүне-де шол җаза гарашярды. Ол муны бәш бармагы ялы билйәрди. «Вах, Гурбанмәммет сердар ялы пәхимдар адамының герек ери. Ол хем геләймейәр. Эмма ичинде җаны болса өз-ә тиз бир ерден чыкмалыдыр. Вах, шу вагт геләйседи... Әй, зыяны ёк, баша гелени чекмели. Биз алдарыс. Ики гызың икисиниң-де ата-энелерини алдарыс. Көшге бир элтип билсек боланы, соңуны Исфендиярың өзи оңарар... Биз оңа гызың башыны тутуп бермели дәл ахыры. Хава, хава, биз алдарыс. Алыхезретлери Исфендияр хан өз раятындан болан гызлары окатмак ислейәрмиш диерис. Я-да алыхезретлериниң аялы гызлары үмә чагырярмыш диерис... Хава, хава, үмә... үмә... иң говусы шол. Гиденлеринден соң нәме болса шол болсун...»

«...Йөне вели, кимлериң гызыны алсаккак?..» Гөйә бу сораг онуң келлесинден ашак басян ялы. Мәмметвели хеким барха башыны саллаярды. «Кимлериң гызыны алсаккак? Хә... Хм... Ох, болды, болды. Гурбан узының (шу гүнки өйи түпеңленен көр гоҗаның) иниси Дурды готурың өйүниң гапдалындан бир гезек гечемде он үч-он дөрт яшлы бир гыз гөзүме илипди. Бири-хә шол. Онуң йигит етен ики оглы-да обада ёк. Олар гачгак. Мениң келләм эгнимде дурса, олар бу ере гелип билмезлер. Ине болды... Бу иши шейдип дүзедерис. Ханы, икинҗисини нireден алмалы?.. Оны-да тапарыс... Гуллардан аларыс. Бир гүнүм — хош гүнүм дийипдирлер. Шу агшам бир кейп чекип, эртире саг-аман чыкалы, хеммеси дүзелер...»

Хызматкәр гелип, эл ювдурды.

Нахар гелди. Онуң ыз яныңдан ики чүйше дашы өкүз суратлы иңлис шерабы гетирилди.

Өзүниң ясавулбашының ягдайына белет хеким, хызматкәре шейле буйрук берди:

— Бөрә айт, дашардан аяк йыгнанан болса, дервезәни берк гулпласын. Хер гөз арада ики яраглы адам отурсын. Эгер гаравуллар уклайсалар, башлары өлүмли, маллары талаңлыдыр.

Хызматкәр ики бүкүлип:

— Хоп, лепбей, ага...—дийип чыкды, өйүң гапысыны пугта япды.

Ясавулбашы билен мөхердар гөзлерини сүзүп, агызларындан гыллыкларыны акдырып, херси бир тарапа гышаранларында, гиҗәниң илкинҗи хоразлары гыгырып башлады.

II

Мөхердарың ёлуң илерсиндәки гоңшусы Гурбан узын бүтин өмрүни үч танап ерини беҗерип, ондан етер-етмез хасыл алып гечирди. Ол хәзир алтмышына гирипди. Кырк яшында гөзлери гапылды, хоҗалыгыны екеҗе оглы сүйрәп уграды. Гурбан узының шол оглундан башга чагасы болманды. Ол алтмыш яшан-да болса, яңы-яңылар-да даявды, дайханчылыгың агыр ишлерини-де эмгенмән эдип билйәрди. Эмма ол гечен йылдан бәри бүтинлей лагшады, ики бүкүлди, элине хаса алды, өзүниң гара өйи ялы болуп чагшады. Гечен йылдан бәри бу өйден шатлык-да, гүлки-де гөтерилипди.

Гурбан узын өз вагтында даяв, гөрмегей, гарыплыгы

[1] Нуруллабай Хыва ханының яшаян галасы, Хыва шәхериниң ичинде.

етмезчилиги өзүниң сүйҗи дили, ачык шәхди билен басып гелйән адамды. Ол он-он ики яшлы чага вагтларында улы сейислериң гөз гуванҗы болупды. Онуң чапыксуварлык эден аты мыдама пеллехана биринҗи болуп гелйәрди. Соңра ол өсди, улалды, агыр зәхмет, етмезчилик оны басып билмеди. Гайта чекйән зәхмети оңа гүйч-кувват берди. Ол йигрими яшындан башлап, отуз бәш яшына ченли улы тойларда гөреш тутды. Хич вагт онуң кебзеси ере дегмеди.

Гурбан узын йигрими ики яшында өйленди. Ики йылдан соң онуң оглы болды. Әлбетде. Гурбан узын улы той тутуп билмеди. Өзүне гөрә ортача той берди. Оглуның адына Дөвлет дакды. Шундан соң ол өзүнден ики яш кичи иниси Дурды готур билен айрылышды. Өзи ата мүлкүнде галды, Дурды готур ябың аягында, обаның ашак четинде өй тутунып, гиҗесини гүндиз эдип ишләп, ики танап ташланды ер эдинди. Олар айрылышанларында-да, ондан соңра-да хич вагт бири-бириниң гөвүнлерине дегмедилер, бири-бирлерине гаты-гайрым сөз айтмадылар. Хениз-де оларың өйлериниң арасындакы ёданың гатнавы кесиленокды.

Гечен йыл гыш агыр гелди. Гар ир ягды. Узак ятды. Мартың аякларында-да ериң доңы чөзүлмеди. Бигәр хем агыр болды. Хер он танап ере ики адам дүшди. Гурбан узын билен Дурды готурың бәш танап ери үчин бир адам бигәре гитмели болды. Ики доган, Дөвлет үчүси отурып узак пикир эдишдилер, гүнлүкчи тутмагы йүреклерине дүвдүлер. Агызларындан кесип бигәре гүнлүкчи тутуп ибердилер. Өзлери болса ерлерини экише тайярламак билен болдулар.

Бир гүн Мәмметвели мөхердар Хыва тарапдан дергазап болуп гелди. Онуң Нуруллабай галасының депесинден окланмакдан зордан сыпып гайданы болуп гелшинден мәлимди. Ол ак көпүгини ики яна сачып гелйән атының җылавыны чекди-де, кичиҗик тамың гапдалында пил билен доң ери агдарып дуран Дөвлете гарап:

— Бәри гел-айт!— дийип гыгырды.

Дөвлет дессин пилини оклап, хекимиң янына гелди-де:

— Салавмалейким, Хеким ага!— дийип, гөрүшмек үчин, додагыны ялап, оңа ики элини узатды.

Газапдан яңа сары сакгалы титрәп дуран Мәмметвели онуң саламыны алмады. Дөвлетиң элини күмүш гамчысының уҗы билен бир тарапа итекледи. Соңундан:

— Сен нәме үчин бигәре гитмедиң? Эҗеңи ибердиңми?, — дийип, әйменч гөзлерини алардып, Дөвлете серетди.

Хекимиң соңкы сөзи, хич вагт гахарланмагы билмейән, мылайым гөрнүшли, салыкатлы Дөвлетиң аңырсыны бәрик гетирди. Ол газап билен ашакы додагыны дишледи-де, йызына өврүлип, ялдырап ятан пилине серетди. «Өңи-соңы бир өлүм дәлми?» дийип, ылгап пили гөтерди-де, хекимиң сары келлесини улы ёлуң үстүне замча ялы тогалап гойбермеги йүрегине дүвди. Эмма еди-секиз яшлы оглы, көр какасы, энеси, Дурды готурың машгаласы бирден онуң гөзүниң өңүне гелди. Ол зордан сакланды. Онуң йүзүне газаплы середип дуран мөхердар бу затларың хеммесине биркемсиз дүшүнди. Дөвлетиң йүзүниң үйтгемеги оны амана гетирди. Ол шейле-де болса сыр билдирмезлик әдип җабҗынды:

— Сен нәме үчин бигәре гитмедиң? Нәме җогап бермән доңуп дурсуң?

Дөвлет башыны гөтермән, хекиме хич хили хормат гойман, гөйә гахарланышан деңдушуна җогап берйән ялы:

— Мен адам ибердим—дийди.

— Кими?..

— Эҗеми-хә дәл. Гүнлүкчи тутуп ибердим

— Сен еңи ёлугың дилиң узаян ялы-ла

Дөвлетиң бүтин гөвреси бирден титреди.

— Хеким, мениң билен санашмага гелдиңми я-да башга юмшуң бармы?

Хеким реҗәниң гең дәлдигини аңандан соң говшады:

— Бизиң отуз адамымыз етенок. Сен хем гитмели боларсың. Шайыңы тутубер.

— Биз бәш танап ере бир адам ибердик.

Хеким:

— Сен мениң хасабыма гитмели. Әхли ийҗек-ичҗегиң мениң бойнума. Машгалаңа-да гарашык эдерин. Гелеңсоңың җылавыны күңрели ховлусына тарап өвүрди.

хакыңы-да аларсың—дийип, гүррүңи гутардым эдип, атыИки доган билен Дөвлет агшам ене-де йыгнанышдылар. Үчүси биригип, хекимиң үстүне гитдилер. Хеким олара азгырылды:

— Эгер эртир Дөвлет бигәре гитмесе, өйүңизиң еринде ел өвүсдирерин.

Соңра ол Дурды готура йүзленип:

— Сениң ики оглуң-да гитмели. Эгер олар эртир гүнортана ченли ёла дүшмеселер, менден аклык тамасыны этмәң!—дийди.

Дурды готур титрәп

— Хеким ага, нәме үчин сениң ёлуң диңе бизиң үстүмизден дүшди? Биз хем шу ерде өнүп-өсен адам, гелмишек-хә дәл. Бу нәме этдигиң болды?—дийип ялбарды.

Хеким Бөрә гыгырды:

— Бу иблислери оварра эт! Мениң билен самахыллашып дурмасынлар-да, огулларының ёл шайыны тутсунлар —дийип, абшанаклап ак өйлериң бирине гирип гитди.

Дурды готур доганлары билен ызына өврүлип баршына:

— Бизе-хә огул ибердәймесең герек!—дийип, гахарлы сөзледи.

Онянча Бөри олары идирдедип, ховлудан чыкарып гойберди.

Гурбан узының өйүнде ене-де доганларың маслахаты башланды.

Дурды готур:

— Огланлары гачыралы. Гой, ашак тараплара гидип талабанчылык этсинлер—дийди.

Гурбан узын бирнәче вагт пикир эдип отурандан соң шейле дийди:

— Шу пикири менем кем гөрүп дурамок. Дөвлет, нәхили гөрйәң?

— Мырат билен Ораз икисини ашак юртлара ибермек герек—дийип, Дөвлет ынамлы сөзледи.—Олар хениз өйленмедик йигит. Мен болсам бигәре гидейин. Мен кесел аялым билен яш чагамы ызыма тиркәп нирә гачып гидейин? Мениң аягым баглы. Мырат билен Оразы болса бигәре ибермек болмаз. Олар гүл ялы огланлар. Олар чыдап билмез. Гой, олар бир-ики йыл башга ерлерде гезсинлер, талабанчылык этсинлер. Мен гидейин. Болмаса бу сары доңуз асылышар ятар. Ол бирини гөзүниң астына алса, онуң тохум-тиҗини гутарман гоймаяр. Оңа хеммәң етик ахыры... Бир азрак талап эдилдиги болар-да, нәтҗек, баша геленини чекмели. Йөне вели эшитдим-эшитмедим диймәң, ахырсоңы шу сары келләни өзүм тогалармыкам диййәрин...

Оларың үчүси-де Дурды готурың өйүне барып, гиҗе ярым боланда Мырат билен Оразы Көнеүргенч тарапына ёла салдылар. Мырат йигрими, Ораз хем он секиз яшлы йигитди.

Дөвлет хем эртеси гүн гүнорта боланда Дашака уграды.

Мәмметвели хеким Дөвлет обадан сайланандан соң Дурды готурың ызындан адам иберип гетиртди. Элини, аягыны даңып, гараңкы зындана атды. Он гүнден соң оны бошадып:

— Готур, хениз икимизиң хасабымыз гутаранок...—дийип, ковуп гойберди.

Дыз бойы галың бузлары палта билен чапып, онуң ашагындан чыкян сувуң ичинде чарык-чокай билен дуруп ишлемек хер бир ишден-де агырды. Дөвлет үч гүнләп шейле ишледи. Үчүленҗи гүнүң агшамы онуң гызгыны гүйчәп, гөзлери ханасындан чыкаяйын дийип башлады. Эл--аякларының ысгыны гачды, дөрдүнҗи гүн нахар вагтлары ол җан берди. Оны ёлдан соварак бир түммегиң гапдалында җайладылар... Шол йылкы бигәреде бир йүз алтмыш адам өлди.

Дөвлетиң инчекеселли аялы-да шол йылың бахары арадан чыкды.

Ине, Гурбан узыны ики бүкен шу затлар болупды.

Гурбан узын хеким билен Бөрә сөге-сөге тамына гирди, оҗагың башында аркасыны дивара берип чоммалып отурды. Онуң бүтин гөвреси титрейәрди.

— Хей, шейле-де харамзадачылык бормы?—дийип, сандырап сөзледи.—Хей, шейле-де масгарачылык бормы? Инди буларың дердинден өйүңде-де аркайын отурып болҗак дәл. Биз-ә шу яшымызың ичинде хер хили гөзи гызылы гөрендирис вели, Мәмметвели ялы харамзаданы гөрен дәлдирис. Ики нерессе гөр нирелерде энтәп, өйлерине гелип билмән йөр, бирини болса доймаз-долмаз деряның агзына берди. Вах, шу вагт мөҗегиң гөзи ялы ялдырап дуран гөз билен отуз яш! Эдил онуң тамыны башына йыкып, үстүнде ат ойнадардым. Зыяны ёк, баша геленини чекмели болар. Эмма шу харамзададан арымы алып билмесем, гөзүми ачып гидерин...

Гурбан узының эллериниң сүңклери хас ёгналан ялы месе-мәлим болуп гөрүнйәрди. Эллериниң гөк дамарлары таяк ялыды. Ол дамарлардакы ганлар толкун атып хыңзаярды. Юка, гөм-гөк дамарларың мүңкүлдиси муны ач--ачан гөркезип дурярды. Шонуң үчин-де инче, хор гөвре тама сөенип отуран-да болса титрейәрди.

Онуң аялы Дурсун, ат йүзли, хортаң, сүңклек аялды. Онуң ак сачы, кирли ак яглыгы, сечме деген ялы элеме-дешик алача көйнеги барды. Гөзлери гамлыды. Ол хениз-де хоркулдап аглап ятан агтыгының башындан сыпалап отурышына:

— Худайым, Мэмметвелиниң гаракларының гапыланыны гөрсем йүрегимде арман галмазды—дийип, улудан демини алды.—Хей, бу сүтемиң, хорлугың соңы гелмезмикә? Худай жан, бизиң хем бир дадымыза етишсеңдиң...—дийип зарынлаярды.

Дурсун ене улудан демини алып, бу хорлуклара чыдап билмән, зарын сеси билен мөңңүрип башлады. Агтыгы-да таңжа башыны онуң дызының үстүнден гөтерди-де, инчеҗик хорҗа эллери билен Дурсуның бойнундан гуҗаклап, чиркин сес этди.

Гоҗа гашыны чытды, мертлик этҗек болуп дилини дишледи, эмма башармады, онуң җансыз, уллакан гөз оюкларындан акян катра-катра яшлар сакгалындан сырыгып ере дамярды.

«Гурбан узының җайы түпеңленипмиш» диен хабар тизлик билен бүтин оба яйрады, обаның ашак четине, Дурды готурың-да өйүне барып етди.

Дурды готур он дөрт яшлыҗа, сачыны тасадып йөрен гызҗагазы Аннагүл ылгап геленде, тамдырың ашак янындакы җояда гавуның арасындакы хашал отлары отап йөрди. Аннагүл тамың аңырсындан чыкып өзүне тарап ылганда, Дурды готур ишләп дуран җоясының ики ян тарапына серетди. Ол Аннагүл терне сорамага гелйәндир дийип дүшүнди. Шонуң үчин-де ол гызҗагазыны бегендирҗек болуп, гоша дүвен пазылы агтарды. Дашы чалаҗа торлап угран бир тернәни ёлды-да, гызының өңүнден чыкды.

Какасы-да, эҗеси-де, доган-гарындашлары-да Аннагүли өрән оңат гөрердилер. Онуң йүзи нуранады, гараҗа гөзлери мыдама ойнаклап, гүлүп дурярды. Шу машгалада Аннагүлүң агланыны я-да хер нәче кынчылыклар йүзе чыканда рухдан дүшенини гөрен адам ёкды. Дири гачгын болан ики оглы хакында эҗеси ах чекип аглан вагтларында Аннагүл:

— Мениң агаларым ики дашың арасында-да хор болмазлар, ине гөрсең, бир гүн атларыны сәпҗедип гелерлер!—дийип, энесиниң гамлы гөвнүни гөтерйәрди. Иймәге зат тапылман ятылян гиҗелер болса, гөзүни юмман, пикир эдип даңыны атырарды. Эртеси:

— Бей, уклапдырын-ов—дийип, төверегиндәкилере теселли берерди.

Какасының бир зада гахары гелсе я-да бир затдан кәйинсе, Аннагүл деррев онуң бойнундан гуҗаклап, онуң мама дишән готур, гара йүзүни өзүниң нәзиҗек аясы билен сыпаларды. Онуң шейле этдиги бесди, какасының гахары шол бада ятарды. Какасының-да, эҗесиниң-де, ики агасының-да, өзүнден ики яш улы гыз доганының-да оңа әл гөтерен вагты ёкды. Ол машгаланың арасында мәхирли сөйгүден пейдаланярды.

Ине, Аннагүл соҗап, гөзлерине яш айлап какасының янына ылгап гелди. Какасы оңа терне узатды. Эмма ол торлап башлан тернәни пархына-да алман:

— Кака җан, кака җан, Гурбан дәдемиң өйүне түпең атыпдырлар... Кака җан...—дийип, Дурды готурың билинден гуҗаклап, мөңңүрип башлады.

Дурды готурың элиндәки терне җояның ичине гачып ярылды. Онуң гөзлери гамашды, өсгүн гашлары бирикди, гөзлериниң агы улалды. Ол гызының бу ики агыз сөзүнден хемме дийҗек болян затларына дүшүнди. Нәме үчин түпең атылыпдыр, ким атыпдыр, өзлерини ким янаяр?.. Бу затларың хеммеси онуң үчин шол бада аян болды.

Дурды готур гызының башыны сыпалап:

— Сен гавуны отабер, мен хабар тутуп гелейин—дийди-де, билине гысдыран орагыны алып, гызына берди.

Аннагүл:

— Боляр—дийип, орагы алып, җояның ичи билен бир-ики әдим этледи. Соңра ызына өврүлди. Гөрсе какасы әдимини чалтландырып, өйүң гапдалына барды-да, сокы дашың янында ятан кепҗәни алып, гаты-гаты йөрәп уграды. Аннагүлүң ини тикенекледи. Какасының пәлиниң гең дәлдигини деррев аңлады:

— Кака, кака җан, дур!—дийип гыгырды. Дурды готур аяк чекди. Аннагүл какасының янына барып, онуң йүзүне зарын серетди.

— Кака җан, кепҗели гитме, мен горкярын...

Чаганың сап йүрегинден чыкан бу сөз Дурды готурың гөзүниң өңүни гараңкыратды, инҗигини говшатды. Ол Аннагүлүң башындан сыпалап: «Хернә худай, шу гызы маңа көп гөрмесин. Мунуң яшыны узак этсин. Догрусы, Аннагүл мениң өзүмден-де пәхимли...» дийип ичини геплетди.

— Мен кепҗәни ит-гушдан горанмак үчин алдым...

— Кака, ит-гушдан горанҗак болсаң, элиңе таяк алып гидәй—дийип, Аннагүл какасының еңинден тутуп, кепҗәни еңиллик билен чекип алды.

Аннагүл гүн батянча гавунда ишледи. Эмма ол гөзүни Гурбан узынлар тарапдан айырмады. Шол тарапдан итиң сеси эшидилсе-де, ол бирнәче вагтлап диңширгәп дурарды.

Гүн батансоң онуң өзүнден улы гыз доганы Гөзел билен әҗеси дегирменден гелди. Аннагүл олары иңкисе салмазлык үчин:

— Какам Гурбан дәдемлерден хабар тутуп гелмәге гитди—дийди.

Узаклы гүн дегирмен үвәп ядан Халлыгүл аграслык билен даш ишикдәки чыпданың үстүне өзүни гойберди. Халлыгүл әллериниң ярыкларыны гөйә биринҗи гезек гөрйән ялы сынлап отурышына:

— Гөзел җан, ядапам болсаң, Аннагүл билен гидип, сыгрыңыза от гетирмесеңиз-ә болмаз. Барың, әзизлерим, иргөзинден гетириң, менем гыздырма биширейин—дийди.

Өйден бәш-он әдим дашлашанларындан соң Аннагүл Гөзелиң еңинден тутуп, шейле дийди:

— Гөзел, Гөзел, доган җан, эгер әҗеме айтмасаң саңа бир зат диейин? Болямы? Айтмарсың герек?

Аннагүлден хас экабыррак, ёгын сачыны дөрт өрүм әдип дөшүнден гойберен Гөзел хер тараплайын аграсды. Ол гарып дурмуш, агаларындан айра дүшмеги зерарлы мыдама гамлыды. Эмма бу гамлылык онуң оваданлыгына шикес етирмейәрди. Ол кән геплемезди, отурса-турса-да башыны гөтермезди.

Аннагүлүң ховсалалы сөзүне ол хер ничик-де болса башыны гөтермели болды. Чиңерилип оңа серетди-де:

— Нәме? Нәме? Мырат дагыдан бир хабар гелдими? — дийип аладаланды.

— Ёк, ёк,— дийип, Аннагүл оны көшешдирмәге сынанышды.

— Ёк. Олар хакда дәл-ле. Шу гүн Мәмметвели хеким Гурбан дәдемиң өйүниң үстүне гонан гарганы түпеңләпдир. Какам шоңа гитди...

Гөзел сакланды-да, уясыны багрына басды:

— Йөр, онда Гурбан дәдемлере гиделн. Ене бир болмаз иш йүзе чыкан болаймасын?..

Аннагүл онуң әллерини сыпалап, йүзүне сиңе серетдип, шейле дийди:

— Горкма, горкма, Гөзел җан! Мен какамың гахарыны язып гойбердим. Какам ол хабары эшиденден әлине кепҗе алып ураберди. Мен онуң кепҗесини алып галдым. Ол онсоң әлине итден горанар ялы таяк алып гитди. Ёгсам, худай сакласын, адам гахарланса деррев бир задың үстүнден барайяр...

Бу сөзлер Гөзелиң йүрегини толгундырды, ол Аннагүлден гаты миннетдар болды, уясының башыны багрына басып, яңагындан сыпалады:

— Херни худай, соңы хайырлысы болсун...

Аннагүл җедир-җедир әдип җаныгып геплейәрди:

— Гөзел җан, җан доган, бу гүнлер хем гечер. Ине, Мырат җан билен Ораз җан гелер, бизем иле меңзеш боларыс.

Онуң сеси бирден титрәп гитди. Бокурдагы долды. Гөзүне яш айланды. Эмма ол Гөзелиң гөвнүни гамландырмаҗак болуп, агалары ядына дүшенде бирден пейда болан әҗизлигини басмага чалышды-да, сөзүни довам этди:

— Мырат җан билен Ораз җан гиҗелерине дүйшүме гирйәр. Херни худай, шоларың бери җаны саг болсун. Бизиң-де, Гурбан дәдемлериң-де бар умыдымыз шолар Гөзел җан, олар хачан гелеркәлер? Айтсана, Гөзел җан!

— Дердими гозгамасана, җигим җан — дийип, Гөзел улудан демини алды. — Дердими гозгама. Мениңем гөзлерим оларың ёлунда. Нәче вагтдыр хабар-хатыр ёк. Шол бахар айлары бир өтевчиниң: «Олар гургун. Бири Көнеүргенчде, бири Дашховузда» дийип гидиши. Гөвнүме болмаса олар шу гүн-эрте бир ерден чыкайҗак ялы болуп дур.

— Херни агзыңдан худай эшитсин — дийип, Аннагүл йөрән башына Гөзели гуҗаклады. — Агзыңдан худай эшитсин. Олар ядыма дүшенде әдил йүреҗигим дилинйәр... Гаты гөресим гелйәр.

Мырат билен Оразың гачгынлыгы ики машгаланың-да йүзүни ере салыпды, багырларыны йити тыг ялы дилйәрди. Эмма хемме кишиден бетер Аннагүл бу айралыгы агырлык билен башындан гечирйәрди. Ол гиҗәниң бир вагтлары оянып, гөзлеринден боюр-боюр яш дөкерди, өйлеринде еке галан вагтларында хорлугыны ичине сыгдырып билмән, улы или билен мөңңүрип агларды. Ылайта-да нахарың башына гечип отуранда чаганың бокурдагы доларды, гөзүне яш айланарды. Агалары янында болмаса-да оларың суратлары мыдама онуң гөзүниң өңүндеди. Ол хер демде: «Худай җан, агаларымың тизрәк гайдып гелмегине көмек эдевери» дийип ичини гепледерди. Шу сөзлер билен ука гидерди, шу сөзлер билен укудан оянарды, шу сөзлер билен сачагың башына гечерди, шу сөзлер билен сачагың башындан турарды.

Гызлар сыгырларына от алып геленлеринде, Дурды готур билен Гурбан узын гелип, яңы өңлерине чай алыпдылар.

III

Мәмметвели хеким билен Мухамметкерим ясавулбашы эртеси гүнортан вагтлары ояндылар. Оларың келлелери думаһлап, гөзлери ириңләп, йүреклери эндирәп дурды. Мунуң үстесине-де хеким гөзүни ачан бадына, гыз салгыды ядына дүшди, онуң ягдайы өңкүден-де эрбетлешди.

Эртирлик нахары ийлип гутарыландан соң, мөхердар ясавулбашыны шу сөзлер билен ёла салды:

— Алыхезретлериниң хер бир буйругы онуң садык гуллары үчин мукаддесдир. Мәмметвели мөхердарың бу буйругы эртириң өзүнде бержай этҗекдигини сиз алыхезретлерине аркайын айдарсыңыз. Гич галса эрте агшам, гиҗәниң яры болманка гызларың икиси-де Нуруллабайда хәзир боларлар. Алыхезретлерине узак өмүр, ягты гүнлер арзув эдйәрис, бизден, бизиң гол астымызда яшаян гарамаяклардан оңа көп догайы салам болсун...

Ясавулбашы: «Маңа бу сөзлери дийдиңем бир, дийменем бир. Сен гызлары әлт. Мен инди өз везипәми бержай этдим» дийип ичини геплетди. Ол тозан пердесиниң аңырсында гөзден йитип гидйәнчә Мәмметвели мөхердар онуң ызындан середип дурды. «Сен-ә ишиңи тамам этдиң. От билен ялынлы хөкүми гетирип табшырдың-да, гарныңы дойруп, ызыңа доландың. Инди ол буйругы ерине етирмек бизиң бойнумызда... Нәмеден башласамка? Ене-де обаның ичи эли пилли, кепҗели, гара түпеңли адамлардан долармыка? Ене-де гозгалаң турармыка? Эгер шейле зат йүзе чыкайса, оны нәхили басып боларка? Буйруклар бири-бириңден агыр, гүнлер бири-бириңден гараңкы... Нәме-де болса буйругы бержай этмели. Ёгсам Нуруллабайың депесинден келеменләп гайтмак аңсат дүшмез...»

Хеким шу пикирлере гүмра болуп, янындакыларың хич бирине әхмиет бермән, ене-де ызына доланды, өйүне гирип еке өзи бу айылганч салгыды нәхили эдип төлемегиң ёлуны ойланмага отурды.

Догрудан-да: «Гызыңы гетир, оны Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың кейпи-сапасы үчин Нуруллабай галасына ибержек!» дийип, киме йүз тутҗак? Ылайта-да шейле галагоплы дөврүде бейле дийсең, сениң юрдуңда ел өсдүрмеклери мүмкин.

Хеким ахыр соңы: «Бу ишде хилегәрлик ве гүйч герек» диен карара гелди.

Хеким богук сеси билен:

— Гарлы! — дийип гыгырды.

Җогап болмады. Ол ене-де гыгырды. Ене-де җогап болмады.

Ахыр соңы:

— Бу адамлар гырылдымыка? Гарлы!.. — дийип, чиркин сесини гаталтды.

Гарлы дүңкүлдәп гелди-де, элини өңүне тутуп:

— Лепбей, ага! — дийди.

— Мерез, ага! Зәхер, ага! Габра гитдиңми? Хәй, пешенәң гурсун! Бар, Арзыгүли чагыр!

Хекимиң башдаш аялы Арзыгүл «әдейинми, этмәйинми» дийип аркайынлык билен ичери гирди. Бу отуз яшларына яңы аяк басан ак йүзли, гүр гара гашлы, ёгын сачлы, бай гейнүвли, ортадан ёкаррак бойлы аялды. Онуң гөзлери төверекде гөрйән затларындан, адамларындан доймаян ялы, мыдама бир зада гарашян ялы ойнаклап дурярды. Ол хәзир хер тараплайын өзүне үнс берилмегини, өзи хакында алада эдилмегини талап эдйән яшың үстүндеди. Хемме зат оңа аз гөрүнйәрди, хич бир зат оны канагатландырмаярды. Хекимиң Арзыгүлден башга-да ики аялы барды. Олар Арзыгүлүң гырнакларыды. Эмма шейле-де болса олар хем онуң эриниңкиди. Хеммесинден бетери олар Арзыгүлден яшдылар. Шунуң өзи Арзыгүлүң дурмушына зәхер гатыпды. Ол хеким гиҗәниң бир вагтлары хайсы өе гидеркә дийип гиҗелерини укламан гечирйәрди. Соңкы үч-дөрт гиҗәни-де шейле гечирди, хәзир онуң кейпи көк дәлди, йүзүнден гар ягярды.

Арзыгүл хекимиң әхли ишлерини билйәрди, шонуң үчин хеким ондан маслахатсыз иш этмейәрди. Онуң өзи-де эдил хеким ялы бир улы мөхердарың гызыды. Бу затлар оңа көп ерде хеким билен диклешмәге-де мүмкинчилик берйәрди.

Ол эриниң голайына гелип, башыны гөтермән, йүзүни саллап отурды.

Хеким гөйә агыр дердине дерман тапынан ялы дикелди. Аялының йүзүне середенден ягдая дүшүнди. Шейле-де болса янбермезлик этди:

— Нәме йүзүңи саллаярсың? Я-да бир совук хабар эшитдиңми?

Арзыгүл чеп элиниң ялдыравук йүзүклерини сынлап, совук гүрледи:

— Бизиң-э йылыдан-совукдан эшиден-гөрен задымыз ёк... Хабар берер ялы адам хем гөрмейәрис...

— Хм... Хм... Ене-де шол көне хеңңаммы? Ол затларың иши аңсат. Шу гүн дүшеги галың салыбер. Өзүм нәче гүррүң герек болса айдып берерин.

Асманың йүзүнден булут сырылан ялы болды. Инди Арзыгүл җанланып уграды.

Хеким довам этди:

— Йөне вели, бизиң башымыза агыр салгыт дүшди. Хан ики гыз талап эдйәр. Шу гиҗе көшге етирилмелимиш. Кимде нәхили гыз барка? Сен ягшы билйәнсиң...

Көшк сөзи мыдама Арзыгүлүң гөвнүни гөтерйәрди. Көшк — бу аялың арзувыды. Бу сөзлериң онуң дүшүнҗесинде иң белент, пикир етирип болмаян манысы барды. Ол көшги еке гезек хем гөрмәнди. Эмма ол хакда эртеки ялы гызыклы гүррүңлери кән эшидипди. Эринден эшидипди, эриниң атлыларындан эшидипди, эри өйде ёкка гелип гидйән ясавуллардан, ясавулбашылардан эшидипди. Онуң сүңңи Мәмметвелиниң өйүнде-де болса, гөвни көшкде гезйәрди.

Гиҗелерине эри янына гелип ятанда, гүндизлерине өзи билен чай иченде Арзыгүл өзүниң Хываны гөреси гелйәндигини, хич болмаса узакдан дуруп көшге сын этмек ислейәндигини, дашдан-да болса газаплы хөкүмдарың сыратыны гөрүп галмагы арзув эдйәндигини эрине айдарды. Ол бу затлар хакында шейле гүррүң этсе-де онуң ислеги башга затды: онуң хәзир он бәш яшлы гыз боласы гелйәрди. Нуруллабайдакы харемханада яшасы гелйәрди. Ол ерлердәки гызлар билен ялаңачланып ханың өңүнден гечеси гелйәрди. Өзүниң юмуртга ялыҗак акҗа бедени хана гөркезип, оны өзүне мейил этдиреси гелйәрди... Ол хандан бошан вагтлары мурты товлы йигитлериң мейлисханаларында җакгылдап гүлмек ислейәрди. Эмма Нуруллабайда Исфендиярдан башга эркек гөбеклиниң ёкдугындан ол хабарсызды...

Ол белент арзувыны гөвнүнде беслэп, илки билен эриниң йүзүне серетди, соңра эййәм Нуруллабай көшгүне учуп барян арзувларыны сынлап галмакчы болян ялы түйнүкдан ёкарлыгына, чүйше ялы ялдырап дуран асман

элемине гарады. Хеким муны гөрүп, ичини геплетди, эмма дишини гысды.

— Хана нәхили гыз герекмиш?

Хеким дузлады:

— Элбетде, отуз яшлы дәл... Он дөрт билен он бәшиң арасында болмалы...

Арзыгүл өз пикирине гүмра болуп отурышына ичини гүлдүрип:

— Бе, кимде бейле гызың барлыгыны-ха билмедим — дийди.

Хеким гыссады:

— Билип-билмән, бейдип отурмага вагт ёк. Тизрәк угруна чыкмак герек...

— Билемде-де мен-э илиң үстүне барып, сениң гызыны көшге иберҗек дийип билмерин. Ким гитсе шол гитсин. Гояверин-эй...

Хеким аҗы гүлди:

— Хәх... Хәх... Сениң сөзүң билен битәйҗек иш болса ол аңсат-ла... Бу иш саңа, маңа башартҗак иш дәл. Бу иши этмәге гүйч герек. Сен йөне самахыллап отурма-да, тизрәк айт, кимиң гызыны алсак боларка?..

Бир салым ашак бакып, обаның адамларыны, оларың машгалаларыны бир хатар гөз өңүнден гечиренден соң, Арзыгүл шейле дийди:

— Шорлугың гайрасындакы гулларда он дөрт яшларында бир гыз бар. Олар сениң үстүңе чозуп гелебилҗек адамлар дәл. Бирине-хә шолам болар. Оларың тиреси-де ёк, ковумы-да. Шонуң үчин олара артыкмач гүйч хем сарп эдип отурмак герек болмаз.

Хеким аладаланды:

— Айт, хан хезретлери гулуң гызыны кабул эдермикә?

Арзыгүл гернип, гозүни ойнаклатды.

— Сениң ханыңа хем хоз, хем хозуң мүррүги герек экен. Он дөрт яшлыҗа гызың гулы-гырнагы болмаз. Онсоңам .. хеммеси бир ахыры...

Хеким башыны атып макуллады:

— Догры, догры. Бу бири. Ханы, бейлекисини нireден аларыс?

Бу вагт Нурлубай даш ишиге гелип, гапыны ачып, хекиме салам берди.

— Онуң сеси гулагына деген бадына Арзыгүлүң бүтин гөвреси титрәп гитди. Ол йылан ялы товланҗыра-

ды-да, эхли газабыны уллакан гөзлерине йыгнап, ишиге серетди. Нурлубайы ювудайҗак ялы болды. Юмрукларыны дүвүп гобсунды-да:

— Йит, гүм бол, гөзүме гөрүнме! — дийди.

Оглан йүзүне урлан ялы болуп, башыны ашак салып, ызына өврүлди.

Арзыгүлүң бу болшы хекиме ярамады. Ол гөзүни алардып:

— Онуң билен пайлашып билмейәниң нәме? — дийди.

Аял өңки титрәп отурышына:

— Шу йигренҗини гөрсем гахарым гелиберйәр — дийип җогап берди.

Эп-эсли дымышмадан соң хеким илки гепледи:

— Ханы яса гелен ялы болуп отурмалы-да, тизрәк болалы. Икинҗисини нireден алмалыдыгыны айт.

Шундан соң ене-де узак отуруп пикир этдилер. Арзыгүл бир хаюкдан соң:

— Дурды готурың ики гызы бар, бири он дөрт, бири-де он алты яшында. Шолардан бирини алаймасаңыз, мен-ә башга кимде хана ярар ялы гыз бардыгыны билемок — дийди.

— Буларың гыкылыгы көп болармыка диййәрин — дийип, хеким җаныны барлады.

— Серчеден горкан дары экмез дийипдирлер. Гыкылыкдан горксаң буларың хич бири-де болмаз. Гуллар-да гызыны аңсат сениң сыртыңа мүндүрип гойбермез. Ондан аркайын бол...

Шу маслахатдан бир сагат геченден соңра Мәмметвели мөхердар төверек-даша чапар установып, өз гарамагындакы, герек вагты өзүне аты-ярагы билен гуллук эдйән адамлары топламак билен болды. Бу адамлар мөхердарың «гошуны» хасап эдилйәрди. Олар герек вагты, ызларындан чапар баран бадына мөхердарың гуллугында хәзир болмалыдылар. Бейлеки вагтларда болса өз хоҗалыкларында ишләп гезйәрдилер. Оларың хер бириниң бир нәче йүз танап ери, хызматкәрлери барды. Булардан хем башга гарамаякдан пара-пешгеш алып, оларың көпүси түтҗар бай болупдылар.

Ине, шу атлылар ир икинди вагтлары мөхердарың галасына йыгнанып уградылар. Күңрели ховлының ичи-дашы, багларың аралары чыплаң зерленен ёмут атларындан долды. Олар кишңешип, аяклары билен ер пешәп, ала тозан турузярдылар. Дашда бирлән-икилән хызматкәрлерден башга адам гөрүнмейәрди. Улы телпекли, ялдыравук ярагллы адамлары күңрели ховлы демине дартып дурды.

Бу гөрнүш төверек-дашлара-да тәсир этди. Обаның эхли тамларының төверегинден аяк йыгнанды, итлер-де горкуларындан чем гелен ере сүмүлдилер. Вагтал-вагтал атларың кишңейән сеслериниң арасы билен хич затдан хабарсыз, мал бакып йөрен огланларың айдым я-да түйдүк сеслери эшидилип гидйәрди.

Гүн батмазының өң янында Мәмметвели мөхердар атлылары мыхманхана йыгнады. Ол хәзир молла сыпатыны бүтинлей үйтгедипди. Онуң билине гушан ики хатар, хер эгниниң үстүнден айлап даңан ики хатар оклары даяв гөвресини хас хайбатлы эдип гөркезйәрди. Йүзи-де өңки түйсүни үйтгедип, аладалы, ховатырлы гөрүнйәрди.

Ол буйругы мәлим эденден соң шейле дийди:

— Алыхезретлериниң эмрини шу гүн, гиҗәниң ярына ченли берҗай этмели. Оны ерине етирмедик адамың башы өлүмли, малы талаңлыдыр. Бөри он атла баш болуп, Дурды готурың үстүне гитмели — ол бир бада сакланды-да. атлылары бир хатар гөзден гечирип чыкды. Онуң назарыны муртлары сых-сых, гөзлери ала, додагы йирик, гара йүзли, отуз бәш яшларындакы келтеҗик адам өзүне чекди.

Хеким ондан гөзүни айырман довам этди:

— Гарабатыр, сен болсаң бәш атлы билен гулларыңка гитмели. Олар үчин бәш атлы хем бесдир... Агшамың үмүш-гамышлыгында, хич зада гараман, гызлары сыртыңыза басың-да догры Хыва сүрүң. Элбетде, хүҗүм болса агзыңызы ачып дуруң дийҗек дәл. Ягдая гөрә боларсыңыз. Оңарып билсеңиз бу иши гыкылыксыз битирҗек болуң. Говганы улалтмазлык үчин мени Хывада дийиң. Сизи саклап, арз этҗек дийип, бу ере гелип вагт гечирмесинлер. Мен хич хили арз кабул этҗек дәл. Галан атлылар, хәзир атларыңыза от дөкүң. Хер бир ваканың гаршысына тайяр болуп дуруң. Даш-ичде адам гөрүнмесин. Гызларың хоссарларына хич хили зат диймәң, диңе: «Хан гызлар үчин медресе ачыпдыр, олары окатҗакмыш» дийиң. Диңе чалтлык герек. Дүшүнклими?

Бөри-де, Гарабатыр-да бир агыздан:

— Хава, хава, мөхердар! — дийишдилер.

Бөри он атлыны алып илерлигине, Гарабатыр хем бәш атла баш болуп, гайралыгына ат гордурып гитдилер.

IV

Голайдан эшидилйән ат аягының дүкүрдиси, гөлесиниң агзына тирт тутуп отуран Аннагүлүң инини тикенеклетди. Ол сандырап гитди, элиндәки тиртли окарасыны гачырды, окара әхмиет бермән, чоммалып отурышына ики элини дызына дирәп диң салды. «Худай җан, бу белалары душумыздан гечиревери...» Онянча ат аякларының сеслери кесилен ялы болды. Дашардан:

— Хабарлаш! — диен якымсыз сес эшидилди.

Аннагүл: «Әй, какам гелип хабарлашар-да. Мен-ә чыкҗак дәл» дийип йүрегине дүвди. Яңкы сесиң ене-де гайталанмагы оны отуран ериндән турмага, гапа чыкмага межбур этди.

Он атлының өзүне бирден серетмегинден онуң суссы басылды, нәзик йүрек гүрсүлдәп башлады, гөзҗагазларының өңи гараңкырады. Ол башыны ашак салып кесгитли:

— Бизде хич ким ёк — дийди.

Бөри гөдек бәлчиреди:

— Бизе сен болсаң башга адам герек дәл. Ханы бир җам сув бер. Йөне тизрәк бол, биз гыссанярыс. Өтүп барярыс.

Хенизе ченли хич кими алдап гөрмедик, хич кимден алданмадык ачык гөвүнли гыз:

— Боляр — дийип, ызына доланды.

Онянча Бөри:

— Бәри дур! — дийди.

— Ине, дурдум — дийип, Аннагүл утанып, бармагыны дишләп ашак бакды.

— Какаң ниреде?

— Холха, гайраки атызда. От оруп йөр.

— Әҗең ниреде?

— Әҗем пата гитди.

— Ханы онда тиз бол!

Аннагүл ичери гиренден соң, Бөри ызындакылара:

— «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна» диенлери чын-ов — дийип, бегенҗини мәлим этди.

Онянча Аннагүл җамы долдурып, сув алып чыкды-да, Бөриниң атының голайҗагына барып, йүзүни бир тарапа совуп, җамы узатды.

Бөри шол бада сувлы җамы какып гойберди, гызың гошарындан шапба япышды. Оны кесердип өңүне басды, Эдил шу вагтлар тамың гапдалындан Дурды готур гелип чыкды. Аннагүл чиркин сес билен гыгырды. Дурды готур аңк-таңк болуп, гөз ачып-юмасы салым сакланды-да, Бөри атының башыны ызына өврен бадына, өйүң гапдалындакы пили какып алып, атың арткы аягының ёгын дамарына бат билен салды. Пил атың арткы саг аягының сиңрини чапды. Ат бир бада сычрап бөкди-де, гапдалына йыкылды. Бөриниң аягы атың ашагында галды. Онянча башга бир атлы гелип, Аннагүле элини узатды.

Газабы хетдинден ашып, нәме эдйәнини-де билмейән Дурды готурың элинде илен зат хем палта болды, ол Аннагүле узан элиң гошарындан палтаны салды. Эл шалкылдап ашак салланды. Дурды готур палтаны ене-де гөтерип, Бөриниң бейнисини назарлап ашак индеренде, түпең сеси чыкды. Ок палтаның демрине дегип чавуп гитди, палтаны бир тарапа зыңып гойберди. Окуң зарбына Дурды готур хем энтирекледи. Ене өзүне гелди. Палтаны гарбап алып, тәзеден Бөриниң келлесини назарлап бат билен ашак гойберди. Эмма палта келлә етмеди. Ол Бөриниң чеп эгнинден дегип, онуң агзыны ере гапдырды.

Тәзеден түпең сеси чыкды. Ок Дурды готурың саг аягының будундан гечип гитди, бичәре ере йыкылды.

Үчүнҗи атлы улы или билен аглап гыгырян Аннагүли какып алды-да, Бөрә ве бейлеки яраланып атдан агдарылана әхмиет бермән, атыны гамчылап, улы ёла дүшди. Бейлеки еди атлы хем тозан турзуп, онуң ызы билен ат гойды.

Дурды готурың өйүниң өңүнде атлыларың пейда болмагы, Аннагүлүң чиркин сес билен аглап гыгырмагы, ики гезек атылан түпең сеси обаны аяга галдырды. Итлер үйрүшип, увлашып башладылар, өйлериниң голайларында ишләп йөрен адамлар илки хаялрак, соңра чалт-чалт йөрәп, бири-бирине гошулышып, топарланышып ууградылар. Бөлек-бөлек топарлар бөвүр берип, диңширгешип дурдулар, соңра әллерине илен зады алып, өз обадашларына көмеге етишмәге гыссандылар.

Иң илки Халлыгүл билен Гөзел гелди. Оларың икиси-де «Җан иллер етишевериң!» дийшип аглап, Дурды готурың үстүне өзлерини окладылар.

Дурды готурың ярасының авусы, ганың кән акмагы онуң хушуны гачырыпды. Эмма ол шейле-де болса:

— Етишиң Аннагүл җан гитди! — дийип, вазз-ызык-вуззук эдип, зордан дилини дүшүндирди.

Инди хемме зат айдың болды.

Халлыгүлүң орамагы башындан гачды, сачлары хүв-җерди. Ол Аннагүлүң ызындан ковуп етип билмеҗегине гөзүни етиренден соң, илки бада ики эли билен келлесине япышды. Соңра дөшүне юмруклап, сес эдип гыгырды.

— Вах, илим-гүнүм етишевериң! Ер уруп, ерде галдым. Биз начарларың халына етишевериң! Вай-эй, дад-эй!

Онуң гөзлери ханасындан чыкайҗак болярды. Шу аралыкда онуң сары гиден алача көйнегиниң еңлери йыртылды. Сүңклек эллери айылганч узын гөрүнди. Гөйә, Гөзели-де бири гелип алып гидәйҗек ялы, Халлыгүл гуҗагыны ачып, эллерини ёкары гөтерип, бир тарапда түйсүни үйтгедип, нәме этҗегини билмән аглап дуран гызының үстүне ылгады.

— Вай, балам, еке галдык!.. Ер уруп, ерде галдык, балам-э-эй-й!...

Айылганч ваканың арасында Халлыгүлүң сеси чиркин, йүрек дилиҗи болуп эшидилди. Ол Гөзели багрына басып аглаярды. Гөзелиң бедени оқ деген маралыңкы ялы титрейәрди. Онуң хушы башындан учупды.

Буларың икиси-де өзлерини йитирип, агламакдан башга зада гүйчлери етмеди. Эмма Аннагүлүң обадан арасы барха ачыларды, Дурды готурың барха ысгыны гачярды.

Эллери пилли, палталы, гара түпеңли адамлар ылгашып гелдилер. Олар гелен батларына бу ерде болан айылганч ваканың дүйплүдигине дүшүндилер. Эмма бир бада нәме-нәмедигини аныклап билмедилер. Дурды готур от болуп янярды. Халлыгүл билен Гөзел сач йайып аглаярдылар.

Бир ак телпек яшулы нирედендир бу ерде пейда болан эли хасалы гарры аяла йүзленди:

— Бар, олары өе алып гир, нәме боланыны аныкла...

Хасалы кемпир Халлыгүл билен Гөзели ичери алып гитди. Ол чалт чыкды-да, яңкы яшула:

— Аннагүли экидипдирлер! — дийип, гөзүни сүпүрип, ене-де өе гирди.

Адамларың хеммеси бирден ичлерини чекдилер.

Мәрекәниң газап билен топар тутуп гелмеги Бөриниң зәхресини ярды. Ол җөгүлиге салып, өзүнден гиден киши болуп башлады.

Ак телпекли яшула Чары диердилер. Ол шу обада гепине-сөзүне гулак салынян адамды. Ол нәме этҗеклерини, нәмеден башлаҗакларыны билмән, ере бакып дуран адамлары бир хатар гөзден гечирди-де:

— Инди бизиң гызымыза эл уруп башладыларм ы?! — дийип, гөйә бу иши эденлер шу дуран адамлар ялы, оларың үстүне гыгырды. — Аннагүл, Дурды готурың гызы-да болса, ол эхли обаның гөз гуванҗы, адамларың йүрегиниң бегенҗиди. Хава! Инди машгала эл дегрип башладылар! Бу гүн Аннагүли экиден болсалар, эртир ене бириңизиң уяңызы, тәзе өйленен йигитлериң гелинлерини гуҗагындан согруп экидерлер. Бейдип оңуп болмаз. Кырк йыл мая гезенден бүтин бир йыл нер гезгин дийипдирлер...

Ол газап билен Бөриниң бокурдагындан тутды-да, онуң йүзүни ёкары гөтерди, узын ак сакгалыны титредип:

— Аннагүли нирә ибердиң, күнтүден болан?! — дийип гыгырды.

Бөри җөгүлик этҗек болуп ыңранды, келлесини бир тарапа гышардан киши болды.

Чары ага гайрарак чекилип, бат билен онуң эңегине депип гойберди:

— Дерев җогап бер!

— Бөри догрусындан гелмели болды:

— Гызы көшге гетирмели дийдилер. Гыз Хыва гитди...

Бу айылганч сөзлери эшиден батларына адамларың газаплары гайнады. Олар Бөриниң дашына өврүлдилер.

Чары ага сорагыны довам этди:

— Мәмметвели хеким икиңиз өз гызыңызы я-да баҗыңызы ибердиңизми?

Бөри гарысына галып, ярагына япышды. Ол бәшатарыны Чары ага чenleҗек боланда, Чары аганың оглы Аман онуң быкынына депди, элиндәки ярагыны гаңрып алды.

Чары ага адамлара йүзленди:

— Аннагүли саг-аман гайтарып гетирмесек, биз бу обада яшап билмерис. Эгер биз муны ичимизе сыгдырып геплемән галсак, онда бизиң: «Ене нәме җебир-сүтемиңиз болса эдибериң. Биз чекмәге разы» дийдигимиз болар. Аман, бу харамзаданың хатарларыны чыкарып ал, өзүни-де саманхана салып, агзына гулп ур. Аннагүл гелмесе, бу-да инди ягты җаханда гезмез.

Онянча ызда дуранлардан бири:

— Чары ага, бу ерде-де бири гана булашып ятыр — дийип хабар берди.

Адамлар шол тарапа эңдилер. Чары ага ёл бердилер. Яшулы онуң ок-ярагыны өзи алды, оглуна:

— Бар, Аман, муны-да ол харамзаданың янына элт! Соңра Мәмметвели хекимиң галасының өңүнде душушарыс — дийди.

Чары ага голайында дуран ики йигиде йүзленип:

— Яныңыза өзүңиз ялы бәш-он адам алып, гызы экиденлериң ызындан ковуң! Атларыңызы япалдаң мүнүп, түпеңлериңизе ок сүрдүриң! — дийип буйрук берди. — Гызы алып гайдың! Атлыларың хеммесини-де гырмалы болса гырың. Хич затдан гайтмаң! — дийип, öңки сөзүниң үстүне гошды. Ики йигит:

— Йөрүң, йөрүң! — дийип, дең-душларының өңлерине дүшүп ылгадылар.

Бир салымдан атлылар илерки ёлдан тозан турзуп, гүндогарлыгына тарап эңдилер.

Дурды готурың өйүниң төверегиндәки мәреке барха көпелйәрди.

Гөзгыны болуп ятан аты түпеңләп өлдүрдилер. Бәш-алты адам Бөрини, онуң ёлдашыны сүйрәп экитди. Дурды готуры өйүне гетирип ятырдылар, ярасыны даңдылар.

Чары ага адамлара йүзленди:

— Инди, обадашлар, Мәмметвели хекимиң үстүне. Я алалың, я шехит болалың:

Адамлар:

— Чары ага, өңүмизи башла! — дийдилер.

Яшулы эңрешип отуран аял-гызлара гарап:

— Халлыгүл, мерт боларлар, Дурдының халындан хабар алың, саг-аман отурың, биз келләмиз эгнимизде дурса, Аннагүли гойбермерис — дийди. Бат билен өйден чыкды, элли-алтмыша голай адамың өңүне дүшүп, йүзүни гараңка тутуп, хекимиң галасына тарап уграды. Гала барып етйәнчәлер, оларың саны ики йүз адама етди. Адамлар гахар-газапларыны ичлерине сыгдырып билмән дымшып, ашак бакып барярдылар.

Гиң шорлугың гайра тарапында, обаның бир четинде, бәш-алты хожалыкдан ыбарат кичижик бир сеңңер отурярды. Бу топар өйлерде яшаянлара «гуллар» дийилйәрди. Бу адамларың дурмушында-да, диллеринде-де, гүн-гүзеранчылыкларында-да обаның бейлеки адамларындан тапавутланян ерлери ёкды. Эмма оба адамлары олар билен гыз алшып-беришмейәрдилер, олары адам хасабында гөрмейәрдилер, олар билен аз гатнашярдылар.

Олар догрудан-да гулларды. Аламанчылык йылларында, гоңшы дөвлетлере чозан адамлар оларың ата-бабаларыны ол ерден алып гайдып, Хыва базарына гетирип сатыпдылар. Олар гиҗелерини гүндиз эдип ишләп, ахыр соңы азатлык газанып, өй-өвзар эдинипдилер. Ондан бәри гөр нәче аркалар айланыпды. Хәзирки гуллар оларың човлук-ювлукларыды. Той-томашаларда оларың орны күлүң үсти болярды. Хер хили салгытларда, бигәре адам ибермели боланда бу топар хожалыга айратын җебир эдилерди.

«Олары тоя чагырсаңыз-да болар, чагырмасаңыз-да. Олар билен гыз алшып-беришмек дине сыгышмаз. Йөне вели, олары пата чагырмак болар, оларың патасына хем бармак болар... Олар билен болмалы гатнашык шундан аңры гечмели дәлдир» дийип, моллалар, ишанлар гиҗе-гүндиз халкың гулагына гуйярды.

Бу ягдай «гулларың» дурмушында айылганч хесретлер дөредипди. Кәбир машгалалар өлмез-өди тапан овкатларыны-да гөзяша гошуп иймели болярды. Әре чыкып билмән дөрт өрүм сачлы гызларың отуз-кырк яшлылары-да барды, өйленмәге аял тапман, сакгаллары агаран йигитлер хем барды. Улы агасы өлсе, онуң аялыны кичисине дакардылар, агасының оглы инисиниң гызыны аларды. Бу айылганч трагедия, ызы үзүлмән бири-бириниң ызындан гелип дуран салгытлар, кемсидилмелер йыл гечдиги сайын гулларың этлеринден өтүп сүңклерине орнашярды. Хан дүзгүнине болан газап улудан-кичә хеммәниң йүрегинде гайнаярды.

Гарабатыр бәш атлының өңүне дүшүп геленде, «гулларың» хеммеси өз өйлеринде агшам шамыны эдинип отырдылар. Атлылар шакырдашып гелип, тертипсиз дикилен гара өйлериң арасында җылав чекдилер. Өйлериң бириниден ала гөзли, ёгын бурунлы, гүне янан йүзүни сакгал-мурт басан бир йигит чыкды.

Гарабатыр эсгермезлик билен ол йигитден:

— Мәммедалының өйи хайсы болар? — дийип сорады.

— Мәммедалының өйи шу болар — дийип, йигит со-

вуклык билен җогап берди. Ол эййәм бу атлыларың кейпине гелмедиклерини аңды.

— Оны бәри чагыр!

— Ол өйде ёк.

Гарабатыр йигидиң эсердең геплейшинден этияч этдими я-да нәме этмелидигини билмедими, гараз атыны ызына тесдирип, атлыларың ортасына барып дурды. Оларың йүзлерине середип, хемаят гөзлейәне меңзеди.

Саг элини өе дирәп дуран йигит, өңки әхеңи билен:

— Мәммедалылык нәме хабарыңыз болса айдыбериң — дийип йүзленди.

— Сен онуң нәмеси? — дийип, Гарабатыр ыкжамланды.

— Мен онуң оглы...

Гарабатыр янындакылара:

— Өйүң дашына айланың! Бу алагөзүң болса элини аркасына даңың! — дийип буйрук берди.

Атлылар шакырдашып өйүң дашыны габадылар. Ики атлы бәкүп ере дүшди, Мәммедалының оглуна япышды. Йигит ыза чекилди. Әглип сокудашы алҗак боланда, онуң херекетини аңан Гарабатыр бәшатарың гундагы билен онуң келлесине урды. Йигит өзүнден гидип йыкылды. Оны сүйрәп, агаҗа даңдылар.

Бүтин өйлерден гыкылык-говга чыкып уграды. Адамлар бир демде үйшүп, атлыларың дашыны габадылар.

Гарабатыр муңа әхмиет бермән, күрсәп өе гирди, он дөрт билен он бәшиң аралыгында болан бир гызы идирдедип мейдана чыкарды.

Эли даңлан йигит муны гөрүп:

— Адамлар, бу нәме болдугы? — дийип, газап билен гөзлерини ялдыратды.

Бу сес гозгалаңа чагырян ышарат ялы болуп, гүңлеч яңланды. Харасадың өң янындакы аграс дымышма пейда болды. Ол гөз ачып-юмасы салым довам этди. Соңра бирден айгытлы херекет башланды. Гарабатыр бөкүп атына атланды, гызы чекип өңүне алды. Атың җылавыны ызына өврен бадына, гуллардан бири аты түпеңледи, гыз билен Гарабатыр атың башындан ашырым атып, түвдүрилип гитдилер. Шол вагт башга бири гара түпеңиң гундагы билен Гарабатырың еңсесине бир урды вели, ол «хәх» дийменге етишмән җан берди. Ягдайың агырлыгыны аңан атлылардан бири гызы какып алып гачмакчы болды. Эмма бу арада гара түпең атылды, гыза эл узадан атлының

келлеси бир тарапа гышарды. Онуң маслыгы атың аягының арасына гачды. Гахар дерясының бөведи бөвсүлди. Адамлар бейлеки атлылара тарап топулдылар. Олар атларының башыны ыза совуп, агшамың үмүш-тамышлыгында зордан гара башларыны гутардылар.

Җуван гызлар, гөрмегей аяллар, ики бүкүлен кемпирлер зарын сес этдилер. Оларың бири хасасы билен, бейлекиси кесевиси билен, башга бир нәчелери эллерине илен затларыны алып чыкдылар. Эркеклериң арасына гошулып, гачан атлыларың ызындан ылгадылар. Итлер чыңсаярды, сыгырлар молашярдылар...

Өз гүнлерине кайыл болуп отуран бендедериң гүнүне ган чайкалды. Әхли задың тагам-леззети гачды.

«Гуллар» атдан йыкылып, аягыны агырдан гызы өйлерине алып гирдилер. Йигидиң элини бошатдылар. Гарабатыр билен онуң ёлдашының маслыгыны илерки шоруң ичине элтип, гөрене гөз эдип ташладылар.

Бу вагт Мәммедалы гайра тарапдан ак эшегини гаты сүрүп гелди. Ол аңырдан гелшине бир айылганч ваканың боланлыгыны билипди. Сеңцере голайлашанда гыкылык-говганы эшидипди. Адамлар вагырдашып, бир-бириңден өң геплеҗек болуп, оны яңыҗа болуп гечен вака билен таныш этдилер.

Мәммедалы гүр, узын ак сакгаллы, улы бурунлы, гызыл йүзли, узын бойлы адамды. Ол алтмыша ковалашып барярды. Эмма хениз хич бир тарапдан гаррылыгың әзъетини чекмейәндигини онуң даяв гөрнүши гөркезйәрди. Ол башыны дик, хайбатлы тутярды.

Ол аркасыны тама дирәп, ашак бакып, элиндәки таяҗыгы билен ер чызып, бир салым отурды. Соңра шейле дийди:

— Адамлар, өзүм ёккам мениң машгаламы горапсыңыз. Мен сизден разы. Сизиң бу ягшылыгыңызы мен хич вагт унутмарын. Йөне вели, гөзи гызаран мөхердар бу иши бу ягдайда гоймаз. Ол бизден гызам, ганам талап эдер. Инди нәме этмели? Шонуң маслахатыны бериң?

Шейле дийип сораса-да, Мәммедалының эййәм ики тарапыны хем деңләндигини онуң сесинден аңдылар.

Гарабатыры өлдүрен отуз яшларындакы бир адам орта чыкды. Нәме үчиндир ол хәзир өрән юваш, аркайын гөрүнйәрди.

— Мәммедалы ага, адамлар, мениң сөзүме гулак салың. Мениң үчин шу гиң җаханың хем, дар габрың хем манысы бир. Замана бир вагтлар ахыр болмалымыш диййәрлер. Гелиң шоны шу гүн ахыр эделиң. Ёгсам-да бу яшайшымыз яшайыш дәл. Төрүңде отуран гызыңа гелип япышанларындан соң, мен-ә башга нәмәниң эл дегмән галҗакдыгыны билемок. Яшулы, Мәммедалы ага, биз багтсызлара ругсат эт, шу гиҗе барып, Мәмметвелиниң тамыны башына йыкалы. Мен мундан артык чыдап билҗек дәл. Бизе хейвере кеселлилер ялы бакярлар. Бизиң иенимиз зәхер...

Онуң бокурдагы долды. Гөзлери немленди.

Хич кимден сес чыкмаярды. Хеммәниң канахат кәсесиниң доландыгыны бу агыр дымышмадан аңсатлык билен аңламак болярды.

Мәммедалы ага еринден турды. Адамлар онуң йүзүне сораглы серетдилер. Ол айгытлы сөзледи:

— Рамазан догры айдяр. Мундан артык чыдамага меҗал галмады. Маңа бирҗе чәйнек чай ичмәге вагт бериң. Хер ким элинде болан ярагыны алсын. Мәмметвели билен шу гүн беллисини эделиң. Болмаса соңа галарыс. Бу икучлы дәл.

Хемме еңиллик билен дем алды.

— Саг бол, Мәммедалы ага! — дийип, адамлар онуң сөзүни йүрекден макулладылар. Ондан разы болдулар.

Намыса деген душманың үстүне гитмәге тайярланмаклык кән вагт талап этди. Адамлар өз хоссарлары: гаррылары, аяллары, чагалары билен хошлашдылар, ярагларыны тертибе салдылар. Аяллар, чагалар ызанда-чуван болдулар.

Хер хили гөрнүшде яраглананадамлар гиҗәниң бир вагтлары хекимиң галасына тарап уградылар. Бала-чагалар ёрган-дүшеклерини голтуклап, җөвене сиңдилер. Юртда итлер увлашып галды.

V

Гүн гиҗикдигисайын Мәмметвели мөхердарың ягдайы барха агырлашярды. Уллакан ховлының дөрт бурчундакы гөзараларың гаравулханасындакы адамлар адатдакыдан хас кәнди. Гаравуллар гөйә тамың диварына чүмен гүлләни алмак ислейән ялыдылар, олар маңлайларыны тама дирәп, ярагың нили сыгар ялыҗак улулыкдакы дешиклерден гөзлерини айырман, дөрт төвереге эсерденлик билен середйәрдилер.

Гарлы Мәмметвели хекимиң отуран өйи билен илерки бурчдакы гөзараларың арасыны торч этди. Нурлубай гайракы ики гөзара билен аралыкда ылгаярды. Олар өйден окдурылып чыкып, гаравулларың янына барярдылар-да:

— Гечдилерми? — дийип сораярдылар. Гаравуллар болса өвредилип гойлан ялы:

— Ёк! — дийип гысгаҗык, аладалы җогап берйәрдилер. Гарлы билен Нурлубай бу хабары ылгап барып өе етирйәрдилер, шол бада-да өңки сораглары билен ене гөзаралара тарап ылгаярдылар.

Бу гысгаҗык сораг-җогап гүн батянча гайталанды. Гарлы хашлап гелди-де:

— Илерки ёлдан докуз атлы Хыва тарап гечипдир. Өңден баряның сыртында хем бири бар — дийип, хекиме хабар берди.

Күмүш дишсынчгарының уҗуны кертим-кертим эден Мәмметвели хеким улудан демини алды-да:

— Худая шүкүр! — дийди. Онуң дүнйәси гиңән ялы болды. Ол янында бәбегини эмдирип отуран Арзыгүле середип, бегенчли сөзледи.

— Мен илери гиденлерден горкярдым. Хәй, Бөри хана табшыран ишиңи битди белләйсене... Онуң алмаҗак галасы бармы?

— Гайракылар нәтдикә? — дийип, Арзыгүл бу ишлериң тизрәк гутарып, эллериң басымрак бошамагына гарашян эхеңде сорады.

Хеким элини силкип гойберди, гөдек улумсылык билен гепледи:

— Гайракылар диййәниң шол гуллар дәлми? Оларың үстүне бәш атлы иберениме соң өкүндим. Олара ики атлы ибермегиң өзи-де бес ахыры. Хәзир олар хем гызы өңлерине басып гечерлер. Гулларың бизиң буйругымыза гаршы дуруп билҗек гүманлары бармы? Гаршы дурайсалар дагы, өйлерини юмруп, юртларында юмуртга тогадабермели этмейәнми.

Онянча хашлап гелен Нурлубай:

— Гөрненоклар — дийип, ене ызына доланды.

Арзыгүл гыз алып гелйән атлыларың гөрүнмейәндиги-

ниң себәбини Нурлубайдан гөрйән ялы, онуң ызындан гөзлерини алардып серетди-де:

— Яшы кесилениң оңлы хабар гетиреси ёк-ла — дийип, сабырсызлык этди.

Онянча хеким өр-гөкден гелди:

— Олар нәме үчин докуз атлыка? Бөриниң өзи билен олар он бир атлыды ахыры... Гарлы! Хэй, Гарлы!

— Лепбей, ага?

— Бар, сора, докуз атлының ызы-да гечдимикә?

Гарлы дүңкүлдәп, гөзаралара тарап даз ясады.

Ики минутдан онуң гетирен хабары хекими көшешдирип билмеди:

— Ики атлыдан дерек ёк. Дурды готурың өйүниң төвереги эревде-беревликмиш. Адамлар топар тутуп бәри гелйәрлермиш...

— Мерез эдйәрлермиш! — дийип, хеким шол демде оклав ювдан ялы дим-дик болды.

Ол ылгап өйден чыкды, ики әдимде мердиваның янында пейда болды, оны басганчаклы мердивандан ики этләп, гаравулхана чыкды. Кичиҗик дешигиң ичине сүмләйҗек ялы болуп отуран гаравулың еңинден тутуп ыза чекди, онуң ерине гечип, гөзарадан әңедип башлады.

Әриниң ховсаласы Арзыгүле-де гелип етишди. Ол ягдай билен танышмак үчин өйден гыссанмач чыкып барярка аңырдан әлем-тас болуп гелйән Нурлубай билен тас чакнышыпды.

Арзыгүл билен йүзбе-йүз геленде Нурлубайың озалдан өчүк йүзи өңкүсинден-де агарды. Ол бир зат диймек үчин агзыны ачмакчы боланда, Арзыгүлүң агзындан от чыкды:

— Ёк бол, гөзүме гөрүнме, йигренҗи!

Нурлубай ики йыл мундан озал дерья аркасындан гетирилипди. Мәмметвели мөхердар дерья аркасындакы шәхере бир юмуш билен баранда, бир халва сатаның дүканының өңүнде Нурлубайы гөрди. Ол вагт Нурлубай яңаклары долуҗа, этли-ганлы гөрмегей огланды. Хеким халва сатаны тапды-да:

— Бу оглан ким? — дийип сорады.

Халва сатан хекимден горкуп, гызыл әңегини сыпалады-да:

— Бу бизиң гарындашларымыздан бириниң оглы. Ягшы оглан. Я-да сизи танаман, гөвнүңизе дегдими? — дийип, гөзүни әлек-челек эдип аладаланды.

Хеким сары муртуны сыпалап, гөз астындан огланы тәведен сынлап чыкды-да:

— Бу оглан бизиң хызматымызы әдиберсе нәхили боларка? — дийди.

Халва сатан Мәмметвелиниң рехимсиз адамдыгыны, өз илатының мөхердарыдыгыны билйәрди. Шонуң үчин-де ол нәме дийип җогап берҗегини билмән, бурнуна салып, ваззы-вуззы этди.

Онянча хеким хан теңңесинден онуң өңүне бир гошавуч күмүш пул оклады-да:

— Эртир бизиң өйүмизе әлтип гайт. Хак-хештегини-де айда, йылда барып алып дурарсың — дийди.

Пулы гөрен халва сатан говшады:

— Онуң ата-энеси нәме диеркә? — дийип, ики гөвүнли җогап берди.

Хеким гыңралды:

— Онуң ата-энеси үчин бу оглан саңа хызмат этди нәме, маңа хызмат этди нәме? Хак төленсе боляр-да... Эртир агшамдан гиҗә гойман огланы бизе етир. Ол бизде әдил ханың чагасы ялы яшар...

Шейдип, Нурлубай хекимиңкә геленден соң гөрмедигини гөрди. Оны гелен бадына сува дүшүрдилер. Ногайча көйнек, ак телпек, йүпек дон гейдирдилер. Билине тирме гушак гушадылар. Бу геймлер овадан оглана ики эссе гөрк берди. Нурлубай мыдама мыхманханада болуп, гелен-гидене хызмат эдип башлады. Мәмметвели хеким нирә гитсе онуң янында болуп әлини ювдурып, чилимини отлап берйәрди...

Мәмметвели хеким дишини гысып, юмругыны дүвүп, гөзараның өңүнден айрылды, ховла гарап гыгырды:

— Адамлар хав, адамлар, тиз болуң! Дервезәни гулплаң! Ачылмаз ялы, ич йүзүне агыр затлары әлтип басың! Илеркилериң өвдайы бозук гөрүнйәр!..

Бу сесе өйлерден, хүҗрелерден адамлар дазлашып чыкдылар. Хер ким бир тарапа окдурылып, тамың ичиндәки арабалары, пүрслери, көтүкли агачлары дервезәниң өңүне чекип башладылар. Гиң ховлының ичи ала басгы болды. Чал тозан асмана гөтерилди.

Арзыгүлден горкуп, ене-де гайракы бурчдакы гаравулларың янына ылган Нурлубай тәзе хабары алып, хекимиң сеси чыкян тарапа ылгады. Бу вагт хеким эййәм гаравулханадан ашак дүшүпди, өзи-де гайракы гөзаралара тарап ылгап барярды.

Нурлубай онуң гапдалы билен баршына:
— Гуллара тарап гиден бәш атлыдан үчүси гачып гелйәр! — дийди.
Хеким онуң сөзүни диңлемән, ики бөкүп гаравулхана чыкды, гөзараның үстүне эгилди. Шол бада хем ол реңкини ак там ялы эдип еринден турды-да, өз-өзүне:
— Ишиң гайтдыгы болдумыка?..— дийди.
Онянча атлылар галаның өңүне гелдилер. Хеким дервезәниң ич йүзүне диреден көне арабаның үстүне чыкып азгырылды:
— Бу нәхили болуш? Ханы Гарабатыр? Ханы Акы?
Дервезәниң аңырсындан титрейән сес эшидилди:
— Олары өлдүрдилер, биз хем зордан башымызы гутардык...
Хеким юмрукларыны дүвүп, газаба мүнди:
— Бу геплейән Сәхетми?
— Хава.
— Сәхет, дерев Хыва тарап ёла дүш. Ёлда гөзүңе илен гыз болса атың өңүне ал-да көшге етир, хекимиң галасының дашы габалды — дийип, Мухамметкерим ясавулбаша хабар бер. Көмеге етишсинлер. Тиз бол! Ызыңы ел чалмасын. Бу затларың хеммесиниң гүррүңини соң эдерис. Илде ган алгымыз галмаз!..
Соңра ол дервезәниң аңырсындан:
— Хеким ага, биз гызы нирeдeн аларыс? — диен ынҗылы сес эшитди.
Хеким ялбарып башлады:
— Сәхет, шу иши сен битирәймесең бу вагт мениң элимден гелҗек зат ёк. Нәме болса шол болсун, кимиң гызы болса шоңкы болсун, йөне, хана гара сачлы элт. Тиз бол оглум, соңра үчүңизиң-де гадрыңызы билерин... Өмрүңиз өтйәнчә хич затдан хор этмерин!
Сәхет гөйә соңкы сөзүң айдылмагына гарашып дуран ялы:
— Боляр, биз сынанышып гөрели. Йөне вели, хеким ага, берк болуң! Гулларың пәли яман!..— дийип, атының башыны гүндогара тарап өврди. Янындакы ики атлы хем онуң ызына дүшди.
Бир бада хекимиң үстүнден агыр йүк айрылан ялы болды. Ол эхли гирелге ве чыкалгалары беркитмек ишини гүйчлендирмәге гиришди. Онуң бир аягы ерде, бир аягы-да гаравулханададды.
«Нә-ничик замана болды? Ханың-да, хекимиң-де буйругы өтевчиниң дилегине дөнди. Эмр гепсиз-гүррүңсиз берҗай эдилмели вели, инди бу затлар ят болды-ла. Озаллар агзыңдан бир сөз чыкса бесди. Адамлар оны ерине етирмеги өзлерине улы багт билйәрдилер. Инди Хыва ханының буйругыны-да улы басга галып битирмели болды. Эй, мундан хем буйрук битириш болармы?! Иберен адамыңы өлдүрйәрлер. Дири галанлары гачып гелйәр. Ине, Сәхеди алдап-огшап ибердим. Эгер ол огры ялы оңарып билсе, чем геленини огурлап экидер, оңарып билмесе-де сүмүгини чекип гелер... Ёк, мундан гүнем болмаз, гүзеранам...» дийип, хеким дишини гысып, өз яныңдан кәйинйәрди.
Ховлының ичинде туран шакырдының сесине Арзыгүлүң чагасы оянды, аглап башлады. Арзыгүл ичери гирди. Чагасыны хүвдүләп, ховсала дүшүп, өйүң ичинде ики яна гезмеләп уграды. Әриниң, бейлеки адамларың гыгырян сеслери гара өйүң ичинден чыкян ялы болуп эшидилйәрди. Бу сеслер башдаш аялы хем горкузярды, хем онуң йүрегинде дүшнүксиз, нәмәлим, буланчак дуйгулар дөредйәрди.
Ол хер демсайын ягдайың чендeн аша агырлашяндыгына пикир етирип билмейәрди. Бу болуп дуран ишлери дүйшмүкә я-да адатда шейле болмалыдыр-да дийип чак эдйәрди. Эмма нәхили-де болса бир дүшнүксиз, нәмәлим горкы оны барха өз ыгтыярына гечирип барярды.
Гапының агзындан Гарлы ылгап гечип гитди.
Арзыгүл оны чагырды. Гарлы хашлап ичерик гирди, илки өйүң ичини сынлады-да, башга адамың ёкдугыны аныкландан соң батыргайлык билен Арзыгүлүң йүзүне серетди. Онуң бу гарайшындан Арзыгүл: «Ховсала дүшселер дүшүберсинлер, бизе нәме?» диен маныны окады.
Арзыгүл овадан гөзлерини ойнакладып:
— Бу галмагал нәме? — дийип сорады.
Диңе шу сораг Гарлыны укудан ачылан ялы этди:
— Илеркилер топар тутуп чозуп гелйәрлер — дийди.
Арзыгүл Гарла гөз астындан бакып:
— Хабардар бол, өңе сүрүниберме — дийип ювашҗа айтды.
Гарлы миннетдарлык билен:
— Боляр — дийди ве ылгап чыкып гитди.
Онянча хекимиң сеси эшидилди:
— Гарлы, өйден ярагы гетир!..
Гарлы ене-де ылгап гелди. Төрде асылгы дуран бәшатара тарап элини узадянча, Арзыгүл бир эли билен бәшатары алды-да оңа узатды. Гарлы Арзыгүлүң элиниң

үстүнден пенҗеледи, бирнәче вагт оны гысымлап дурды. Арзыгүл болса чагалы элини бир хили ёл билен Гарлының чигнине етирди, онуң даш ялы тенинден чалаҗа чүммүкледи. Олар бири-бириниң гөзлерине гызгын мәхир билен эңедишип, кынчылык билен айрылышдылар.

Хеким гөзарадан гөзүни айрып, җаныгып гыгырды:

— Дервезәниң ич тарапында он адам, бейлеки гапыларда хем бәш адамдан гаравул дурмалы! Галанларыңыз гаравулханалара чыкың!.. Горкмаң! Берк болуң! Өзлери түпең атса сиз хем атың, болмаса адамлары өҗүкдирмәң!

Бу сесе онуң аяллары, чагалары ызлашып, ховлының ичине чыкдылар. Ягдая яңы дүшүнип угран Арзыгүл өйүң агзындан гыгырды:

— Аю, какасы, бәри гел ахыры...

Онуң сеси боглуп гитди.

Хеким аялларының, огланларының ортасына гелип:

— Өйден чыкман отуруң. Горкмаң! Хич зат боласы ёк. Гарамаяк диениң бир сүри малдыр, бир таяк зыңсаң, ызына доланар — дийип, машгаласына гөвүнлик берди.

Бейлеки аяллары чагаларының элинден тутуп, өйлерине гирдилер. Арзыгүл болса гөзяш эдип, өйүң гапысында дурды. Хеким онуң янына гелип:

— Өе гир. Горкма — дийди. Соңра:

— Гарлы!— дийип гыгырды.

— Лепбей, ага!

Хеким:

— Арзыгүл гелнеҗеңиң голайрагында бол!— дийип, кесгитли буйрук берди-де, гаравулхана тарап окдурылды.

Гарлының йүрегине-де ховсала аралашды. Диңе агыр пурсатларда, башына кын иш дүшен вагтларында хекимиң дилинден сүйҗейәрди. Арзыгүлүң адыны тутуп, Гарла юмуш буйранда оны «сениң гелнеҗең» дийип атландырарды.

Бу гезек барып гөзарадан середенде хекимиң деми тутулды...

Инди гараңкы ягшы аралашыпды, адамлары еке-екеликде сайгармак болмаярды, хекимиң ховлусы билен Гурбан узының тамының арасы адамдан долупды. Мәхелле ховла тарап агыр әдимлер билен сүйшүп гелйәрди. Дөрт йүзден говрак адам хекимиң гөзүне мүңден-де көп болуп гөрүнди. Ине оларың өңи дервезәниң агзына гелди.

— Хеким, хабарлаш!

— Хеким, бәри чык!

— Хеким, дервезәңи ач!

— Хеким, Аннагүли деррев тапып бер! — диен гахарлы, тутанъерли, айгытлы сеслер эшидилди.

Ховлының ичини айылганч горкы гуршап алды.

Бир салымдан адамлар дервезәни, бейлеки гапылары шакырдадып башладылар. Гапа дегйән таякларың, түпең гундагларының сеслери, адамларың тертипсиз, хер маныда ве хер хили әхеңде чыкян сеслери кәте гүйҗейәрди, кәте басылярды. Сеслер басылан вагты узак ерлерден чыкян агы, гыкылык итлериң сеси билен гошулып гелйәрди. Бу сеслер халкың башына дүшен эпет беланың сураты ялы болуп иниңи тикенеклендирйәрди.

Хупданлар боланда гайра тарапдан улы вагырды эшидилди. Вагырды өрән чалт голайлашды. «Гулларың» сеңңеринден эллиден говрак адам гелип, өңки дуранларың үстүне гошулды.

Мәммедалы бәшатарың гундагы билен дервезәни уруп, гыгырып дуран Чары аганы сесинден танады, онуң голайына барды. Яшулулар өзаллар арзылы саламлашян-да болсалар, бу гезек бу дәплерини ятларындан чыкардылар.

— Чары ага, бу иш сизиң башыңыза-да дүшдүми? — дийип, Мәммедалы гецирген сорады.

— Хава, сакгалдаш. Бир гызымызы гидердик...

Ховлының дашындакы адамларың саны-да, газаплары-да барха гүйҗейәрди. Ичерден хич хили җогап берилмезлиги адамларың гахарыны артдырярды.

Гиҗәниң илкинҗи хоразлары гыгырып угранда, улы ховлының дөрт төвереги, бағларың арасы адамдан хырын-дыкын долупды. Габав довам эдйәрди.

VI

Улы галаның голайлыгына гарамаздан, Абдыкерим эке өз адаты боюнча хер базар гүни ир оянярды. Бу гүн хем шейле этди. Ол гарры сөвүдиң ашагындакы дөрт-бәш адамлык кәдинден дүшүп, түңчәни отурданда хениз гүндогар ни-де оятмады. Илкинҗи түңче гызандан соң Абдыкерим эке оны күндүге бошадып, тәзеден чай гойды, күндүкдәки йылы сув билен тәрет кылды, ювунды. Намазыны окап боландан соң ики чәйнеги демледи-де, олары ода голай гоюп, агач мердивандан тамың үстүне чыкды, сүйҗи укуда ятан йигиди ики яна ыралап башлады:

— Мырат жан, Мырат жан туруң, чай демледим...
Узынак ак йүзли йигит хопугып оянды. Ол элиниң аркасы билен гөзлерини сүпүришдирип:
— Хэ, нэме бар, ата? — дийди.
— Туруң, туруң, Мырат жан! Чайымызы тиз ичип, базара гидели.
Абдыкерим эке шейле диймек билен ере дүшди-де, ожагың башына кече атып, өңүне чай алды.
Бу — орта бойлы, агач эт, даяв адамың яшы эллиден гечипди. Онуң сачында, сакгалында екеже-де ак түй ёкды. Йүзи мылайым хем-де мэхирлиди. Абдыкерим экэниң аялы, бир гызы барды. Машгаласы-да, гоңшы-голамдакы аял-эркеклер-де, оглан-ушаклар-да хич вагт Абдыкерим экеден гаты-гайрым сөз эшитмэндилер. Бу өрэн юка йүрекли, ярым гөвүн адамды. Шонуң үчин-де оны улудан-кичэ хемме говы гөрерди.
Улы галаның гүндогарында, Шабат ябының гайра кенарында онуң дөрт танап ери барды. Ериң илери серхети ябың райышына барып етйэрди. Абдыкерим экэниң бужагаз ериниң хер бир дабаны хасаплыды, оны хер нэче бежерсе-де, бу ер онуң машгаласыны эклэп билмейэрди. Онуң он дүйп эрик агаҗы, йигрими дүйп үзүми, ики дүйп хем тут агаҗы барды. Йыл говы геленде буларың гетирйэн мивелери онуң салгыдына, бейлеки герек-ярагына яраярды. Эмма кэйыллар эриги совук урярды, үзүме кесел дүшйэрди, туды гушлар ийип гидйэрди. Шейле йылларда үч адамдан ыбарат машгаланың гүнүне ит аглаярды. Шу дөрт танап ерден иймек үчин галла, бир сыгыр, бир алаша үчин от-ийм алмалыды. Алнан галла харманың башында дагаярды, эесине диңе саманы галян йыллары-да боларды. Ерунҗаны гыш дүшен бадына сатмалыды. Абдыкерим экэниң хер йылы шейледи, экен экининиң өсҗегине, хасыл берҗегине, хасылы гөтерип өз өйүне салҗагына онуң хич вагтда ынамы болмаярды.
Абдыкерим экэниң гышда-язда дызыны эпмеси болмазды. Томсуна ир эртирден гич агшама ченли ики бүкүлип өз еринде ишлэрди, гыш айларында болса ат-арабасы билен бейлеки шэхерлериң сөвда ёлларында йүк дашарды. Гыш айларында ёллар гаты эрбет боларды. Батгалык, шорлук атың дызына етерди, арабаның тигирлерини батгадан согрупалмак ата башартмаярды. Шейдип ол үч гүнде айланып гелмели еринден он гүнде зордан гелйэрди. Эмма хер ничик-де болса мунуң өзи ики элиңи говшурып өйде отурмакдан говуды.
Абдыкерим эке Гарайлыгындан гич ара доланып гелен гүни хова айылганч совукды. Ол галаның гайракы диварына дегип гечйэн ёл билен доңак ерден арабасыны шакырдадып барярка бир пыяданың ызындан етди. Совук шемалың хайсы тарапдан өвүсйэндигини билер ялы дэлди, ел хазлап барып, галаның галың диварына урярды, ерден, дивардан гар учганакларыны гөтерип, атың, Абдыкерим экэниң гөзүни долдурярды. Гөз ачмак мүмкин дэлди. Эмма Абдыкерим эке арабасыны агдармазлык үчин ёла серетмели болярды. Ине шейле вагтда ол чугудып, эгнини гысып, гүндогара тарап барян йигиди гөрди. Онуң аягында чокайы, эгнинде еке гат доны, башында хем көне гара телпеги барды. Абдыкерим эке өңден баряның гаты юка гейнендигини деррев сайгарды. Онуң болуп баршына йүреги авады. Эгер ол адам хэзир ызына доланып: «Яшулы, мен өлүп барярын, эгниңдэки поссуныңы маңа бар» дийсе, Абдыкерим эке ики айтдырман, онуң дилегини канагатландырарды.
Абдыкерим эке ол адамың деңине баранда атының башыны чекди.
Гөрмегей яш йигит Абдыкерим экэниң йүзүне серетди. Онуң гөзлери бир геңси ялдыраярды, дишлери шакырдаярды, додаклары гөм-гөк болупды. Эллери титрейэрди. Бу ягдайы гөрен Абдыкерим экэниң гөзүне яш айланды, йигиде рехими гелди.
— Ягшы йигит, араба мүнүң. Мен сизиң үстүңизе басырык атайын...
Йигидиң геплемэге агзы ысмарды. Ол яшула миннетдарлык билдирип, зордан өзүни араба атды. Абдыкерим эке онуң үстүне басырык япды.
— Ягшы йигит, нирэ барярсыңыз?
Йигидиң:
— Агам, белли бир барян ерим ёк — диен сөзүне Абдыкерим эке зордан дүшүнди.
— Нирели боларсыңыз?
— Гум этегинден.
— Бу ерлере нэхили кысмат билен дүшдүңиз?
— Мен гачгак...
Гүррүң шунуң билен тамам болды. Эгер-де Абдыкерим экэниң ерине башга бири болан болса, барян ери белли болмадык гачгагы деррев арабадан дүшүрип, өзи болса

атына гамчыны басарды, деррев ондан арасыны ачарды. Эмма Абдыкерим эке бейле этмеди. Йигидиң юка гейими, дишлерини шакырдадып, титрэп дуршы онуң йүрегини эретди. «Бу мысапыр бендэни өе элтип гызындырайын, бу гүн мыхманлап, эртир көне-сөне бир зат гейдирип ёла салайың» дийип, Абдыкерим эке йүрегине дүвди.

Соңра:

— Адыңыз ким болар? — дийип сорады.

— Мырат...

Мырат Абдыкерим экэниң өйүнде йигрими бэш гүнлэп дүшекден турман ятды. Бэш гүнлэп өзүни билмэн самрады. Ол чөп ялы болды, реңки саралды, гөзлери ханасының ичине гитди.

Гең зат: Абдыкерим экэниң аялы-да эдил онуң өзи ялыды. Ол сыркава өз чагасы ялы гарады. Диңе оларың гызы, он алты, он еди яшларындакы Айханым Мыратдан гача дурярды. Эмма ол хем эҗеси хер сапар Мырадың ятан тамындан чыканда онуң ягдайыны сөз арасы билен сораярды. Абдыкерим эке Мырат дүшекден галянча хич ере гитмеди.

Булар бэш вагт намазыны ырмаян, элинден гелсе башына иш дүшен адамлара көмек, маслахат бермеги халаян гарып адамларды. Шонуң үчин-де, Мырады шунча гүнлэп бакып-бежерендиклерине ичлеринден бегенйәрдилер, улы согап газандык дийип, өз-өзлеринден разы болярдылар.

Йигрими алтынҗы гүн Мырат дүшекден турды. Ол нэтаныш адамлары шунча гүнлэп азара гояндыгыны аңландан соң эрбет утанды, нэме дийип, нэме айтҗагыны билмеди.

Мырадың аяк үстүне галмагы Абдыкерим экэни, онуң аялыны гаты бегендирди.

Абдыкерим эке Мырадың аркасына какып:

— Оглум, яман горкуздыңыз... Худайың өзи көмек эдәйди, болмаса биз-э сизи аяк үстүне галарсыңыз диймейәрдик — дийди.

Мырат хамсыкды. Онуң гөзлерине яш айланды. Ол Абдыкерим эке билен онуң аялының йүзүне бакып, шейле дийди:

— Мен сизи түкениксиз азара гойдум. Сизе кән эзъет берениме гаты утанярын. Мен сизиң ягшылыгыңызың ашагындан нэхили чыкҗагымы билемок. Мен шол гүн, ёлда гелйәркэм өлүпдим. Сиз маңа тэзеден җан бердиңиз,

мени адам этдиңиз. Галан өмрүми сиз маңа багышладыңыз. Мен иним Ораз билен гачгак. Биз обамыза барып билмейәрис. Оразы ашакы обалара элтип, Эмин гала дийен ерде бир байың гапысында ише ерлешдирдим. Өзүм хем иш гөзлэп шу яна гайтдым. Хич ерден этмэге иш тапман гелшимди. Агам, Абдыкерим эке, Нарҗан апа, сиз хем эшидиң: эгер гөвнүңизе гетирмесеңиз мен сизде болуберейин. Маңа хак-хештек герек дэл, йөне йылы җайыңыз билен гүлер йүзүңиз болса бес. Мен ишлэп билйэрин, ишден ядамаярын. Нэме юмшуңыз болса буйрубериң, мен бегене-бегене эдейин. Эгер гит дийсеңиз болса, нэме эдерин, гитмели болар. Йөне, хич киме мени гөрдүм диймэң. Маңа эден ягшылыгыңыз худайдан гайтсын. Эмма сизиң хоссарчылыгыңызы ол дүнйэ-бу дүнйэ ятдан чыкарман...

Абдыкерим эке гөзүниң яшыны саклап билмеди. Онуң аялы Нарҗан апа хем еңи билен гөзүни сүпүрди. Ол эринден өңүрдип:

— Худай бизе огул бермеди. Сиз бизиң оглумыз болуң... — дийди.

Мырат назарыны Абдыкерим экэниң йүзүне өвүрди. Ол яшулының ахыркы сөзүни эшитмек иследи.

Гоҗа агыр ягдая дүшди. Бир бада геплэп билмеди. Дамагы долды. Шейдип бир салым отурандан соң зордан гүрледи:

— Сизи бизе худай берди... Дөрт танап ерим, бир ат-арабам бар, аялым ве бир чагам бар. Сизиң билен чагам ики болар. Билеҗе ишлэп, гүнүмизи гөрерис. Биз ач болсак сиз хем ач, биз док болсак сиз хем док боларсыңыз... Мен сизи хич ере иберҗек дэл... Баша геленини биле чекерис... Сизи бу ерден тапып билмезлер. Келлэм эгнимде дурса, сизи ясавулларың ызына салып гойбермен...

Дурды готурың улы оглы Мырат шейдип, өзүне икинҗи өй тапды.

Мырат дашындан середениңде узынак, ак йүзли, гүр гара гашлы, гөрмегей йигитди. Ол улы гыз ялы эдепли, адамың гөвнүне дегмейэн, эдип билсе ягшылык этмэге чалышян адамды. Эмма онуң дурмуш теҗрибеси ёкды. Ол дурмушда диңе ишлемеги, адамлар билен говы арагатнашыкда болмагы, табшырылан зады ики гезек айтдырман ерине етирмеги билйәрди. Диңе дайханчылыкдан башга зат бардыр дийип келлесине гетирмейәрди. Төверекдэки дурмуш хем шейледи: бири дүнйэ инйәрди, адам боляр-

ды, элине пил алярды, гара дерини сачып ишлейәрди, ахыр соңы-да дүнйә гелмедик ялы болуп, өлүп гидйәрди. Өлениң үчүни, едисини, кыркыны, йылыны берйәрдилер. Шонуң билен хем иш тамам болярды. Төверекдәки алада, агыр дурмуш башга хили болмага эрк бермейәрди. Бу дурмушдан сәхел басылсаң, сәхел әҗизлик этсең өзүң хем өлүп гидйәрдиң...

Мырат билен Абдыкерим эке гаты якындан танышдылар. Абдыкерим эке билен аялы Нарҗан апа оны йүреклеринден өнен чагасы хөкмүнде гөрдүлер. Мырат аяк үстүне галып гиденден соң ишде ядамагы, ялтанмагы билмеди. Ер сүрмек, экин экмек, отаг, бежерги ишлеринде Абдыкерим экәниң улы көмекчиси болды. Онуң җан эдип, ак йүрек билен ишлейшине оба адамлары гең галярдылар. Олар:

— Абдыкериме худай етишен огул берипдир... — дийшип айдардылар.

Мырат ювнуп, Абдыкерим экәниң янына гелип отурды. Олар эртир чайыны ичип башладылар.

Абдыкерим эке эййәм бир-ики кәсе чай ичипди, онуң гөвни ачылып башлапды.

— Соган-бурчумызы иррәк сатып гутарсак сизе бир чокай алалы. Соң оҗук-буҗук затлар алып гелели-де, тамың сыртындакы ёрунҗаны оруп гутаралы, Мырат җан.

Мырат оҗага голай дуран аякгабыны гөзден гечирди. Олары хениз геймек болҗакды. Шонуң үчин-де ол Абдыкерим экәниң теклибини гөвнемеди. Ол йылгырып, яшулының йүзүне серетди:

— Маңа чокай алмак герек дәл, ата. Чокайым оңушмазча дәл...

— Мырат җан, оглум, бейле диймәң. Мен ягшы билйәрин...

Олар чайың башындан туранларында, җахан ягтылып башлапды. Икиси ики ерден эллерине түйкүрип, тамдырың гапдалындакы дыз бойы өсүп отуран яшыл соганың четинден гирдилер. Олар йыгмалы соганларыны йыгып болуп, соган атызың илерсиндәки бурч экилен атыза гечдилер. Тә гүн догянча ишләп, чым-гызыл болан бурчлардан ики ганары долдурдылар. Онянча Нарҗан апа эртирлик биширип, олары чагырды. Машгала сачагың башына гечди.

— Айханым җана көйнеклик алың — дийип, Нарҗан апа эрине йүзленди.

Онянча Мырат садалык билен онуң сөзүни алып гетерди:

— Догры, догры. Апам догры айдяр. Айханыма гаты овадан көйнеклик алмак герек. Маңа аякгап герек дәл...

Абдыкерим эке гүлди:

— Биз яш вагтларымызда улы адамлар бир зат диенде боляр диердик. Онсоңам шу өйде хоҗайын менми я-да сизиң үчүңизми?

— Сиз!

— Сиз!

— Сиз! — дийип, үчүси үч ерден сеслендилер.

— Онда маңа гулак салыбериң. Мырат җана чокай, Айханыма көйнеклик, Нарҗан ханым сизе болса... Нәме?! Ханы айтсаңыз-ла?!

— Гоюң-а, гоюң... Бир зат болса оюн эдиберйәрсиңиз... — дийип, Нарҗан апа утанҗырап айтды.

Мырат:

— Апама яглык алың! — дийди.

Айханым:

— Апама көвүш алың! — дийди.

Абдыкерим эке өңки вәшилиги билен:

— Апаңыза базарың ярысыны багыш эдйәрин! — дийди ве: — Ханы, Мырат җан, арабаны гошуң, гиҗә галдык! — дийип, омын эденден соң, илки билен сачагың башындан турды.

Олар галаның гүндогар дервезесине гелип етенлеринде гүн агач бойы ёкары галыпды. Дервезәниң өңи дыкнышыкды. Адамлар галаның ичине бири-бириниден өң гирҗек болуп атларыны, арабаларыны, эшеклерини урярдылар. Дервезәниң өңүнде дуран пачгириң еке өзүди, ол мунча мәхелләни бир бада гечирип билмейәрди. Шонуң үчин-де бу ер ала гыкылыкды. Атлар кишңейәрдилер, эшеклер аңңыряр дылар, адамлар сөгүшйәрдилер. Арабаларың тигирлери бири-бирине чакнышып шакырдашярдылар.

Абдыкерим эке билен Мырадың арабасы орта гүрпде дервезеден гирди. Сарайманларың янында хем үйшмелең кәнди. Сарайманлар сува гирҗек ялы балакларыны, көйнеклериниң еңлерини чермәп, нәче ыхлас этселер-де атлары, арабалары ерлешдирмәге етишип билмейәрдилер. Абдыкерим эке затларыны дүшүрип, сөвда эдер ялы ер эеләнден соң, Мырат арабасыны сарая экитди. Ол гелйәнчә Абдыкерим эке эййәм соган-бурчуның ярысыны сатып гутарыпды. Мырат бирнәче вагтлап бу ерде көмеклешип

дурандан соң, Абдыкерим эке билен өзүне ики чәйнек чай гетирмек үчин семаварчыныңка гитди.

Мырат семаварчыныңка голайлашанда гүвләп дуран базарың ичинде айылганч галагоплук башланды. Кимдир бири горкулы сес билен:

— Казы рейис! — дийип гаты гыгырды.

— Казы рейис гелйәр!

— Казы рейис гелйәр! — диен айылганч хабар галаның ичиндәки базара йыгнанан он мүңлерче адама шол демде барып етди.

Хениз хич ким гелйәниң кимдигини гөрмәнди. Эмма шу хабар гулагына етен бадына адамлар дүкан диймән, мал ятагы диймән, уссахана диймән, хаҗатхана диймән, гөрен дешиклерине сүмүлмәге башладылар. Гоюн сүрүсиниң ичине мөҗек аралашан ялы болды. Адамлар әдил отдан гачян ялы аяк алдыгына ылгаярдылар. Затлар: ганар-ганар галлалар, араба-араба беделер, харман-харман гавун-гарпызлар, газан-газан говрулян балыклар, күт-күт чөреклер пагыш-пара болуп, ятан-ятан еринде даргашып галдылар.

Мырат күрсәп семаварчыныӊ җайына гирди. Ол гирен бадына семаварчы гапыны япып, ичинден килкледи. Мырат кичиҗик әпишгәниң өңүнде дуруп, бошап галан базара сын этди. Онянча әпишгәниң әдил гаршысындакы гүнбатар дервезеден он атлы чыпышып гирди. Өңден гелйәниң аты чув-акды, ыздакыларыңкы хер хили реңкдеди. Ак атлы гаты хайбатлы гөрүнйәрди. Ол атының башыны гөк затлар сатылян базара тарап өврен бадына Мырадың йүреги гүрсүлдәп башлады. Ол семаварчының гыкылыгына гараман, гапыны бир чекенде ачып даш чыкды-да, Абдыкерим экәниң янына ылгады.

Казы рейсиң базарда, токайда я-да газы башында пейда болмагы гараманк үчин хер бир беладан-да айылганчды. Казы рейис мәрекәниң бу четинден гирип, ол четинден чыкарды, гөзүне илен адамыны аямазды. Шонуң үчин-де «Казы рейис гелди» диен хабар эшидиленде базарда йүзе чыкан бу ягдайы гең гөрмек мүмкин дәлди.

Бу гүнки базара гелен Гарайылгының, човдурың хем-де Дашховуз казыларының үстүнден гараян Мырат казының хут өзүди. Ол Хыва ханының бу ерлердәки долы ыгтыярлы адамыды.

Мырат казы кырк бәш яшларында, гара йүзли, ала гөзли, муртлак, йүзи бүдүр-сүдүр, хырсыз адамды. Ол ак атың үстүнде хас гаралып, өңкүсинден-де әрбет гахарлы гөрүнйәрди.

Казы рейис атының башыны гөк базара сованда хениз гачып гизленмәге етишмедик адамларың инҗиклери сандырап башлады. Олар алып гачмак үчин эллерине гөтерен себетлерини, ганарларыны гачырып, реңклерини агардышып, саң-гаты болуп дурдулар. Абдыкерим эке хем шуларың арасындады. Ол хәзир эхли зады ядындан чыкарып, диңе Мырат бу ерлерде гөрнәймесе ягшы дийип горкярды.

Онянча казы рейис буларың деңине гелип, атының башыны чекди. Муртуны товлап, эериң үстүнде кесерип отурды-да, күмүш саплы гамчысыны узадып Абдыкерим экәни гөркезип:

— Гетириң! — дийип, янындакылара буйрук берди.

Онуң билен гелен он атлының дөрдүси бөкүп атларындан дүшдүлер-де, җылавларыны янындакылара бердилер, ылгап барып, Абдыкерим экәниң ики элини сыртына даңдылар. Мырат казының өңүне гетирип дуруздылар.

Абдыкерим экәниң реңки үч ювлан ак эсги ялы болды. Онуң дили тутулыпды.

Мырат казы гүңлеч сеси билен гаты гыгырып:

— Адың ким? — дийип сорады.

Абдыкерим эке гөйә пикирини гөзи билен дүшүндирмек ислейән ялы агзыны ачып, гөзүни гырпылдадып дурярды.

Онянча казы рейис айылганч гыгырды:

— Адың ким?!.

— Ады Абдыкерим эке! — дийип, ылгап гелен Мырат яшулының өңүне гечип дурды-да, Мырат казының йүзүне чиңерилип серетди. Ол гахардан яңа өзүни билмейәрди.

Казы гахарына тас ярылыпды. Ол Абдыкеримиң өңүнде дуран дөрт адама Мырады гөркезип:

— Әкидиң! — дийип, газап билен йүзленди.

Онянча Мырадың гулак тозуна зарп билен бәшатарың гундагы дегди, онуң гөзлери гараңкырады, ол Абдыкерим экәниң өңүне йыкылды. Мырады гөтерип гапдалдакы харман ялы болуп дуран соганың үстүне мешик оклан ялы эдип окладылар. Гоҗа оңа тарап ымтылды. Онянча шарпылдап деген гамчы онуң бойнунда ыз галдырды. Яшулының гөзүнде от ялдырады. Ол газап билен хырчыны дишледи. Өңки дуран ерине гелди-де:

— Адым Абдыкерим! — дийип җогап берди.

— Капырмың, мусулманмың? — дийип, гөйә хич зат болмадык ялы казы рейис сорагыны довам этди.
— Мусулман...
— Мусулман болсаң келемәңи өвүр.
Абдыкерим гахар билен келемесини өвүрди.
Мырат казы гөйә гожаның келемесини ялңышман өвренине нәразы болап ялы гашыны чытды.
— Мусулманчылыгың нәче шерти бар? — дийип, ол гахарлы сорады.
— Мусулманчылыгың бәш шерти бар.
— Тертип билен сана.
— Ораза... Намаз... Зекат... Меккә гидип гелмек...
— Дур! Ялңышдың!..
Абдыкерим эке дуран ериндең тас йыкылыпды. Бәш шерти догры, тертип билен айдып билмезлигиң нәхили нетиҗесиниң бардыгыны ол билйәрди.
— Капыр оглы капыр! — дийип, казы рейис гызарылды.—Йүз гыран җериме төлемели!
— Ёк. Ёк агам... Тәзеден айдып берейин... Пулум ёк...
Йүз гыран! Белки мунча пул Мырат казының янында хич затдыр. Эмма Абдыкерим эке муны эшиден бадына хушы башындан учды. Ол хәзир казының атының өңүне чөкмәге-де тайярды.
— Дил хат язын, бармагыны басдыр! — дийип, казы рейис атлыларың бирине буюрды. Шол бада онуң бармагыны сыялап бир кагыза басдылар.
Казы ене хөкүм этди:
— Индики җума гүнүне пулы тайяр этмели. Хәзир янындакы пулларыны алың, сатмага гетирен затларыны чашырып, ёла сачың. Адамлар йыгнап алсынлар, ийип гөненсинлер. Гой, олар Мырат казының нәхили сахы адамдыгыны гөрсүнлер! Өзүне-де он гамчы уруң!
Хеммеси шол вагтың өзүнде берҗай эдилди. Абдыкерим экәниң пулларыны, эгниндәки донуны алдылар. Сорган, бурчларыны базарың бошап галан гиң мейданына пытрадып ташладылар, он гезек гамчы уруп, ягырнысына ган өйдүлер-де, өз ёлларыны довам этдилер. Галла базарына барып башга бир бендәниң башындан дүшдүлер.
Абдыкерим экәниң өйүндәки эртирки шатлыкдан агшам нам-нышан галмады. Машгаланың — дөрт адамың хеммеси гиҗәниң бир вагтларына ченли отурдылар. Олар башларына дүшен беланың ашагындан нәхили эдип чыкмагың ёлуны ызарладылар, эмма хич чыкалга тапып билмедилер.
Абдыкерим эке аялы билен гызына:
— Йүрегиңден өнен чагаң-да Мырат җан ялы мәхрибан болмаз — дийип, Мырадың өзүне этмек ислән хоссарчылыгы барада миннетдарлык билен гүррүң берди.
Мырат болса утаныш ашак бакды:
— Мен сизе хич хили көмек эдип билмедигиме утанярын. Бәшатарың гундагы гаты дегипдир, хениз-де келләм саңңылдап дур.
— Худайдан тапсынлар, ожагы гөмленлер!.. — дийип, Нарҗан апа ах чекди.
Айханым хич зат диймеди-де, миннетдарлыкдан долы гара гөзлерини Мырада өврүп, онуң гиң маңлайына сын этди. Бу арада Мырадың гөзи онуңкы билен каклышды. Гыз утаныш ашак бакды. Мырадың гөвни гиңеди.
— Йүз гыран аз зат дәл — дийип, Абдыкерим эке улудан демини алды. — Эмма бир хепдеде оны ер газып тапмалы вели тапмалы... Болмаса бизиң гүнүмиз гараңкы гиҗә дөнер...
Мырат бирнәче вагт пикир эдип отурандан соң шейле дийди:
— Ата, сиз соган-бурч сатың, мен болсам гайыкчылар билен йүк чекейин. Шейдип биз ол пулы тапарыс. Гой, ол пул оларың көпенине ярасын... Мен эртир Мәтякуб дарга билен геплешейин. Оңа мыдама гайыкчы герек...
Шундан соң Мырат туруп, тамың үстүне ятмага гитди. Айханым хем ерине гечди. Әр-аял икиси хораз гыгырянча отурдылар.

VII

Казы рейсиң Абдыкерим экә хем өзүне берен әзъетлери Мырадың этинден өтүп, сүңкүне етди. Бу сүтем онуң ядына көп затлары салды.
Иниси Ораз билен Мырадың доган обасыны, мәхрибан өйлерини, чагалыкдан өнүп-өсен ерлерини терк эдип гайдалы бәри көп айлар гечди. Олар илки бада «асҗа гачан намарт» дийип, тә газак гырларының башланян ерлерине ченли бир ерде сакланман гачдылар. Ол ерелерде баранларындан соң хем илки бада оларың ягдайы әрбет болды. Ят ерден гелен ики яш йигиде байлар, барлы адамлар ынамсыз гарадылар. Олар: «Бу икиси адам өл-

дүрип я-да огурлык эдип гачып гайдандырлар» дийип пикир этдилер. Көп ерде кичелмели, боюн бурмалы болды. Хайыш этмели, диленмели болды. Эмма йигитлер нәме үчин гелендиклерини яшырярдылар. «Биз талабанчылык этмәге чыкдык» дийип, нирә барсалар-да бир сөзлеринден дәнмейәрдилер.

Ораз көп геплемейәрди. Геплешик ишлерини Мырадың өзи алып барярды. Мырадың бар максады инисини өз обаларындан узакда аркайын ерлешдирип, өзүне мекан гөзлемекди. Ол бу ерлере гелип он гүн гечменден соң бу максадына етди. Эмингала диен ерде бир бай Оразы дамагы билен йылда бир лай гейимине дайхан тутды. Ол бай йигитлериң йүзүне ынамсыз бакып, Мырада шейле дийди:

— Эгер иниң эрбет иш этсе, огурлык этсе, онда менден гаты гөрме, онуң келлесини аларын... Эгер ак йүрек билен ишлесе онда хор этмерин...

Мырат ере бакып, чөп дөвүп отурышына:

— Бай ага, хенизе ченли биз бир дөвүм харам чөрек иен адамлар дәл. Мундан буяна-да иймерис. Сениң ынамсызлык билен бакышың, бейле сөзлер айдышың маңа агыр дегйәр, эмма алач ёк, бай ага. Биз чекмели. Иним эли эгрилик этсе диңе онуң дәл, мениң хем келләми алып билерсиң — дийди.

Мырат Дашховуза гайтмак үчин ёла чыкжак гиҗесини Ораз билен бир тамда отурып гечирди. Олар яшаҗык чага ялы кә бегенишип, кәте-де гөзлерине яш айлап, мәхрибан хоссарларыны, обаларыны ятлашдылар. Аннагүл билен Гөзел ятларына дүшенде, доганларының айралык зерарлы чекйән хесретлерини гөз өңүне гетиренде йигитлериң икиси-де гөзяшларыны саклап билмедилер. Оларың йүреклерине тыг санҗылан ялы болды.

— Ене-де хачан олары гөрмек боларка? — дийип, Ораз йүзүни гараңка өвүрди.

Мырат дишини гысып, ашак бакды. Мертлик этди:

— Ораз, чага ялы болмазлар. Ягшы гүн хем, яман гүн хем гечйәндир, бакы зат ёк. Бәш-алты ай дишиңи гыс, гайрат эдип ишле. Какам билен Гурбан дәдем бизи бейдип гоймазлар. Олар бизиң угрумыза чыкарлар. Мәмметвели хекимиң-де йүреги дашдан дәлдир. Биз тиз обамыза гайдып барарыс. Ене-де эне-атамызы, Аннагүли, Гөзели, Гурбан дәдем дагыны гөрерис. Йөне саглык болсун. Хер эдиминде, серсап бол. Оңат ишле. Мен эгер ер тапсам

Дашховузда я-да онуң голайларындакы обаларың биринде боларын. Эгер оңарабилсем кәвагтлар сениң яныңа хем гелип гидерин...

Агасы сөзүни гутарандан соң Ораз бирнәче вагтлап ере бакып отурды. Соңра гөзлерини ялдырадып, Мырадың йүзүне серетди-де, пышырдады:

— Икимиз хем йигит етипдирис. Шейле-де болса биз гачгын. Мәмметвели хекимиң зулмундан горкуп, ят иллере гайтдык. Оба-гарадан, доган-гарындашдан айра дүшдүк. Мырат, шунуң өзи намартлык дәлми?

Мырат инисиниң эхеңини халамады. Онуң келлесинде: «Бе, обасыны гөз өңүне гетирип яңыҗа аглап отуран ким, бу сөзлери айдян ким?» диен пикир эмеле гелди. Ол Оразың сөзүне укудан оянан ялы болды.

— Сен нәме диймекчи болян?

— Мен дийҗегими дийдим...

— Ораз, огланлык этме! — дийип, Мырат җаныгып сөзледи.— Огланлык этме! Биз нәме? Биз ким? Бизиң өңүмизде ата-энемиз, агамыз бар. Яшулуларымыз бар. Бир зат этмели болса олар айдарлар. Сениң нәме диймекчи боляныңа дүшүнйән... Эмма бизиң элимизден нәме гелйәр? Мәмметвели хекиме биз ялыларың диши өтмез. Сен бу пикириңден эл чек. Ораз, гаты берк бол! Ене менден, какам дагыдан хабарсыз ол ерлере барыҗы болайма. Нәме этмели болса өзүм хабарыны етирерин...

Даң саз беренде Мырат ёла дүшди. Ораз багрыны паралап галды. Шол гиҗе хич вагт Мырадың ядындан чыкмаяр, гөз өңүнден гитмейәр. Ораз икиси обасыны терк эдип гайдан гиҗеси-де Мырат шунуң ялы агыр ягдая дүшмәнди.

Агасыны уградып, ят иллерде еке галмаклык Ораза агыр дегди. Ики гүнләп йүреги авап, сесини чыкарман гелди. Ол гөдекди. Чагака еке гезек хем өе таяк ийип гелмәнди. Бириңден хорлук чекип гөрмәнди. Шонуң үчин-де өз машгаласының бойнундан илен товкы нәлети оны гаты хорлады. Онуң дайхан дуран байының говы атлары, хер хили түпеңлери барды. Ораз агасы гиденинден соң байың ат-ярагыны алып догры обасына гитмеги, Мәмметвели хекимиң өйүне ган чайкап, белли-күлли гачып гайтмагы йүрегине дүвди. «Гачмалы, юрды терк этмели болса шулар ялы дегерли бир иш эдип гайтмак герек» дийип, өз-өзүне маслахат берйәрди. Өз гөвнүне дүвен ишини деррев эдәййән гылыгы эхли хүй-хәсиетлеринден гүйчлүди.

Бу гылыгы яшлыгына гараман барха өсйәрди, беркейәрди. Ораз гөвнүне дүвен пикирини ерине етирмегиң белли бир пурсатыны белләп, шоңа ашаклык билен тайярланып башлады. Эмма шу аралыкда онуң хызмата дуран байының оглы болды. Бай он гүнләп той берди. Той гутаран бадына ол Оразы янына алып, Сарыгамша, малларының үстүне гитди.

Мырат Дашховуза бирнәче гүнден соң гелип етди. Онуң гелен гүни әрбет совукды. Ол галада онуң-мунуң гүррүңине гулак салып, онуң-мунуң йүзүне бакып, бир нәче сагатлап гезди. Эмма хич кимден оңлы сөз эшитмеди. Гүн гиҗигип барярды. Хич ким онуң хабарыны алмаярды. Шу болуп йөршүне оба-да, Ораз-да бирден ядына дүшди. Өзүниң илини терк эдип гайданыны, өйсүз-илсиз энтәп йөршүни гөз өңүне гетиренде онуң йүреги хопукды, гөзүниң өңи гараңкырады, инҗиги сандырады, хер яна урунды, эмма хич зат чыкмады.

«Гел, шәхериң дашына чыкайын, голайдакы обаларың бирине барып, шу гиҗе мыхман болайын. Соңуны-да худайың өзи етирер» дийип, галаның дашына чыкып, гүндогара тарап угранда, Абдыкерим эке онуң ызындан етди...

Абдыкерим эке, онуң аялы Нарҗан апа, Айханым Мырады гуҗак ачып гаршыладылар. Мырат бу машгаланың сөйгүсине догры дүшүнди. Абдыкерим эке юка йүрекли, ярым гөвүнли адамды. Бу — Мырада болан сөйгиниң эсасы себәбиди. Икинҗи себәп: Мырат бир гүн нахар башында Абдыкерим экә, онуң машгаласына өзүниң обаларындакы дурмушы, нәме себәпден гачып гайданлыгы, инисиниң узак обададыгыны, онуң янындан гайданда Оразың нәхили ягдайда галандыгы хакында гүррүң берди. Бу гүррүңден соң Абдыкерим экәниң өйүнде онуң абрайы артды. Машгала оңа хормат билен середип башлады.

Бу машгалада агзалалык ятды. Аялы билен әри бири-бирине «сиз» дийип геплейәрди. Айханым энесине-де, атасына-да «сиз» дийип йүзленйәрди. Мырат билен хем шейле геплешйәрдилер. Хич вагт хич киме «сиз» дийип йүзленмедик йигит үчин, бу илки бада кын дүшди. Ол көп вагтлап муңа эндик эдип билмеди. Эмма вагтың гечмеги билен Мырат муны өвренди. Шундан соң ол өзүни бу машгалада хас пугта орнашан ялы дуйды.

Мырат намысҗаң йигитди. Ол илки билен шейле оңат адамлара душандыгына гаты бегенди. Ол ягшылыга ягшылык этмелидигини-де билйәрди. Шонуң үчин-де өз өйлеринде ишлейшинден-де говы ишлейәрди.

Бир гүн Абдыкерим эке онуң билен от ятырмага гиденде Мырада бир зат диймек үчин көп сынанды, эмма сөзе башлап билмән кән азара галды. Мырат яшулының ягдайына дүшүнди.

— Ата, сиз маңа бир зат диймекчи боляңызмы? — дийип, оңа йүзленди.

— Хава, балам, — дийип, Абдыкерим эке йүрегине даш баглап сөзледи. — Хава, балам. Диймекчи болярын вели, чемини тапамок. Сиз, ине бирнәче айдан бәри мениң билен гиҗе-гүндиз дең ишлешип гелйәрсиңиз. Эмма сизиң өйүңиз бар, илиңиз бар... Өйдәкилериңиз сизе гарашяндыр, сизден зат хантамадыр. Шонуң үчин-де олара бир азрак галла, өйде болан затлардан бөлүп иберсек нәдер? Сиз муны нәхили гөрйәрсиңиз?

Мырат ичинден, Абдыкерим экәниң бу аладасы үчин ондан ченсиз миннетдар болды. Дашындан болса:

— Ата, гелиң шу хакда гүррүң этмәлиң. Мениң йүрегими параламаң — дийди.

Абдыкерим эке муны айданына пушман эдип, деррев гүррүңи башга яна совды, Мырадың гөвнүни ачмага чалышды.

Нарҗан апа кырк билен кырк бәшиң аралыгындакы агач этли, сачының ярысы агаран, гөрмегей аялды. Ол хем эдил Абдыкерим эке ялы юка йүрекли, аладалы, машгаласының үстүнде көкенегини герип дуран адамды. Онуң бар иши өйүни арасса сакламак, яңы етишип угран гызына иш өвретмек, гейим-геҗим ювмак, оларың йыртык ерлерини ямамак, нахар биширмекден ыбаратды. Ишиң гызгалаңлы вагтларында я-да гиҗелер сув тутулян вагтларында ол әри билен Мырадың чай-нахарларыны ызларында иш үстүне элтерди.

Онуң топбусының дашына ораян ак матасы, ак көйнеги мыдама яңы ювлан ялы арассады. Газан-табагы, өйүндәки затлары, өйүниң даш-төвереги мыдама ялдырап дурярды. Ылайта-да шу арассачылык Мырада ярарды. Мырадың гейимлери-де Абдыкерим экәңки ялы арасса болярды.

Мырат Абдыкерим экәниңкиде яшамак билен гаты голайдакы Дашховуз базарына-да бармаярды. Ол Мәмметвели хекимиң адамларына душмакдан горкярды. Диңе соңкы бир-ики айың ичинде Абдыкерим эке билен базара

гатнап, оңа көмеклешип башлады, себәби инди онуң дашкы гөрнүши өңки Мырада меңземейәрди. Ол инди арасса гейнен, башы өзбек тахялы, аягы көвүш-месили, ак йүзли, овадан өзбек йигидине меңзешди. Оба адамлары эгер сиңе середип дурмасалар я-да геплешип гөрмеселер, оны танаҗак дәлдилер. Ол вели өз обасындан гелен адамы-ха бейледе дурсун, аты-эшеги-де танаҗакды. Чүнки онуң сүңңи бу ерде болса-да, гөвни обасындады. Ол хер гүн, иш үстүнде я-да ятан вагтлары әхли оба адамларыны бир хатар гөз өңүнден гечирийәрди. Өзлериниң тамларыны, гара өйлерини, Гурбан узынлары, гоңшы-голамлары ятлаярды. Бу онуң гөвнүне теселли берийәрди.

Хеммеден бетер кичиҗик Аннагүл ятса-турса онуң хушундан чыкмаярды. Мырадың ил гүнүне, доган-гарындаша, ата-энә болан сөйгүсиниң хеммеси Аннагүлде җемленипди. «Мырат дәде, эгер хич киме айтмасаң саңа бир зат диейин?!» «Ханы айт, Аннагүл? Хич киме айтмайын...» Аннагүл гараҗа гөзлерини ойнадып, Мырадың бойнундан гуҗаклаяр, онуң гулагына: «Хич киме айтма, эҗем юмуртга бөрек биширйәр!» дийип, җак-җак эдип гүлйәр, яңы аяк чыкан овлак ялыҗак болуп, бөкҗекләп оюн эдйәр. Мырат хем гүлйәр. Оңа: «Шейтанҗык!» дийип ат дакяр. Бир гүн Мырадың элини орак кесенде Аннагүл агасының бармагындан акян ганы гөрүп мөңңүрип аглады... Шол гиҗе бир нәче гезек чага пишик ялыҗак болуп, ювашлык билен гелип, Мырадың гызгыны ёкмука дийип, онуң маңлайыны тутуп, барлап гитди. Бир гүн Мырат Ораз билен кәешип, нахарыны иймән өйкеләп ише гитди. Ярым сагатдан эли табаклы Аннагүл иш мейданында пейда болды.

— Ал, нахарыңы соватма, бу ерде Ораз ёк... — дийди.

Мырадың хениз-де гахары ятышманды. Ол:

— Ийҗек дәл, экит нахарыңы! — дийди.

Аннагүл гөзүне яш айлап:

— Иймесең аҗыгарсың, аҗыксаң ише ярамарсың, кесел боларсың... Сен мениң билен уршаңок ахыры. Ораз билен урушдың. Ораз бу ерде ёк. Ал, деррев ий. Болмаса ол хәзир гелер... — дийди.

Гахарлы Мырат кичиҗик Аннагүлиң бу сөзлерине гүлди, нахарыны ийди.

— Табагы бери ювдайма! — дийип, Аннагүл агасының гулагыны товлап, табагыны алып ылгап гитди.

Хей шу затлар ятдан чыкармы? Эгер Мырат өңкүси ялы обасында, өз өйлеринде болан болса буҗагаз әхметсиз затлар, Аннагүлүң эдйән оюнлары онуң ядына дүшмесе хем дүшмезди, эмма...

Эмма ол гүнлер гечди. Мырат обасына барып билмейәр, Аннагүлҗүгиң сесини эшидип билмейәр. Шонуң үчин-де мәхрибан җигисиниң хер бир әхметсиз сөзи-де, ойны-да хәзир онуң гөз өңүне гелйәр. Йүрегини тыг ялы дилйәр, гөзүни немлендирйәр.

Ёгсам-да, ким оны өз мәхрибанларындан айра салды? Ким оны әзиз Аннагүлҗүкден айра салды?

«Мәмметвели хеким! Эгер хекимиң өзүни өйүнден-илинден айра салсалар, онда ол нәдерди? Хей, ол адамда йүрек диен зат бармыка? Асла онуң өзи адаммыка? Адам бейле зат эдип билмез ахыры... Ёк, Мәмметвели хеким бизи янаяр. Бизиң эл гөтермеҗегимизи билйәр. Эмма угруна гойберсең Ораз-а эл гөтермәнем дурҗак дәл. Валла, Ораз хем улы үнҗи болды. Мен онуң шол сөзүни халамадым. Бир задың үстүнден бараймаса ягшыдыр. Зыяны ёк, бизе-де худай бир гүн гүлүп бакар, шонда хеким билен хасаплашарыс...»

Мырат Абдыкерим эке билен Нарҗан апаның янындан туруп, ятмага гиденде шу пикирлер бирден җемленип гелдилер. Ол тамың үстүне чыкып, салкын ховада, арасса ёрган-дүшегине гышарды. Эмма көп вагтлап уклап билмеди. Ол нәхили-де болса гиҗе я-да таналмаз ялы башга бир гейиме гирип, шу якын гүнлерде өйлеринден хабар тутуп гайтмагы йүрегине дүвди. Шу сүйҗи умыт билен хем ука гитди.

Эртеси ирден оянанда онуң келлесине гелен илки пикир, башына агыр иш дүшен Абдыкерим экә көмек берип, оны бу беладан гутармак пикири болды. Шейденден соңра болса оба барып гелмек хакында онуң билен маслахатлашмагы йүрегине дүвүп, Мырат Мәтякуп дарганың[1] янына гитди.

Мәтякуп дарга Йыланлы билен Дашховзуң арасында йүк чекйән көне гайыкчыды. Онуң уллакан гәмиси барды. Гәмисинде он адам гуллук эдйәрди. Мәтякуп дарга гаты семиз, йүзи чым гызыл, гарынлак адамды. Кичиҗик келлеси эгнине отурдылан ялы болуп, бойны гөрүнмейәрди. Ол Мыратдан кән сораг этди. Ахыр соңы Абдыкерим экәниң ады орта дүшенден соң Мырады ише кабул этди.

[1] Дарга — адам гүйҗи ве ат гүйҗи билен йүк чекйән гайыкларың эеси.

Мырат шу гүнден башлап гәминиң танапыны эгнине салды. Ол өңки он адама гошулып, хер гүн, гүнаша маңлайыны ере дирәп, агыр йүкли гәмини акымың терсине чекип уграды. Мәтякуп дарга болса гәминиң үстүнде гызарып, оңа хайбат атярды.

VIII

Мәмметвели хекимиң галасының габаввы шол гиҗәниң эртеси-де узаклы гүн довам этди.

Мейдан ишлериниң гызгалаңлы вагтыдыгына гараман, адамлар өй-өвзарларыны, хожалыкларыны ятдан чыкарана меңзейәрди. Олар гиҗеси билен агачларың ашагында, ябың райышында, дервезәниң ики ян тарапындакы сыпаларда бәшден, ондан топар тутуп отурып гүрлешйәрдилер. Өз дурмушларындакы овнук-ушак хемме затлар хакында, зулма чыдаман элине яраг алып токая, көне япларың араларына сиңип гиден адамлар хакында, гыз салгыдының хас айылганч затдыгы хакында пикир алышярдылар.

Чары ага аз геплейәрди, ере бакып улудан демини алып отурышына агыр пикирлере чүмүпди. «Хава, бу гүн Аннагүли экитдилер, эртир ене бирини экидерлер, бири гүн гелип, хелейлеримизи өңлерине салып гидерлер...»

Онуң гапдалында Мәммедалы яңы сырылан келлесини сыпалап, багрыны ере берип ятырды. Ол даңың ала гараңкысында сакгалдашының ашак эглен башыны гөрүп, Чары аганы иркилйәндир өйтди, шонуң үчин-де оны укудан ачмак иследи:

— Сакгалдаш, баша геленини мертлик билен чекибермели болар. Биз инди ики тарапыны-да деңлән адамлар. Йөне вели, инди нәме этмелидигиниң маслахатыны өзүң бер. Дүйн биз, бу бела диңе гулларың башына дүшдүмикә дийип чак эдипдик. Шейдип хем гөвнүмизи бире баглап, бу ере гелшимизди. Индики маслахат сениң билен, бизиң ичимизде сениң өңүңе дүшүп геплеҗегимиз ёк. Биз сен нәме дийсең, сениң айданың билен боларыс. Рамазан! Рамазан! Ханы, огул, чилим отлап гел! Ине чилим зат чекели, онсоң укыңдан ачыларсың...

— Мен укламок — дийип, Чары ага агыр башыны галдырды. — Мен укламок, пикир эдйәрин... Дүйн гөвнүңизе нәме дувүп гайтдыңыз?

Мәммедалы келлесини силтәп, хекимиң ховлусыны гөркезди-де:

— Шуны эесиниң башына юмралы дийип гайтдык. Биз өңүртмесек, ол бизиң тамымызы башымыза юмрар. Биз онуң ики адамсыны-да өлдүрдик — дийди.

— Бизем икисини агыр яраладык...

— Онда хеммәмизиң тәлейимиз бир экен.

— Бир, бир, сакгалдаш, тәлейимиз бир... .

Рамазан узын найлы, ялдыравук серпмели чилими отлап гетирип, Чары ага узатды.

— Сакгалдаша бер, оглум...

Мәммедалы хормат билен:

— Ёк, ёк, илки сен чек, чилимиң өңи, чайың соңы дийипдирлер — дийди.

Чары ага башы җызырдап дуран чилими элине алып, серпмәниң үстүнден бирнәче гезек овурдыны чиширип үфледи. Янян теммәкиниң ысы бурнуна урандан соң найы агзына алып, үч-дөрт гезек гысга-гысга сорды, соңра демини тәзеден дүрседи-де, бат билен бирнәче секундлап сорды, чилимиң сувы таңка ялы сесленип лакырдады. Чары ага демини алман, чилими Мәммедала узатды-да, йыгнан түссесини агзындан, бурнундан гойберди. Онуң ичинден чыкян түссәниң бир башы тамдырдан чыкян ялы, агаҗың шахаларының арасына сиңип гитди. Яшулы гөйә бирнәче метр белентлиге ылгап чыкан ялы, көп вагтлап демини дүрсәп билмән, гөзүни алардып, хашлап отурды.

Мәммедалы чекенден соң, Рамазан яшулулары ики чәк галдырып, чилимини алып гитди.

Чары ага даңың ала гараңкысында гапдалында гоюн ити ялы болуп гүберилип ятан телпегиниң үстүне гачан чөпи зыңып гойберди-де, Мәммедала йүзленди:

— Ики йылдан бәри пет-бизарымыз чыкды. Гиҗе аркайын ятып, гүндиз аркайын отурып боланок. Гөвнүме болмаса ханының-да, бегиниң-де гәби азан ялы. Салгыды-да көпелди, гүррүңи-де... Буларың бир улы галавутлары-ха бар. Я-да ак патышаның йыкыланы чын болуп, инди булар гирере дешик тапмаярмыка?

— Ак патыша йыкыла билипдир-ле... — дийип, Мәммедалы ынанчлы тассыклады.

Чары ага гөйә онуң сөзүни эшитмедик ялы, өңки пикирини довам этди:

— Шейлемикә? Эгер онуң йыкыланы чын болса онда

нәме хемме зат өңки-өңкүликкә? Оны йыкып, ерине гечен хем шонуң өзи ялы адаммыка?

— Чекжегиң жебир, төлежегиң салгыт болса саңа ким боланда нәме?— дийип, Мәммедалы умытсыз гамлы бир әхең билен оңа сораг берди.

Чары ага агыр меселәни чөзмекден әжиз гелйән адам ялы болуп, ене-де ере бакды.

Өз яп боюнда гепи-сөзи йөрейән бу адам алтмыш яшыны долдурыпды.

Чары ага атасының дөрдүнжи оглуды. Ол гарып машгалада өсүп кемала гелди. Чагалар ише яранларындан соң машгаланың дурмушы бир аз говулашып башлады. Чары аганың какасы Язгелди гаты хырсыз адамды. Бурны улуды, гөзлери гүлен вагтында-да ичиңден гечип барярды, гашы гүр ве өсгүнди. Дашкы гөрнүши оны гахаржаң гөркезйәрди. Ол көп гепнемеги, болар-болмаз гүлмеги халамаярды. Бир зады гөвнүне дүвсе, шоны-да эдерди, эгер эдип билмесе бирнәче айлап башыны ашак салып, ичини гепледип гезерди.

Чары аганы какасы говы гөрерди. Эгер агаларындан бириси онуң гөвнүне дегсе, Язгелди гүнәкәри чагырып гетирип, өз гаршысында отурдарды, бәш-алты минутлап гөзүни айырман, оңа газап билен середерди. Бу улы жезады. Гүнәкәр нәтжегини билмән, хем утанжындан, хем горкунжындан мөңңүрип аглап гойберерди. Огулларының хеммеси атасының эхли гылыкларыны азда-көпде өзлешдирипдилер.

Язгелди өленден соң огуллары айрылышдылар. Иң улулары Язгелдиден ики йылдан соң инчекеселден өлди, ондан кичиси сува гарк болды. Чары агадан улусы гыз алып гачанда атылды.

Чары ага доганларындан галан чагалары өз янына алды. Онуң өзүниң-де ики оглы барды. Шундан соң онуң дурмушы өңкүсинден агырлашып уграды.

Чары ага какасындан ожук-бужук затлардан хем башга, онуң көп гылыкларыны мирас алып галыпды. Ол хем Язгелди ялы көп гепнемейәрди, чаганы говы гөрерди. Айдан сөзүниң ызында дурян, кәвагтларда болса рехимсизлик хем эдип билйән адамды. Онуң-да атасыныңкы ялы хырсыз, гашлак гөзлери барды. Чары ага чагаларына гөзлерини алартмак билен темми берйәрди. Ол ягшы гөрйән адамсыны йүреги билен сөерди, яман гөренини болса йүрекден йигренерди. Йигренйән адамының барян ерине-де аягыны секмезди. Хич кимден хич задыны аямазды.

Шейле гылыклары үчин оны оба адамлары говы гөрйәрдилер. Онуң бир сөзүни ики гайталамаздылар, ол хем өзүне дүшен юмшы ики айтдырман ерине етирерди.

Шу себәпли-де ол Дурды готурың башына дүшен беланы өз башына дүшен бела хасап этди, газаплары гайнан адамларың башыны башлап, хекимиң галасына тарап уграды.

Габав довам эдйәрди.

Гүн догуп асмана галды. Хова дымыкды. Чөп башы гымылдамаярды. Агач шахалары тозанлы япракларыны гөтермекден әжиз гелйән ялы башларыны ашак эгип отурярдылар. Оба гөйә агыр бир хабара гарашян ялы дымдырслыкды. Чопанлар бәшлән-онлан малларыны өңлерине салып, яп-чилиң боюнда көв-сөв эдйәрдилер. Тамының-да өйүң гапысына чыкан адамлар хекимиң галасына тарап әңедип, «бир бела бар-ов» дийип, дуран ерлеринден гозганмаярдылар. Ол беланың соңуна гарашярдылар. Агыр, йүрек хопукдырыжы дым-дырслык обаның хемме ерини, жанлы-жансыз тебигаты гуршап алыпды.

Чары ага гарысына галды. Мәммедалы дикелди.

Орта яшлы бир дайхан, ябың боюндакы топарың арасындан сайланып, эгнине пилини атып буларың янына гелди. Ол эдеп билен саламлашандан соң Чары ага йүзленди:

— Яшулы, индики маслахат?

Чары ага еринден турды, донуның сыйыны какышдырды. Соңра ики элини-де гушагындан өтүрип, голайындакы агажың чүр депесине әңетди:

— Иним, индики маслахат шейле: биз Аннагүли гайтарып алман бу ерден гозганмарыс. Шонуң үчин-де он-он бәш адамдан бирини өйүңизе species бериң. Чай, чөрек гетирсинлер. Хеким Аннагүли чыкарып элимизе табшырандан соң биз бу ерден гозганарыс.

Хич ере адам ибермели болмады. Бу ердәкилериң аяллары жахан ягтыландан соң, мейдана чыкан батларына илки билен хекимиң галасына тарап әңетдилер. Ол тарапдан хич ким гелмәнден соң деррев чай гайнатмак билен болдулар. Чай хем гайнады. Улы чәйнеклери демләп, сачакларыны голтукларына гысып, зыярата барян ялы созангурук болуп, гала тарап уградылар. Бир элинде яшажык чагасыны гөтерип, икинжи элине чай-чөрек алып

гелйән аялларың хетди-хасабы ёкды. Оларың аралары билен гулпакларыны товардып, ялаңач аяклары билен хениз чыгы гурамадык киршене басып, бөкүп гелйән гызжагазлар-да, учгурҗыкларыны саллап гелйән огланлар-да барды. Оларың-да эллеринде чөрек, чәйнек гөрүнйәрди.

Галаны габап ятанларың арасында җанлы херекет башланды. Адамлар өрүшдилер. Хер ким өз өйи тарапдан гелйән аял, оглан-ушакларың өңүнден чыкды. Тиз вагтда аяллар, эркеклер, чагалар гошулдылар. Чай ичип башладылар. Галаның төверек-дашы эпет улы сеңңере дөнди. Яңы йөрәп башлан чагалар хекимиң багының ичинде, галасының төверегинде ылгашып, гыгырышып башладылар, өзлеринден улы огланлар, гызлар билен оюн этдилер, ковалашдылар. Дымып дуран төверек бирден җанланан ялы болды.

Чары ага гашлак гөзлерини гиңден ачып, ойнап йөрен чагалара серетди. Ине, чагаларың арасында еди-секиз яшлыҗа бир гыз гулпагыны тасадып, бөкҗекләп ойнап йөр Онуң хич затдан хабары ёк, оны хениз дурмушың агыр аладалары өзүниң демир пенҗесине гысмандыр. Ол өсүп отуран гүле меңзейәр. Эмма ол гүли солдурмак ислейәрлер. Эгер Чары ага (ол шу мәхелләниң өзүне умыт багландыгыны ягшы билйәрди) белли бир карара гелмесе, хеммәниң өңүне гечип, хекиме дегерли җогап бермесе, онда оҗагаз гулпаклыҗа гызы-да ене үч-дөрт йылдан алып гидерлер. Ондан соң онуң гөзүнде яш, багрында баш болар. Ол эдил басгыланан гүл ялы солар. Чары ага болса мунуң-да шаяды болуп, гапдалындан сын эдип дурмалы болармы? «Ёк, бейле болмаз. Муңа ёл бермек болмаз. Оҗагаз гыз яшлыкдан солуп гитмек үчин ярадылмандыр...»

Ол хем чай ичйәрди, хем чәйнегиң гызылала гүллерини гөзден гечирип, чыкалга агтарярды. «Нәме этмели? Гоюн ялы баша гелӗнини чекип, сесиңи чыкарман гезип йөрмелими? Я-да ёлбарс ялы болуп, үстүңе гелениң бокурдагындан алмалымы?...»

Онуң ядына Молланепесиң:

> «Кырк йыл мая гезенден,
> Бүтин бир йыл нер гезгин...»

диен сөзлери дүшди. Соңундан Бабахан патышаның зулумларына чыдаман даг араларына чыкан эр йигитлер, Мойсепит сердар ве бейлекилер гөз өңүне гелди. «Өйден-илден айра дүшүп, бүтин бир патышаның гаршысына чыкан адамларың бизден нәмеси кеммишин? Нәмеси артыкмышын? Эгер Мәмметвели хеким билен Хыва ханы өз пәллеринден гайтмасалар, биз хем шейдерис. Гаршылыга гаршылык бизиң халкымызың озалдан гелйән адаты болупдыр, бу тәзелик дәл, биз муңа эерип билерис...»

Шу пикирлере гүмра болуп отурышына онуң элиндәки кәсеси ере гачды.

Бүтин гиҗесини укламан, аяк үстүнде гечирен Мәмметвели хеким дервезәниң ич тарапындан гелип, дешикден әңетди. Онуң инҗиги сандырап, бедени титрәп гитди Гөзүниң өңи гаралды. Адамлар гитмек-хә бейледе дурсун гайтам өңкә гараныңдакыдан-да берк җайлашыпдырлар Ол гиң ховлының ичинде әдим уруп йөршүне галаның дашындакы адамлар илки яссы вагты гидерлер дийип умыт этди, яссы вагты хич ким гитмеди, соңра даңа голай даргашарлар дийип чак этди, бу хем болмады... Инди болса гүн догуп асмана галды. Олар хениз хем гитмәндирлер. «Буларың максатлары нәмекә? Я-да агзының сарысы гитмедик бир гырнак үчин мени бүтин машгалам билен өз ховлымда гырҗакмыкалар? Шу гезек бир башыңызы чашырып билсем, онсоң эдишими гөрүң! Энелериңизи дула бакдырарын! Аялларыңызы дул галдырып, чагаларыңызың гөзлеринден яш ерине ган акдырарын, харамзадалар!..»

Хекимиң кеҗебеси даралып башлады.

— Бейдип, итиң ялагындан сув ичип йөренлере дашыңы габадып отурмак болмаз! Гөрен-эшиден нәме диер? Хывадакылар нәме диерлер? Бу масгарачылык ахыры!..

Ол гөйә бири билен давалашян ялы, бу сөзлери гаты сесленип, җаныянгынлылык билен айтды. Эмма ховлының ичиндәки адамларың хич бириси онуң сесини эшитмеди.

Хеким абыр-забыр уруп, атлыбашылардан бир нәчесини ховлының ортасына чагырды. Гөйә бу булагайчылыгың себәпкәри атлыбашылар ялы, оларың үстүне гыгырды:

— Хачана ченли шейдип агзыңыза сиңек гондурып отурҗаксыңыз? Бу болшуңыз ашагындан чыкып болмаҗак масгарачылык ахыры!..

Чокга сакгал, гара йүзли, тогалак бир йигит, бәшатарының гундагыны сыпалап отурышына башыны гөтермән җогап берди:

— Хеким ага, нәме этмели болса буйругыңызы бериң. Биз затдан гайдянлардан дәл...

— Бетер мениң башыма батыр болдың-ов! — дийип, хеким ажы йылгырды. — Йөне вели, мен хениз Мыкы атлы батыр гечипмиш дийип эшитмәндим. Белки сен бириңҗиси боларсың...

Бу сөз отуранларың хич бирине ярамады.

Мыкының чети гызды. Хеким сөзүни гутарып-гутарман ажы йылгыранда, Мыкының эллери бәшатарың гундагыны гойберди, саг эли түпеңиң дүвмесиниң үстүнде пейда болды. Онуң кичиҗик, гыздырманың дешиги ялыжак гөзлери ялдырап гитди. Мыкының саг тарапында отуран бири, онуң әхли херекетлерини галагоплулык билен сынлап аладаланды. Хачан-да Мыкы дүвмәни гысымлап, бәшатара ок сүрдүрмегиң куйүне дүшенде болса янындакы онуң еңинден ювашлык билен чекди. Мыкы хырчыны дишләп, улудан демини алды.

Мәмметвели хеким муны дуйдумы я-да дуймадымы бу белли дәлди. Эмма ол гахарының гулы болуп, ерликсиз сөз айдандыгыны, бу сөзүниң бәлса отуранлары ынжадандыгыны аңшырды. Ичинден: «Худай сакласын, гиҗеси билен укламан аяк үстүнде гезен адамлар гудуз ачаймасынлар... Булар адам дәл-де, яныл дуран от ахыры...» дийип, хетден ашандыгына пушман этди.

Дашындан болса:

— Ханы, маслахат бериң, хачана ченли бейдип отурмалы?! — диенде, инди онуң сеси пессай чыкды. Ол илки билен Мыкы сөзләрмикә дийип умыт этди. Эмма Мыкы гара даш ялы болуп дымып отурярды. Бу хекими өңкүден-де бетер ынжытды.

Ягмыр диен атлыбашы, сакгалыны сыпалап, хекимиң бурны гайшарып дуран ак әдигине сын эдип сөзледи:

— Хеким ага, ер гаты болса өкүз-өкүзден гөрер этмәлиң-ле. Мыкы-да, мен-де, бейлекилер-де белли бир зат айдып билҗек дәл. Сиз өзүңиз маслахат бериң. Шу болуп отурышымызың утанҗы хеммәмизиң четимизи гыздыряр, еке сениң дәл...

Хеким ынамсызлык билен:

— Онда, габавы ярып гечип, Хыва адам ибермек герек? — дийди.

Сары телпекли бири муны макулламады:

— Хәзир дервезәниң агзы ачылса, тамың ичи адамдан долар. Бизиң этимизи чишләрлер. Чыкып гидени өлдүрерлер. Улы атышык болар, гыргынчылык болар. Дава ула гидер.

— Онда ишана хабар етирмек герек...

Ерли-ерден:

— Догры!

— Догры!

— Догры! — дийишдилер.

Ягмырың теклиби, отуранларың макулламагы хекими канагатландырмады.

— Хабар етирмек үчин-де адам ибермели, адам ибермек үчин хем дервезәни ачмалы. Шейле дәлми?

Ягмыр өз теклибине дүшүндириш берди:

— Бизиң хеммәмиз дервезәниң бәрсинде дуруп, олар билен гүррүңлешерис. Дашардакылар йыгнанып ол ере гелерлер. Шол аралыкда хем тамың сыртындакы яз ишиклериң бирисинден Гарлыны я-да башга бир огланы чыкарып гойберерис. Ким-де болса яргасыз бирини. Шундан башга биз-ә нәме этмелидигини билемзок...

Маслахат хекимиң гөвнүнден турды. Эмма хениз-де онуң йүреги ерине гелмәнди. Себәби Мыкы ве башга бир кәчеси гепе-гүррүңе гошулман, ашак бакып отурярдылар. Мәмметвели ылайта-да Мыкыдан этияч эдйәрди. Мыкы затдан гайдян адам дәлди. Ол эдил йыртыҗы мөҗек ялы хер демде хер кимиң үстүне топулмага тайярды. Ол йигрими бәш билен отузың арасындады, ядамагы, ялтанмагы билмейән, соңуны саймаян, ызына серетмейән адамды.

Бейлеки атлыбашылар биллерине үсти-үстүне ики хатар ок дакярдылар. Мыкы буларың-да үстүне терслин-оңлын эдип, ики эгниндеп хем ики хатар ок дакярды. Ол атлыбашыларың ичиниң иң байыды. Мүңләп гойны гарагумда бакылярды. Атлары, дүелери обаның ичини долдурып гезйәрдилер. Бир башына секиз өйи барды. Ики өйде хич ким яшамаярды. Дөрт өйүни дөрт аялы эелейәрди, атасының, энесиниң-де өз бәшларына өйи барды. Мыкының өзи дөрт өйүниң арасында, хайсында ислесе шонда яшап гезйәрди. Ол алты гезек өйленди. Аялларының икисини өзи атып өлдүрди. Бүтин оба етишен гызыны Мыкыдан гораярды.

Ине, шу затлар хеким үчин тәзелик дәлди. Ол була-

ры билйәрди. Хер демде Мыкының ярага япышып, ган дерясыны акдырайжагына-да хеким ынанярды.

Бирнәче вагтлап ене-де гүррүңлешип дурдулар. Ягмырың теклибини маслахатлашдылар. Гүнорта болуберенде яз ишикден Гарлыны гачырдылар.

Икинди вагтлары гүндогардакы гөзарадан середип дуран хеким улудан демини алды, маңлай дерини телпеги билен чалып:

— Ишан ага гелйәр — дийип, улумсылык билен ашак дүшүп башлады.

Ызы үч-дөрт атлылы бир меле ябылы дервезәниң өңүне гелип, атың җылавыны чекди. Галаның дашыны габап ятанларың улудан-кичә хеммеси аяк үстүне галдылар, ики эллерини дөшлерине гоюп, меле ябыла тагзым этдилер, соңра Чары ага башлыклайын адамлар гелип, еке-екеден гөрүшмәге дурдулар.

Бу Ханав ишанды. Онуң агырныcы хөкгүрәкди, йүзи йыгырт-йыгыртды. Гөзлери кичиҗикди. Гечи сакгаллыды. Муртлары-да азаҗыкды Тиръеги, гөкнары көп ийип-ичмеги зерарлы йүзүниң ялдыравук полат реңки барды. Сары доны, сары телпеги, сары көвүш месиси тәзеҗеди. Эгниндәки ногайча көйнек дызаны яңы тикилене меңзейәрди. Херекетлери салдамлыды. Ол хич кимиң йүзүне дикелип серетмейәрди, бир тарапа бакып, өйкели ялы саламлашарды, гүрлешерди. Онуң яшының кыркың төверегиндедигине гараман, терки дүнйә гөрнүши барды.

Адамларың хеммеси гөрүшүп чыкянча көп вагт гечди. Башга вагт болса ишан бир-ики яшулы билен гөршенден соң бир бахана тапып, атың башыны бир тарапа соварды. Эмма ол бу гезек бейле этмеди. Ол ягдайың агырдыгыны, бу ерде сересап болмалыдыгыны аңырдан билип, йүрегине дүвүп гелйәрди. Ол бу вакадан хабарлыды. Дүйн хупдан намазыны окандан соң онуң өйүне бәш-алты адам гелди. Олар:

— Хекимиң атлыбашысы Сәхет, ики атлы билен гелип, обамыздан бир дул аялың гызыны алып гачды... Ишан ага, сенден пена исләп гелдик — дийип, тутанъерли гүрледилер.

Соңра болса:

— Биз бейле сүтеме чыдап билҗек дәл, артыкмач гызы болса хекимиң өзи берип гойбермели экен. Биз Мәмметвелиден җогап сорамага гитҗек — дийип, сөзлериниң үсти үсүни етирдилер.

Олары хөреләп-көшеләп ызына гайтармак, хекимиң үстүне гитмекден саклап галмак ишана аңсат дүшмеди. Мунуң үстесине-де Гарлының элем-эбтат болуп гелмеги онуң зәхресини ярыпды. Ол аңырдан гелйәркә, хекимиң галасының дашындакы адамлара гөзи дүшенде, бир бада өзүне болан ынамы гачды. Ол мәхелләниң толкунып дурушуны гөрүп, ызына денмекчи болды. Атың җылавыны-да чекди. Эмма хениз чепли Хыва топрагында өз сөзүниң ере чалынмандыгы ядына дүшүп, ол бу пәлинден гайтды. Ондан соңра-да хекими бу ягдайда ташлап гитмеклиги услып гөрмеди. Эгер ол хәзир ызына гайдаянда-да, енеде бу иш өзүниң гошулмалыдыгыны билйәрди. Бу иш -де бу ише өзүниң гошулмалыдыгыны билйәрди. Бу иш ахыры гелип, ене-де онуң бойнуна сырыкҗакды. Ол бу ишде иру-гич өз сөзүни айтмалы болҗакды...

Ишан атың үстүнде гышарып отырды. Хейкел ялы болуп отурышына хич хили херекет этмейәрди. Адамлар гөрүшүп чыканларындан соң ишан гөйә инди нәме этмелидигини билмейән ялы болуп, узын бармаклары билен меле ёргасының ялыны сыпалады. Аралыга агыр дымышма дүшди.

Бир салымдан ишан атың үстүнде ыкҗамланып, дымшыгы бозды:

— Чары, бу нәме хабар? — дийип, гөйә әхмиетсиз бир зат сораян ялы болуп яшула йүзленди.

Чары ага телпегини элине алып, башыны сыпалады. Дүйнден бәри болуп гечен ишлериң хеммесиниң гүррүңини берди. Ишан үнс билен, башыны гөтермән диңледи. Чары ага сөзүниң соңунда шейле дийди:

— Биз Мәмметвели мөхердар билен беллисини этмәге гелдик. Эгер алып гайдан гызыны өңки ягдайында чыкарып берсе биз хәзир өйли-өйүмизе даргаяс. Онуң билен башга ишимиз ёк. Болмаса-да...

Ишан башыны галдырды. Төверекде дуранларың депесинден сынлады-да:

— Чары, мен бу затларың аңырсына етерин. Эгер гызыңыз шу ховлуда болса оны тиз элтерлер. Мухаммет үмматы болан адамларың бейдип йөрмегини худай халамаз. Шонуң үчин-де сиз хәзир гайдың. Говы дәл. Мен хемме иши дүзетмеги өз үстүме аларын... Эгер мениң сөзүме ынанмасаңыз мен ант ичейин—дийди.

Ишан соңкы сөзи айтмак билен хилегәрлигини этди.

— Ек!

— Ек!

— Ек, ишан ага! Биз саңа ынаняс!..

Чары ага:

— Сизиң хер сөзүңиз бизиң үчин мукаддесдир, ишан ага! Биз сизиң сөзүңизе ынаняс. Ине, онда биз гайтдык. Иене биз гызымыза гарашяс...—дийип берк айтды.

Адамлар илерки ёла тарап чекилдилер, эмма Чары ага ишан билен хошлашып, өз янларына гелйәнчә хич ким хич ере бутнаман, ёлуң үстүнде бөвүр берип дурдулар.

Чары ага узак гарашдырмады. Онуң йүзи бүтинлейин үйтгәпди.

— Адамлар, белли бир хабар эшидйәнчәңиз өйли-өйүңизде, өз ишиңиз билен болуберин... Аннагули Хыва иберипдирлер, Исфендиярың көшгүне...

Адамлар ичлерини чекип, агызларыны ачдылар. Газап тәзеден гүйчленди.

Чары ага:

— Ханы, соңуны гөрүберйәрис-дә...—дийип, Мәммедалы ве Рамазан билен өйлерине тарап уграды. Бу ишиң арасына ишаның гелип дүшмеги адамларың бир бада бадыны ятырды. Дервезәниң ич тарапындан әңедип дуран Мәмметвели хеким, адамлар ягшы араларыны ачандан соң дервезәни ачды. Шол бада ичери гирен ишаның меле көвүш месисини ики эли билен гужаклап, оны маңлайына дегирди. Соңра ишаны атдан гөтерип дүшүрди, мыхманхана алып барышына:

— Гурбаның гидейин ишан ага, дор алашаны худай ёлуна айтдым. Эртир өйүңе элтип берерлер—дийди.

IX

Хекимиң башындан агыр бела совулды.

Габавда галып, горкудан яңа ики аягыны бир гонҗа сокуп отуранларың гечиси яйрады.

Хеммәниңкиден бетер Арзыгүлүң шәхди ачылды. «Худай халап, геленлер тизрәк гитгей, башга хич ким гелмегей... Шу гиҗе бир азат-эркин ятсакдык...» дийип, худайдан дилег этди. Улы мыхманы тиз уграткак үчин элинден гелениини аямады. Еңини гошарына ченли чермеди, алтын, күмүш йүзүклерини ялдырадып, билеклериниң ган гатышыклы ак реңкине йыгы-йыгыдан гөз асты билен середип, ичини гүлдүрип хызмат эдип уграды. Чәйнек-кәселерини гөз ачып-юмасы салымда җәҗек ялы эдип ялдыратды,

түңчелер хем өңкә гаранда чалт гайнап уградылар. Палав биширмек үчин газана салан ягы янып-янманка этини атды, яг көпүрҗикледи. Муңа әхмиет бермеди. Юмрук ялы соганлары ики-үч кесип газана атды, кәшириң хер бөлегини бармак ялы эдип дограды. Озал дуз атанлыгына гараман, газана икинҗи гезек дуз атды. Түви сувуны чекип-чекмәнкә нахары агдарды. Оҗагың одуны көпелтди. Аз салымдан түвүсиниң ярысы янан, ярысы говрулан, ярысы-да өңкүси ялы болуп дуран бир зат эмеле гелди. Муны палав дийип мыхманхана чекдилер.

Эмма Арзыгүлүң умыды пуҗа чыкды. Гүн батып, гараңкы дүшмезиниң өң янында ишаның хем-де онуң яны билен геленлериң атларыны аркаладылар. Сува якып, уллакан торбалара салып ийм бердилер. Муны гөрен Арзыгүл дуран ериндеи өзүни оҗагың башына гойберди, газап билен тәлейине кәйинип башлады.

Хуптан намазындан соң ховлуда ене-де херекет гүйчленди. Мыхманың гыссаг иши чыкандыр, ол гитҗек болъяндыр диен умыт билен Арзыгүл ылгап ховла чыкды. Ене-де онуң осланы чыкмады. Ол эййәм атланып, янындакылары гыссап дуран Мыкыны гөрүп гең галды.

Мыкы:

— Тизрәк болуң, элден гидерәймәлиң!—дийип, эййәм аякларыны үзеңңә басан ики атла хайбат атярды.

Олар дервезеден атларыны гордурып чыкан батларына илери тарап батлы сүрдүлер. Ат аякларының сеси көп вагтлап Арзыгүлүң гулагына гелип дурды.

Балагыны дызына ченли чермән Гарлы, чәйнеклери шакырдадып гелди.

Арзыгүл уллакан гөзлерини гүлдүрип, оңа серетди-де:

— Мыхманлар җайлымы?—дийип, пышырдап сорады.

Гарлы агзыны шапбылдадып, онуң гулагына:

— Бу гүн-ә олар узадан аякларыны-да йыгнаҗак дәл—дийди.

Арзыгүлүң бүтин гөвреси титрәп гитди. Ичинден эрине гахарланды: «Сен шейле эдйән болсаң, бизиң-де эдишимизи гөр...»

Гарлының гулагына пышырдады:

— Атлардан хабардар болҗак киши болуп, саманхананың гапысында ят. Ене уклап галайма, ер чекен...

Дашардан аяк сеси эшидилди. Арзыгүл болшуны үйтгетди. Гарлының үстүне гыгырды:

— Хеем бир, ызы үзүлмез чай болар экен! Сен ер чекен

шу экиден чайларыңы мыхманхана элтйәмиң я-да ере дөкүп геләййәрмиң?

Аяк сеси узаклашды. Арзыгүл ене-де Гарлының гулагына:

— Ядыңдан чыкарайма!—диййип чавуш чакды, элини сандырадып онуң будундан чалаҗа чүммүкледи.

Гарлының өкҗеси еңледи.

Мыхманханадакылар-да бу вагт эдил Арзыгүл ялы өз аладалары билен башларына гайды.

Ишан мыдама аглаян ялы бир элини гөзүнден айрып билмейәрди. Онуң гөзлери гышы-язы бир болшуны үйтгетмән яшарып дурярды. Шонуң үчин-де онуң голтугы кичиҗик, гүлли яглыклардан долы болярды.

Ол хәзир төрде, улы халының үстүнде айбогдашыны гуруп отырды. Дызларының үстүнде, гапдалларында яглыклар чашып ятырды. Мәмметвели хеким онуң саг тарапында тирсегини яссыга берип, гошдан бошан өкүз ялы гүберилип ятырды.

— Бәш-алты гүн гараңкы зындана ташлап, олардан бирнәчесиниң гөзлериниң одуны алмак герек—диййип, ишан маслахат бермегини довам эдйәр.—Ёгсам болар ялы дәл... Ил башына гитди. Адамлар худайы ятларындан чыкарып барярлар...

— Гуллар ики атлымызы өлдүрдилер, илеркилер икисини йитирим этдилер. Оларың-да ганыны сорамалы болар, ишан ага? Сиз муңа нәхили маслахат берйәрсиңиз?—диййип, хеким гарысына галды.

— Өзүң нәдердиң?

— Өзүмми?—диййип, хеким гөнүсинден гелди.—Өзүм хәзириң өзүнде оларың үстүне чозуп, хеләк боланларың ганыны алып гелердим...

Ишан ынҗалыксыз гобсунды. Сесиниң яг ичениңки ялы арасса, йитидигине гараман, үсгүринип, бокурдагыны арассалады-да, шейле дийди:

— Хәзир онуң вагты дәл. Бу вагт бейле этсең даваны улалдарсың. Шолардан үч-дөрдүсини зындана ташламак билен оңшай. Ган алмагы соңрага гояй. Гурбанмәммет шу гүн-эрте бир ерден чыкмалыдыр. Ол геленден соң алҗагың ган болсун!..

Хеким улудан демини алып, умытсыз гүрледи:

— Ол гелйәнчә, гелип аягыны ере берк басянча тал гурап, там йыкылар... Ит ялагындан сув ичип йөренлер бизиң телпегимизи терс гейдирерлер...

— Гурбанмәммет сердар аркасыны гүйчлә дирәп гелйәр. Онуң аягы эййәм берк ерде. Ол инди дагдан аркалы, дашдан йүрекли сердардыр. Сен хем ховлукма. Азаҗык гараш.

Ишаның бу сөзлери хекиме ярады. Онуң гөврүми гиңән ялы болды. Шонуң үчин-де меселәни чөзүлди хасап эдип, гүррүңи башга тарапа совды. Дүшүнмейән затларыны ишандан сорап, аныкламак иследи.

— Ишан ага, ак патышаның йыкыланы анык болды вели, инди мунуң соңы нәхили боларка?

Ишан гөзлерини сүпүрип, пессай сөзледи:

— Ак патышаның йыкылмагы ягшы болмады. Эмма нәтҗек, худайың халаныдыр-да... Элбетде, ол тагтда отуран болса говы боларды. Йөне, оны дикләрмикәлер диййән. Орсиетиң ягдайы хәзир мениңки болсун диер ялы дәл. Ол ерде ит эесини, пишик бикесини тананок. Улы байларың агызлы адамларың хер бири бир топар адамы дашына йыгнап, «мен партия дүздүм» диййип, бири-бирине юмрук ченешип дурлар. Бири-бириниң этини иймәге тайяр болуп дурлар. Гой, олар нәме этселер шоны этсинлер, ол бизиң ишимиз дәл. Бизиң, Хыва ёмутларының бир максады болмалы, ол хем Хываның өзбашдаклыгыны горамакдыр. Бу вагт аласармыклыкдан пейдаланып, биз Орсиетден бөлүнип айрылмалы, өз ханлыгымызы горамалы. Ине бизиң максадымыз.

— Сейит-Исфендияр-Бахадур ханы тагтдан дүшүрип, онуң ерине Гурбанмәммет сердары отуртмалы дийсеңиз-ле, ишан ага!—диййип, хеким умыт билен гөзүни ялдыратды.

Ишан чалаҗа йылгырды-да, довам этди:

— Элбетде, ахыр соңы шейле болмалы болар. Йөне бу якын вагтың иши дәл. Муны ашаклык билен, гыссанман этмели. Сердар геленден соң бу затларың хеммеси ачык айдың болар.

Ол ене-де гөзлерини сүпүрди, чай овуртлады, сөзүни довам этди:

— Хываның өзбашдаклыгыны горамак, Хываны гүйчли, хич киме элгарамасыз дөвлет этмек үчин өрән важыплы бир иш бар, ол хем болса бальшевик тәсиринден дашда дурмакдыр. Бальшевик Хываның үстүнден гуш болуп учса ганаты гырылмалыдыр, ер билен гелсе онуң келлеси алынмалыдыр...

Хеким бир салым ашак бакып отурандан соң:

— Худая шүкүр, бальшевик бизиң Хыва топрагымыз-

да ёк. Бейлекилери билен биз гаты яка тутушып билерис-ле —дийди.

Ишан ынҗамак билен гашларыны чытды:

— Хеким, бу затлара гаты еңил гараяң. Дашховуздакы пагта заводында, Порсының, Үргенҗиң, Хываның заводларында гара гейимден көп нәме бар? Ягны бальшевиклен?.. Шол ерлериң өзи түйс беланың оҗагыдыр. Бизиң түпеңлеримизиң уҗы шол ерлере гарадылып гоюлмалыдыр. Шуны хич вагт ятдан чыкармак болмаз.

Ишан өзүниң шу сөзлерини нәхили эдип иш йүзүне гечирип болҗакдыгының пикирини эдип, хеким болса беланың оҗагының гаты голайда экендигиниң пикирини эдип, оларың икиси-де бирнәче вагтлап дымып отурдылар.

Ишан агыр башыны ерден гөтерди:

— Баша геленини чекмелидир. Йөне бейдип отурнымызың пейдасы ёк. Ыкбалымызы Гурбанмәммедиң элине табшырып, өзүмиз болсак оңа элимизден гелен көмеги бермелидирис. Ханы, кейпи бир көкләли. Соңуны гөрүп гелен ёк-ла...

— Кейпи көкләли дийип, өңрәк айтҗак болуп отырдым — диймек билен, Мәмметвели хеким ялан сөзледи. Ол Мыкы саг-аман ишини битирип геленден соң дервезәни пугта япып, кейпе башламакчыды. Эмма улы адамың бейле теклип билен өзүне йүз тутмагы оны кичелтди. Шонуң үчин-де ол аладаланып уграды.

— Хәзир, хәзир, ишан ага, ине деррев! Гарлы!

Дашкы ишикде шу гиҗеки чекҗек кейпи-сапасы хакында бегенчли ойланып отуран Гарлы, хеким өз адыны тутан бадына күрсәп ичерик гирди. Буйрук алып чыкып гитди. Ики саны уллакан кәсәни сувдан долдурып гелди. Оларың хер хайсыны бириниң өңүнде гоюп:

— Гуллук ага?—дийип гол говшурды.

— Гойнуң ичини арассалан болсалар, деррев говурма этсинлер. Нахара соңуррак башласалар хем болар—диен буйругы алып чыкды.

Хеким билен ишан өңлериндәки сувлы кәселере бир гошавучдан гуры гөкнар атдылар. Саг эллерини чермәп, эййәм кәсәниң дүйбүне чөкен гөкнары мынчгалап башладылар. Арасса сув барха реңкини үйтгедип, буланчак-мелемтил реңке гечйәрди. Олар өзара месавы гүррүңлешип, бир сагада голай гөкнар мынчгаламакларыны довам этдилер. Кәседәки сув гарамтыл-гоңур реңке гечди. Ондан соң хер

ким кәсесиниң үстүне эл яглыҗагыны япды-да, шондан сүзүп ичип башлады.

Келлеси дурланып, сүңңи еңлән хекимиң гүрләси гелйәрди:

— Шу гүнүмизе гөрипчилик этселер-хә адамың гаты гахары гелҗек.

Ишан гөзлерини сүпүришдирип, додакларыны ялашдырды:

— Бу гүнүмизе гөрипчилик этдирмерис, хеким!

Дашкы дервезәни гаты-гаты какдылар.

Гарлы ылгап гелди-де:

— Ага, Мыкы гелди!—дийди.

Хеким сораг аламаты билен ишаның йүзүне эңетди. Онуң ерине ишан җогап берди:

— Хеммеси ховла гиренден соң Мыкының өзүни бәри чагыр...

Бир салымдан ок-ярагыны шакырдадып, ер дешҗек ялы дүңк-дүңк эдип, Мыкы ичери гирди.

— Гуртмусың, тилки?—дийип, хеким дызына галды.

Мыкы шол бада:

— Мыкының тилки болан вагты ёкдур, хеким!—дийип, эсерден җогап берди.

Ханав ишан:

Икисинем тапдыңмы?—дийип сорады.

— Мениң ишим аңсатлашайды, ишан ага!—дийип, Мыка еңиллик билен сөзледи.—Чары-да, Мәммедалы-да Чарыларың өйүнде чай ичип отуран экенлер. Гыкылык-говгасыз, эллерини сыртына даңып, агызларына яглык дыкып гетирдим. Инди нәме этмели болса айдың...

Хекимиң гөврүми гиңеди:

— Саманхананың аңырсындакы зындана оклаң. Гапының агзында, ховлының дашында гаравул гоюң. Гыкылык болмады дийсене?—дийип, хеким ене гуванып сорады.

— Әй, өй-ичерсиндәкилер аглашып, гыгырышдылар... Оба-гарасы дуйманам галды герек — дийип, Мыкы гапа йүзленди.

Хеким онуң ызындан:

— Мыкы җан, гаты берк болаверең!—дийип, табшырып гойберди.

Мыкы бәшатарың гундагы билен туссаг эдиленлериң еңсесине уруп, идирдедип, гараңкы тамың гапысындан салды. Гапыны пугта япды, агзына гоша гулп урды. Соңра гаравуллары ерли-еринде гоюшдырды. Бу ишлери гутаран-

дан соң мыхманханаларың башга бирисине барып, өңүне чай алды.

Гөкнардан соң тиръек чекдилер. Онсоң говурма гелди. Говурмадан соң чай ичмеклик, түкениксиз гүррүң башланды. Икисиниң-де кейплери көкелип, башлары асмана етди. Чай көп ичиленден соң оларың йүреклери сырылды, хораз гыгыран вагтлары икинҗи гезек нахар чекилди.

Уллакан бадыяның ичинде кәшир-соганының ысы күкәп дуран палав сечеленип ятырды. Оңурга сүңклери, яглы, тогалак этлер бугарярдылар. Дашы өкүз суратлы ики чүйше иңлис шерабыны ачып, хеким билен ишан икиси бир кәсе, бир кәсе ичдилер. Соңра хеким ишаның өңүне юмрук ялы этли сүңки гойды, өзи болса элини якып барян этлери үфлешдирип, етишибилдигинден дограмага башлады. Шол арада бөлек-бөлек этлерден агзына атярды, бир-ики чейнәп чейнемәнкә гөзүни юмуп, ювдуп гойберйәрди. Эт догралып гутарыландан соң ене-де бир кәсе, бир кәсе гөтердилер.

Нахарың ахырына ченли оларың икиси-де өзи гайтдылан мес болдулар. Хеким хашлап, зордан демини алярды. Ишан гөз даңды ойнап отуран ялы, ики элини гөзүнден айырмаярды.

Гарлы табаклары, чүйшелери йыгнашдырып, оларың дүшеклерини юмшак салды, олар яссыга башларыны гоянларындан чыраны өчүрип, өйден чыкды.

Бейлеки мыхманханалардакы атлыбашылар, атлылар хем нахардан соң ятдылар. Диңе ховлының дашындакы гаравуллар кәте бири-бирине сөз атышып, иркилмән дурярдылар.

Гарлы ёрган-дүшегини гөтерип, саманхананың агзына барды. Ери чалаҗа сүпүришдирип дүшегини язды. Онянча зынданың агзында дуран:

— Гарлы, бәри гел-ле!—дийип гыгырды.

Оны укландыр өйден Гарлының бу сеси эшиденден кейпи гачды, эмма ылгап онуң янына барды-да:

— Лепбей, ага?—дийди.

Гаравул юваш ве зарын сөзледи:

— Гарлы җан, мен бир азаҗык уклайын-ла, сен оя ят. Иним, шу гүн ит ялы ядадым...

Гарлының гөкдәки дилеги ерде говушды.

— Ятыбериң, ятыбериң, хич затдан гайгы этмәң. Тәдаң атянча өзүм гаравулчылык эдерин...

Аз салымдан бу гаравул хем ука гитди.

Ховлының ичи гөзе дүртме гараңкыды. Бүтин ер дым

-дырслыкды. Диңе от иййән атларың гүрчүлдиси, сүйҗи ука гиденлериң хор чекйән сеслери пессайлык билен чыкярды.

Гарлы бир салым дүшегиң үстүнде аркан дүшүп, гарныны сыпалап ятды. Төверекден эшидилйән хор чекмелер тәзеден гүйҗәп уграндан соң, ювашлык билен турды-да, Арзыгүлүң гөзенегиниң янына барып, чалаҗа үсгүрди. Шолар ялы үсгүлевүк билен берлен җогабы эшидип, дүшегине тарап өврүлди. Ол инди өңки Гарлы дәлди. Гыздырма тутян ялы, онуң сүңңи сандыраярды. Ол нәхили гелип дүшегиниң үстүне өзүни атаныны-да билмеди. Арадан салым гечмәнкә Арзыгүл пишик басышыны эдип гелди, сандырап-галдырап, Гарлының өкүзиң бойны ялы гүйчли бойнундан ики эли билен гуҗаклады.

Гарлы яңы отуз икисине аяк басыпды. Ол шу обалыды. Үч яшында атасыз, энесиз галыпды. Шондан бәри гөрениң гапысында хызматыны эдип оңушярды. Ол шу обадан чыкып гитмеди. Эмма шу обадакы барлы адамларың белли бириниңкиде хем узак вагт дурмаярды.

Оба адамлары оңа кемакыл диердилер. Ол эдйән иши үчин хак талап этмезди. Гарны дойса, көне көйнек-балак, сары гиден дон, көне телпек, чарык берселер оңа бесди. Бу затлары ондан хич ким аямазды. Онуң белли өйи ёкды, эмма хич өйден оны ковмаярдылар. Ол өйленмек хакында пикир этмейәрди. Адамлара әхмиет бермезди, адамлар хем оңа әхмиет бермездилер. Ол хич кими ынҗытмазды, оны-да хич ким ынҗытмаярды.

Эмма хекимиң өйүнде онуң дүшеги юмшады. Онуң хекимиңкиде ишләп башланына ики йыл болды. Гечен йыл, гыш айларында хеким Хыва гидип, он бәш гүнләп гелмеди. Бир гиҗе ол сүйҗи укудака (улы дервезәниң чеп тарапында онуң өзбашына кичиҗик бир отагы барды), бири гелип эгниниден итекледи. Гарлы илки муны дүйшдүр өйтди, оны ене итекледилер, ол гөзүни ачды, эмма гараңкы тамда баш уҗунда дураның кимдигини билмеди. Хич зат диймән, укуда ятан киши болуп гөзүни ачмады. Башуҗундакы ене итекледи. Бу гезек Гарлы гелениң аялдыгыны билип, горкуп, титрәп гитди. Онуң дили тутулан ялы болды. Зордан:

— Ким?—дийип сорады.

— Мен, мен... Гарлы, чай одуны айырдыңмы?

Гарлы гең галып, дүшегиниң үстүнде дикелди.

— Ким ахыры? Шу вагтам бир чай одуны болармы?

— Вий, жын уран, мен Арзыгүл гелнежең... Танаңокмы?...

Аялың бу сөзи айдандакы әхеңинден Гарлы тисгинип гитди. Арзыгүлүң деми ичине сыгмаярды.

— Гелнеже, шу вагт одун айрып болармы? Одуны эртир айрарыс-да...

Арзыгүл өзүни онуң дүшегине гойберди...

Гарлы илки: «Арзыгүл мени сынамакчы болляндыр» дийип горкды. Чеке дурды. Эмма Арзыгүл ики эли билен бойнундан гужаклап, оны гызгын багрына гысандан соң, хениз өйленмедик йигит өзүне эрк эдип билмеди...

Арзыгүл даңың ала гараңкысында доян гуш ялыжак болуп сүлмүрәп, онуң дүшегинден чыкды-да:

— Жын уран, сен-ә бакыда дуран алаша экениң...— дийип, маңлайындан огшап, башындан сыпалап гитди...

Буларың гатнашыгы шейдип башланды.

Ине, хәзир хем Арзыгүл гелди. Оларың горка-чекине аз салым оюн-далаш эденлери-де шолды вели, олар бирден гаты чапып гелйән ат аягының сеслерини, дашаркы гаравулларың вагырдыларыны эшитдилер. Гижәниң хумары гачды...

Арзыгүл ылгап өйүне етен бадына, ховлының ичи жанланды. Мыкы турды, атлыбашылардан бирнәчеси турдулар. Дервезәниң агзына гелдилер. Атлылар дервезә гелип етен батларына атдан дүшдүлер, ювашлык билен гапыны урдулар.

Мыкы бәшатарыны шакырдадып, ок сүрдүрди-де ичерден:

— Ким борсуңыз?—дийип сорады.

— Ачың, өз адамыңыз...

— Ким ахыры?

Дашардан:

— Ачыберсеңиз-ле, биз Гурбанмәммет сердарың чапарлары—дийип, хан атлыларындан бириниң сеси эшидилди.

X

Бухара эмири Сейит-Алым ханың илчилери шу гүн хөкман кабул эдилмелиди.

Олар дүйн гелдилер. Көшк адамлары ики гүнләп олары хер хили бахана билен сакладылар. Үчүнжи гүн сакламак мүмкин дәлди. Илчиниң гөвнүне кине гелмеги мүмкин. Илчи хич-ле, муңа Сейит-Алым ханың гахары гелер. Бейик эмириң гахары гелер. Сейит-Исфендияр-Бахадур хан эмириң гахарыны гетирип билмез. Ол оңа ёл бермез. Эгер эмир гахарланайса, онда Исфендияр ханың дат гүнүне! Бейик эмир эхли арагатнашыгыны кесер отурыберер. Ики көшгүң арасындакы ёла от-чөп гөгерер. Ёк, от-чөп гөгерсе-де гөгерер вели, йөне ол от-чөплер пажарлап өсмезлер. Ол от-чөплери газап билен чапып гелйән атларың тойнаклары ер билен егсан эдерлер. Муңа ёл бермек болмаз. Эмелдарлар муны билйәрдилер.

Эмма хәзир Исфендияр ханың илчи кабул эдеси геленокды. Өтен гижеки ичишликден, кейпи-сападан соң, онуң келлеси думанлап, гөзлери ириңләп, йүреги эндирәп дурды. Ёгын бармаклы уллакан эллери сандыраярды, бир затгөзүне ики болуп гөрүнйәрди. Ол бу гүн хем келле агыры баханасы билен кабулхана гелмесе-де гелмезди, эмма яман ере чыкан чыбан ялы, ниредендир бухара илчилери гелип чыкдылар. Сейит-Алым хан хем бир геңси адам! Хөкман шу гүнлер илчи чалышмалымы нәме? Өң я-да соң ибериленде болмаярмыка? Эй, онуң өңи-соңы бармы, худайың берен хер гүни, хер гижеси шерап ичмек, ялаңач гыз ойнатмак, кейп чекмек билен гечйәр ахыры... Онсоң илчи хачан ибериленде нәме? Ол эдил товкы нәлети ялы болуп, бойнундан асылып дур, говусы хер нәче кын хем болса оны кабул эдип, башдан совмалы. Нуруллабай галасына ене-де өзүңи атмалы... Ол ер женнет. Сейит-Исфендияр-Бахадур хан диңе шол галада хушуна гелйәр. Диңе шол ерде онуң дурмушы бар...

Галаның топ окы тәсир эдип билмежек белент диварлары бар. Ол диварлар гызыл керпичлерден. Ич йүзүне гөк сырча чайылан... Галаның ичинде алтмышдан говрак беземли хүжрелер бар. Ол хүжрелериң кырк санысыны кырк гыз эелейәр. Агталар ол гызларың эллерине сув акыдярлар, игенчлерини эшидйәрлер, оларың зарын гөрнүшлеринден ички дуйгуларыны окаярлар. Галаның ортасында уллакан ховуз бар... Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың ики элини бири-бирине чалажа уруп ышарат этдигибес... Кырк хүжреден кырк ялаңач гыз чыкып, сува топулан марал сүрүси ялы өзлерини ховза оклаярлар... Оларың юмуртга ялыжак акжа, дыкызжа беденлери сырча ялы гөк сувуң ичинде энайы гөрнүшлере гирйәрлер...

Исфендияр хан гара даш ялы агыр келлесине элини ди-

рэп, ашак бакып отурышына, шу затлар хакында пикир эдйәрди...

Ол гүн догуп асмана галандан соң Нуруллабай галасының гайракы гапысындан чыкып, белент агачларың ашагындакы, бишен керпичден салнан язкы кабулханасына гелди. Оны көшгүң эмалдарлары уградтдылар. Эмма хан бу ере нэхили, ничикси геленини билмейәрди, ол диңе эндиги боюнча йөрэп гелди, кабулхананың гүндогар гапысындан гирип, бир азрак гиденден соң саг тарапкы гапа тарап совулды, гиң җая гирди, онуң иң төрүндәки бир метр белентликде болан тагтына чыкды. Онуң башында гар ялы ак селлеси, эгнинде узын, гөк йүпек доны, аягында сары месиси барды. Элинде алтын тумарлы хасасы барды, ол узынды. Ат йүзли, узын гулаклы, гиң маңлайлы адамды. Яңы кыркына гиренлигине гараман, онуң йүзи солукды, гөзлериниң ашагындакы хамлары мешик ялы салланып дурярды, габаклары еллиди. Назарында хич хили маны ёкды. Гөзлери эндик боюнча ачылып юмулярды. Шерап, тиръек, бозук дурмуш оны кырк яшында сегсен яшлы гарры ялы эдип мынчгылапды.

Исфендияр 1910-нҗы йылда тагта чыкды. Эмма вели бу вака онуң дурмушында хич хили үйтгешиклик дөретмеди. Ол озал хем шерап кәлүнде газ ялы йүзйәрди, тагта чыкандан соң болса бу ишини хас ровачландырды. Юрт хакында, өз гол астындакы адамларың дурмушы, гүн-гүзераны хакында ойланмак, ягшыдан-ямандан тәзе-тәзе ишлер гечирмек хакында ол келлесини агырдып пикир этмеди. Онуң бар иши казы-келанлары, мөхердарлары, эмелдарлары, маслахатчылары беллемекден, салгыдың мукдарыны тассыкламакдан, шерап ичип кейп чекмекден ыбарат болды. Көшгүң агызлы адамлары Ашыр мәхрем, Абдыллабай ялы көпбилмишлер онуң бу болшундан пейдаланярдылар. Юртда пара алмаклык, адамлары таламаклык ялы ишлер Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың дөврүнде Хываның бүтин тарыхында гөрлүп-эшидилмедик дережеде гүйчленипди.

Хемме иш Ашыр мәхрем билен Абдыллабайың ислеглери боюнча эдилйәрди. Эмма алмагың хыялына дүшенлер бу икисине пара берйәрдилер. Оларың ховлуларына көшекли дүелер, гузулы гоюнлар, гөлели сыгырлар, алтын-күмүш пуллар гелип долярды. Ондан соң Ашыр мәхрем, Исфендиярың агзындан гыллыгы акып дуран вагты онуң янына барып:

— Алыхезретлери Сейит-Исфендияр-Бахадур хан, сизиң садык гулуңыз болан Ашыр мәхрем беян эдйәрки, пылан илатың мөхердары арадан чыканы үчин, онуң ерине сизиң эмриңиз боюнча пылан адамы беллемеклик услып билинди—дийип, ики элини дөшүнде гоюп тагзым эдйәрди.

Эдил шу вагтың өзүнде Абдыллабай хем:

— Алыхезретлери, сизиң садык гулыңыз Абдыллабай хем баш везириң айданларыны макул билйәр — дийип, яңкы теклибиң ызыны етирйәрди.

Адамлар ише шейле белленердилер, эдил шу усул билен-де ишден бошадылардылар.

Исфендияр ханың Нуруллабай галасындан чыкман ярым өли, ярым дири болуп мелул ятан вагтында, арз билен геленлери ёкаркы икиси гезек-гезегине кабул эдердилер. Бу икисиниң хазынасына гирйән пара-пешгешлериң хетди барды-да, хасабы ёкды. Хыва велаятындакы эхли эмелдарлар, гарамаяклар Исфендияр ханың диңе адыны эшидйәрдилер, онуң өзүни гөрен эмелдар гаты азды.

Бу ики хилегәр Исфендияр ханың кейпи-сапа чекмекде барха өте гечмеклигини ашаклык билен угрукдырярдылар. Хан оларың элиндәки гурҗак ялыды. Гиҗәниң бир вагтларына ченли дашкы җайда (көп адамларың гатнашмагы билен), гиҗе ярымдан гечренден соң болса ички җайда (хан гызлар билен) ичердилер. Бу айшы-эшретлер гаты кән пул талап эдерди. Мунуң дашындан-да төверек-даша пара-пешгешлер гидерди. Буларың хеммеси гарып-пукараларың хасабынады. 1916-нҗы йылың аягында Хыва дайханларының хер бир хоҗалыгы отуз хили салгыт төледи. Айшы-эшрет, агаҗа дүшен гурчук ялы болуп, көшги ийийәрди, чүйредйәрди... Эмма Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың мундан хабары ёкды.

Бухара илчилериниң гелендигини оңа дүйн дуйдурдылар. Ол бу хакдакы гүррүңе дүшүнмедими я-да оңлы эшитмедими, гараз шу гүн эртир укудан түрянча пикир бермеди. Эртир чай вагтында Ашыр мәхрем бу сөзи гайталанда ол гөзлерини гиңден ачып, онуң йүзүне серетди. Шундан соңра хем онуң думанлап дуран келлесинде хер хили пикирлер эмеле гелди, илчилери кабул этмегиң ёлуны бир хатар гөз өңүне гетирди. Ине, инди-де ол илчилере гарашып отыр.

Кабулхана гелип тагта отуран бадына ханың янына ызлы-ызына ики мөхердары гетирдилер. Олар маңлайларыны тагты гөтерип дуран агаҗа дирэп, узындан-узак бир

затлар хакында гүрледилер. Бир затлардан шикаят этдилер, бир затлар герек дийип товакга этдилер. Эмма ол сөзлериң кич бири ханың гулагына гирмеди. Хан саг элини маңлайындан айрып, чалажа салгап гойберди, онянча көшк адамлары мөхердарлары дазырдадып алып чыкдылар.

Илчилер улы дабара билен гелдилер, бейик эмириң иберен хатыны баш илчи, ханың эдил маңлайында дуруп, белен оваз билен окады. Хан онуң сесини эшидйәрди, илки бада хана бу адам йөне гыгырып дуран ялы болуп гөрүнди. Ол илчиниң кагыздан окаян сөзлерини айры-айрылыкда аңшырып билмейәрди.

Хат окаландан соң эмириң көп мукдарлы совгатлары говшурылды.

Хан элини маңлайындан айырды, думанлап дуран гөзлерини ынжалыксызлык билен төверегине айлап, Ашыр мәхремиң дыкылан чувал ялы гөвресини агтарды. Онянча мәхрем ювашжа йөрәп, онуң саг тарапында пейда болды. Хан гашларыны чытып, хорматлы ерден гелен илчилер үчин тайярланып гойлан отаглары ышарат эдип гөркезди-де, өрән агырлык билен:

— Дынч алсынлар—дийди.

Илчилери саг тарапдакы гапа алып гирдилер. Әхли гүррүң, әхли дабара шунуң билен тамамланды.

Хан гозганмак билен гитмек ислейәндигини дуйдурды. Бу затлара дүшби Ашыр мәхрем голайында дуран эли найзалы сакчыларың бирине:

— Ёл ачың!—дийип гысга, кесгитли буйрук берди.

Кабулханадакы, коридордакы, кабулхананың дашындакы адамлар шол демде ер чекен ялы болдулар. Гапылар гиңден ачылды, ханың йөрәп гитмели ерине дүшелен халыларың үсти арассады. Бир голтугындан Абдыллабай, бейлеки голтугындан Ашыр мәхрем тутуп, ханы Нуруллабайың гапысына әлтдилер. Гапы ачылан бадына онуң ичинден ики агта чыкып, ханы голтукладылар, чүнки ханың өзүнден башга эркек гөбекли бу гапыдан гирмели дәлди.

Исфендияр хан халы, йүпек билен безелен белент, гиң сыпаның үстүне өзүни атды, бирнәче вагтлап башыны яссыга гоюп ятды. Бир хаюкдан соң гөзүни ачды. Аяк ужунда гол говшурып, ики бүкүлип дуран узын көйнек агтаны гөйә биринжи гезек гөрйән ялы болуп, башдан-аяк сынлап чыкды, богук сеси билен:

— Ёмутдан гетирилен гырнаклар тайяр эдилдими?—дийип сорады.

Агта маңлайыны ере дирәп:

— Алыхезретлери, олар сизиң буйругыңыза тайяр!—дийди.

— Кичижик, акжа йүзлүсиниң ады ким?—дийип, хан ичини гүлдүрип сорады.

— Алыхезретлери, онуң ады Аннагул...

— Шу гиже Аннагулүң хүжресине баржак... Шерап гетир!..

Бир вагтлар бахар эртириниң гүли ялы барк уруп ачылып барян Аннагул Нуруллабайың гүнорта дервезесинден гирен гүнүнден солуп башлапды. Ол гүнүни аглап батырярды, даңыны аглап атырярды. Оба-гарасы, ата-энеси, доган-гарындашлары ядына дүшүп, йүреги аваярды, баг-ры дилинйәрди. Ол обадака ач-хор-да болса, эркана ганат герип, гөк йүзүнде учян гуша меңзейәрди. Эмма Нуруллабая гетирилендеи соң онуң ганаты гырылды. Ол адамчылыкдан айрылып, кичижик, таңжа бир зада өврүлди. Алын дишлери сых-сых болуп чыкып дуран, гара йүзли, бурунлак, албасты ялы аял оны ички дервезеден гирендеи кабул эдип алды. Соңра нәзиҗек эллеринден тӧдеклик билен тутуп, оны узын, гараңкы дәлиз билен алып уграды. Йүзи гөк сырчалы, песли-белентли диварлар, керпичден ясалан узынлы-гысгалы басганчаклар обалы гызың суссуны басды. Онуң дили тутулды, бедени титреди. Гара аялың йөрейән дәлизлериниң ужы-гырагы ёк ялы болуп гөрүнди. Ол эдил арының өйжүги ялыды. Бу дәлизлер бир ояна, бир буяна узалып гидйәрдилер. Оларың ики янында, хер үч-дөрт әдимден бир гапы барды. Аннагул гапыларың-да саныны йитирди, хайсы тарапа баряндыкларыны-да унутды.

Гара аял Аннагули өзүне белленен кичижик хүжрә гетирди.

— Ине, гырнак, сениң өйүң шу!—дийип, оны итерип ичерик салды.

Аннагул ичерини сынлады. Хүжрәниң ичине гөк сырча чайылыпдыр. Онуң белент, берк диварларының йүзүнде чәйнек-кәсе, шерап, җам дурар ялы текҗелер барды, ере халы дүшелгиди. Төрде ёрган-дүшек йыгналып гойлупды. Җайың ичи габыр ялы совукды, гараңкыды.

Аннагул гаты ядапды. Шуңа гарамаздан, онуң гахар-газабы бирден гайнады. Ол өзүни дүрседи:

— Мениң бейле өйүм болмаз!—диенде сеси титрэп гитди. Гара аял айылганч сеси билен бурнуна салып генде гүлди:

— Хан билен бир гезек ятып турансоң, бу ер гөзүңе ыссы гөрнер...

Онянча ики агта леген билен күндүк гетирдилер. Гара аял Аннагүлүң эгниндэки гейимлерини сыпырып алды. Аннагүл эркек адамларың янында бейле эдени үчин гара аялың чигниниден агыз салды. Аял онуң агзына бат билен бир юмрук урды-да, гөйэ хич зат болмадык ялы:

— Булардан утанан болма, олар бизиң икимизден хем бетер хелейдир!—диййип, дадына-бидадына гараман оны маслык ювян ялы ювуп башлады.

Соңра агталар леген, күндүклерини алып чыкдылар, гара аял оңа өзбек тахясы билен дарайы көйнек гейдирди:

— Ине, инди гарашыбер...

Бу эзъетлерден яңа титрэп дуран Аннагүл:

— Нэмэ гарашмалы, хелей?— диййип, азгырылып сорады.

Гара аял утанчсыз йылгырды-да:

— Гарашмалы задыңың адыны айтсам, сениң йүзүң гызарар... Йөне гарашыбер, шу гүн гиҗе җаның хезил эдер... Инди гезек сизиңки, бизиң гезегимиз бир эййэм гечди—диййип, аял бирден түйсүни үйтгетди-де, улудан демини алып, газап билен гапыны шакырдадып япып гитди.

Хуҗрэ хер гүн чай, чөрек, говы нахарлар гелйэрди. Гыз үч гүнлэп оларың йүзүне-де серетмеди. Эмма дөрт гүнден бэри Аннагүл диңе өлмезлик үчин олардан дадан болярды. Бокурдакдан хич зат гечмейэрди. Дүнйэ даралып барярды. Яшаҗык йүрек гүрсүлдэп урярды, энесини, атасыны, доганларыны ятлаярды... Гөзүне яш долярды. «Вах, какам пахырың ярасы нэтдикэ? Ягшы болдумыка? Эҗем билен Гөзел җан шу вагтлар нэдип отыркалар? Ил-гүнүнден айра дүшен доганларымың җанлары сагмыка? Олар нирелерде гезип йөркэлер? Вах, олар мениң ягдайымы билселер, мени бу зындандан бошадардылар...» диен пикир Аннагүли гуршап алыпды. Онуң шулардан башга хич хили ойы-пикири ёкды. Онуң өз депесине абанып гелйэн айылганч беладан хабары ёкды. Гыз бу ере нэме үчин гетирилендигини билмейэрди. Ол агаларыны тапманларындан соң оларың ерине өзүни алып гайдандырлар диййип чак эдйэрди. Шонуң үчин-де агысына гошуп, агаларына гайыбана йүзленийэрди:

— Сизиң башыңыз саг болса боляр, доганҗыкларым! Сизиң үчин мен өлүме гитмэге-де тайяр. Гой, мени өлдүрсинлер, эмма сиз азат болсаңыз боляр. Мени ятлаҗакдыгыңыза, мениң кичиҗик депе ялыҗак болуп дуранҗа гурбымың үстүне барып гөзяш дөкҗекдигиңизе мен ынанярын. Ёк, ёк, мениң өлесим гелмейэр. Мен яшамак ислейэрин! Мен сизиң гелин алан тоюңызда челпек ясысым гелйэр! Гелнеҗелерим билен гуҗаклашып, оларың маңлайларындан сыпаламак ислейэрин. Мениң оба гидесим гелйэр. Түңче гайнадып, эҗемиң, какамың ишден гелерине гарашасым гелйэр. Какамың элинден гөкҗе тернеҗиклер алып иесим гелйэр!..

Ол шу сөзлери белент оваз билен гыгырып айдярды. Эмма нэме диййэнини өзи аңшырып билмейэрди. Белент диварлар онуң сесини гүңлендирип, сөзлерини бири-бири билен гарышдырярды.

— Мен нэмэ гарашмалыкам? Билдим, билдим: мен өлүме гарашмалыдырын... Бу җеллатлар Мырат җан билен Ораз җаны тапан дэлдирлер, оларың арыны менден алҗак болярындырлар. Мен агаларымың ерине өлмекден горкмаярын...

Ол кэте ука гидйэрди. Укуда-да шу пикирлер башындан чыкмаярды. Келлеси думанлап, гөзлери чым-гызыл болуп оянярды. Онуң рухы-да, бедени-де гүйҗүнден артык зэхмет чекен адамыңкы ялы ядапды. Ол гүн гечдигисайын хемме зада умытсыз, хич бир манысыз гарап башлады. Диңе оба гидип, ене-де хоссарларыны гөрмек арзувы билен яшаярды.

...Гиҗэниң бир вагтлары дагдан агаҗындан ясалан нагышлы галың гапының ики тарапы-да эмай билен ачылды. Тамың ичиндэки өлүгси ышыга элиндэки хасасының дүвмелерини ялдырадып, узын бойлы бир адам ичери гирди. Шол бада гапының ики тарапы-да өңкүси ялы ювашлык билен япылды.

Аннагүл аягының үстүнде зордан дуран бу эйменч адамың гелмеги билен хыял укусындан бирден оянды. Онуң гызылҗа, чага додаҗыклары гысылып, җүбтек ялыҗак япылды, гөзлери гиңден ачылды, кичиҗик юмруклары даш ялыҗак болуп дүвүлди. Ниредендир онуң сагдын бедениине түкениксиз гүйч гелип гошулды. Ол хэзир беденини йыгырып, эхли гүйҗүни бир ере йыгнап, топ окы ялыҗак болуп, бир бурчда дурды.

Исфендияр хан хасасына аграм берип, агыр эдимлэп,

терде йыгналгы дуран дүшеге гечип гышарды, агзыны хатап ялы ачып палллады, геринди, онуң бедениниң сүңклери гуры одун ялы болуп шатырдады.

Бу узын, элхенч адамың бимахал чак гелмеги билен, өз башындан гизлин сырлы бир беланың инип башландыгыны Аннагүл деррев дуйды. Нәче гүнлерден бәри думанлап дуран пикирлери айдыңлашды. Онуң йүрежиги айылганч бир задың йүзе чыкмагына гарашярды. Эмма гыз онуң нәхили затдыгыны, нәхили суратда йүзе чыкжакдыгыны гөз өңүне гетирип билмейәрди... Исфендиярың ислейән зады хакында нерессе чаганың хич хили дүшүнжеси ёкды.

Хан агыр кирпиклерини зордан херекетлендирип, ган өйлен гөзлерини ачды, көйнегиниң үстүнден гарныны сыпалап, ялталык билен агыр башыны гыза өврүди-де:

— Дүшек сал—дийди.

Гыз, ханларың, патышаларың гаты рехимсиз боляндыклары хакында кән эртеки, гүррүң эшидипди. Шонуң үчин-де беденине таяк дегеринден горкуп, ханың эмрини бержай этди. Бир адамлык эдип дүшек язды. Ене өңки ерине барып титрәп дурды.

— Ики адамлык эдип, гиңрәк яз...

Чага бу жая ене бири гелип ятжакдыр диен умыт билен дүшеги ики адамлык эдип язды. Ене өңки ерине барды. Дивара середип дурды.

Хан хасасыны диварың дүйбүне ташлады. Донуны, аякгапларыны чыкарды, ички геймде галды. Дүшеге гечип аркан дүшүп ятды-да:

— Ханы, гел ахыры!—дийип, кесгитли айтды.

Аннагүлүң хәлиден бәри нәмедигини, нәхили гөрнүшде гелжекдигини билмән гарашян беласы башындан инди...

Гыз ханың сөзүне жогап бермеди. Аңырсыны бакып дурмагыны довам этди.

Хан:

— Гел диййәрин!—дийип, гөзлерини алардып, дикелди.

Гызың ики эгни титрәп гитди. Эмма ол сесини чыкармады.

Хич хачан, хич бир буйругыны ики гезек гайталап айтмадык хан үчин гызың бейдип, сесини чыкарман дурмагы адатдан дашары бир вака болуп гөрүнди. Эмма ол аңырдан гөвнүне беслэп гелйән сүйжи арзувларына дуз гатмак ислемеди, гөрешмек ислемеди. Онуң кир-кимирсиз ачык гөвүнли гыз билен урушсыз-далашсыз кейп чекеси гелйәрди.

Диңе шунуң өзи онуң гайнап гелен газабыны дашына чыкармакдан саклады.

Узын сатан, бетнышан хан энтиреклэп, ятан еринден галды, ховлукман эдимлэп, гызың янына барды-да:

— Йөри, яталы. Илки чагырамда барманың үчин сени минараның депесинден оклатмагы гөвнүме дүвүпдим—дийип, хан, гаты эллери билен гызың эңегинден гөдеклик билен тутды-да, йүзүни өзүне гаратды.—Эмма саңа рехимим гелди, сениң гөзеллигиңе рехимим гелди... Йөри, даң атянча чымылган дүшек, пер яссыкда ятып, кейпи-сапа чекели...

Аннагүл ики эли билен ханың эллерини ызына итерди, газап билен гапа тарап окдурылды.

— Пейдасы ёк, гапы япык!—диенде ханың сеси гахарлы, айгытлы чыкды.

Ол ач ёлбарс ялы болуп гөзлерини ялдыратды. Ичен шерапларының кейпи башындан учды. Гапының тутаважына япышып дуран гызың янына бөкүп барды-да, яшажык чаганың чигнинден тутуп, оны идирдедип дүшегиң үстүне оклап гойберди.

Баша-баш сөвеш шейле башланды.

Хан газабына гызың дарайы көйнегиниң якасыны ики эли билен чекип йыртды. Көйнеги сыпырып ташлады. Гызың яңы төзлэп угран дөши, бекэп угран бедени хениз чагалык сыпатларыны йитирмэнди. Оңа ченли Исфендияр яссыга гышарды-да, үстүне ёрган өртди. Сүңклек эллери билен гөдек херекет эдип, Аннагүли ёрганың ичине чекип алды.

Гызың газабы ахыркы дережесине барып етди. Мундан хабарсыз, бедени гызып, гөвреси титрәп угран хан, саг элини ене-де гыза етиренде, Аннагүл әхли гүйжүни дишине йыгнап, ханың чеп ян гулагындан агыз салды.

Айылганч агырыдан Исфендиярың гөзи гараңкырады. Саг элини узадан еринден чекип алянча, гыз хем дишлерини ханың уллакан гулагындан айрып, онуң бокурдагындан азы салды. Ханың бакыржагы онуң агзыны долдурды, ол газап билен дишледи. Бу, элбетде, гулак агырысы дәлди. Ондан мүң эссе йитиди. Шол себәпли хан илки бада ики эли билен гызың бокурдагындан тутуп богды, Аннагүлүң дишлери говшады, гөзлери ханасындан чыкмага голайлашды. Соңра Исфендияр газапдан яңа титрәп, бар гүйжи билен гызың гурсагына депди. Гызың еңсеси бат билен барып ере дегди, агзындан, бурнундан шаглап ган гитди. Гудуз

ачан Исфендияр инди хич бир гаршылыксыз языльп ятан гөврәни басгылап, аркан, йүзин ятырып депип, хасасы билен уруп башлады. Илки-илки таяк дегенде, депиленде Анналгулың тени бир дүйрленип, бир язылярды. Соңкы гезек еңсесине җай деген таякдан соң онуң гөвреси юмак ялы дүйрленмеди, болшуны үйтгетмеди.

Хан чалтлык билен гейинди.

Гапыны ачан агталарың бирине:

— Обасына угратсынлар!—дийип, гүңлеч айтды.

Шундан соң онуң өңүнде гоңшудакы гапыларың бири юваշлык билен ачылды—хан башга бир эҗизиң янына гирди.

XI

Шабат дүңдерилип акяр...

Эредилен алтына меңзеш меле сув чар тарапына чырпыняр. Көне райышларың дүйбүни көвүп, өйүң ичи ялы ерлери бирден гопаряр-да, олҗасыны голтугына гысып, гүнбатара—Йыланла тарап мычяр. Яп чуңңур, гиң, сувы кән, ол товланып-товланып акяр, шонуң үчин-де гәминиң үстүнде отурана я-да райышдан середйәне гайнап дуран ялы болуп гөрүнйәр.

Шабат Хыва топрагына җан берйәр. Ол илерси Гарагума ченли, гайрасы Амыдеря ченли болан аралыкда гөм-гөк экин мейданларыны, гүр агачлы обалары эмеле гетирди. Ол ерлери өзүниң түкениксиз сувы билен эклейәр. Эмма шунуң билен бир хатарда, голай кенарларда яшаян илатлар Шабатдан әзъет хем чекйәрдилер. Томсуң җовзалы гүнлеринде, гышың газаплы гүнлеринде чилле меси ялы җошуп, әгирт улы обалары, гиң гиден экин мейданларыны ер билен егсан эдйәрди. Шол бада-да онуң хайбаты гачяр, ол ене-де өңки чызыгындан чыкман, Йыланла тарап акмагыны довам эдйәр.

...Белент райыш бирден песелди, ябың угры гайралыгына совулды. Бу ери улы тирсек болуп, әгрелип ятырды. Отуз-кырк әдимден ол ене догралып гидйәрди. Эмма гәмини чекип барян ат-да, онуң үстүндәки Мырат-да бу ёлдан илкинҗи гезек йөрейәрдилер. Бу олар үчин гарашылмадык зат болды. Аты дүйнки кичи базардан сатын алыпдылар. Ол бу гүн биринҗи гезек ише салныпды. Мәтякуп дарга ат сүрйән огланы беззатлык эдени үчин дүйн ишден ковды.

Еңил боланы үчин Мырады ат сүрйән эдип белледи. Мырат озал гәмини эгнине салып чекйәнлерденди.

Мырат башыны ашак салып, аты гамчылап баршына бу тирсеге геленини дуйман галды. Эдил шу ерде атың саг аягы сычаның күрүмине гитди. Ат йыкылды. Мырат башы ашыра түвдүрилип, сува йыкылды. Ол хопугып, зордан судан чыкды. Онянча Мәтякуп дарга гәминиң ызындакы рулы догрулап, гыра гелди-де, мәхнет гөвресине лайык геллейән еңиллик билен кенара бөкүп чыкды. Гөзүни алардып, гәминиң танапына чолашып ятан аты турузды. Гыссанман, онуң аякларыны сыпалашдырып гөрди. Ат күрүме гиден чеп аягыны сандырадып, тойнагының уҗуна басып дурярды.

Муны гөрен Мәтякуп дарга соңра отурдылан ялы болуп гөрүнйән тогалак келлесини ахмыр билен ики яна яйкап, дишини гыҗады. Өңки әвмезлиги билен атың голайында ятан гамчыны алды-да, оны бирнәче гезек элинде газаплы ойнатды. Ондан соңра райышда көйнегини чыкарып сыкып дуран Мырадың голайына барып, даш ялы гаты эллери билен онуң еңсесинден ашак басды, ялаңач ягырнысыны ызлы-ызына гамчылап башлады.

Мырат илкинҗи деген гамчының авусына өр-гөкден гелди. Ол бейле зада гарашмаярды. Шонуң үчин-де бир бада нәме этҗегини билмән агзыны ачып, Мәтякуп дарганың йүзүне серетди.

Бу вагт дарганың эли гызыпды. Ол:

— Хәх! Хәх! Харамзада!.. Гелмишек!.. Хәх!.. Хәх!..—дийип, яш йигидиң ялаңач тенине гамчының ызы билен тагма басмагыны довам этдирйәрди.

Мырадың көп гүнден бәри сырылмадык сачлары сыхсых болды. Гөзлериниң ичине ган өйүлди, дөшүниң хамласы титрәп уграды. Ол көйнегини чөпүң үстүне оклап, сүңклек, дамарлары таяк ялы болуп дуран эллери билен Мәтякуп дарганың элиндәки гамчысыны гаңрып алды-да, оны шол бада шартылдадып дөвүп, Шабада оклады.

— Инди нәме?—дийип, деми ичине сыгман хашлап, Мәтякуп дарга серетди.

— Индими? Инди ине шейле!..—дийип, бурч ялы гызаран Мәтякуп дарга атың келлеси ялы тоюн кесеги алып, оңа топулды. Онянча дарганың гайыкдакы гарындашларындан бириси бөкүп чыкды-да, Мырат билен икисиниң арасына дүшди.

«Мен шейдип урулмакдан, әзилмекден гачып, илими

терк эдип гайтдым. Бу нәме болдугы?—диййип, Мырат газап билен өз-өзүне сораг берйәрди. Илки гамчы тенинде ыз галдыранда Мырат дарганы Шабада окламак исләпди. Эмма ызында яяв галан хоссарлары, өзүне умыт баглап галан Абдыкерим экәниң машгаласы оны бу херекетден саклап галды. Догрудан-да, гачып атан ериңден хем гачып гитмек, әлбетде, акыла сыгҗак зат дәлди. Өзүниң агыр гүнүнде маңлайындан дирәп адама азаҗык-да болса көмек этмек, онуң башына дүшен агыр гүнүни азаҗык-да болса еңиллешдирмек арзувы билен яшаян Мырат такдыра боюн эгмеклиги йүрегине дүвди. Ол гултуна-гултуна гахарыны ювутды...

Аты гайыга салдылар. Акымың угруна йүзүп, Йыланла тарап гитмеги довам этдирдилер.

Мәтякуп дарга хер йыл ир бахардан тә сув доңянча Йыланлы билен Дашховзуң арасында гайыкчылык эдерди. Ол пагта заводына Йыланлыдан пагта чекерди. Дашховуздан Йыланла болса хер хили сенагат харытларыны, ёлагчылары дашарды. Онуң билен иш салышян улы-улы сөвдагәрлер, чарвадарлар, оба байлары барды. Онуң өзи-де түтҗар бай болупды, Дашховузда үч, Йыланлыда хем ики ховлусы барды. Бәш аялы, он секиз-йигримә голай чагасы барды. Ол гайыкчылыкдан хем башга гөтеримине пул берерди. Бу кәри-де оңа гаты кән гирдеҗи гетирерди. Хәзирки мөвсүмде онуң гайыгында ишлейәнлерден еди адам алан пулларыны үзүп билмән, онуң хызматыны эдйәрдилер. Мәтякуп дарга зат үчин ери геленде өз чагасыны сатмакдан-да гайдян адам дәлди. Гүнде үч вагтына палав ийип, галан вагтларыны ажы гөк чай ичип гечирерди. Гәминиң үстүнде чәйнек-кәсесини, газан-табагыны мыдама арасса сакларды. Өзи әрнинден ягыны акдырып палав ийип отырка, гәмичилер гаты чөреклерини буланчак сува батырып иййәрдилер. Эмма бу оны дарыкдырмазды.

Гәми Йыланла гиденде оны ат сүйрейәрди. Йыланлыдан гайданда болса гәмини хем ат, хем он адам эгне танап салып чекердилер. Мәтякуп дарганың өзи болса рулуң янында бир болшуны үйтгетмән, саяваның ашагындакы кичиҗик газанының ашагына от якып я-да гөк чай ичип отурмагыны довам этдирерди.

Атың аягы агыраны үчин бу гезек Йыланла гаты гич гелдилер. Шол зерарлы-да йүки эртеси даң билен дүшүрдилер. Ганар-ганар пагта йүкләп башладылар. Агыр йүки арка алып дүшүрмелиди, арка алып йүклемелиди. Мырадың аркасы болса перс-ала болупды. Эмма Мәтякуп дарга муңа гарамаярды, адамларың үстүне хайбат атып, таягыны оларың депесинде ойнадып ишледийәрди.

Урлан вагты гызгыны билен ончаклы билдирмедик гамчы ызлары гиҗе ятып турандан соң Мырады әҗизлетди. Аркасына мүңлерче иңңе санҗылып гойлан ялы болды. Гапыргаларының үстүндәки хамлары сәхел херекете чекилип-языланда Мырадың гөзүне яш долярды.

Хемме зады агдар-дүңдер эдип, Мәтякуп даргадан бу әзиетлери үчин ар алып, гайыкдан чыкып гидибермелими? Көпүклидәки емрелилериң ичине сиңип, дирилейин йитип гидибермелими? Ёк, бейле этмек намартлык боларды.

Бейлекилер ичи пагталы агыр халталары аркаларына алып гайыга йүклеселер, Мырат гуҗаклап дашаярды. Илки-илки бу агыр дегди, аркасындакы тагмалары сызлады. Эмма додагыны дишләп гөк далак этмек билен ол чыдады. соңра гызып гитди. Гүн Аркагарамазы обасының гөм-гөк агачларының депесине чыканда, гайык Дашховза тарап уграды.

Мәтякуп дарга еди-секиз яшлы огулларының бирини гетирип ата мүндүрди. Инди Мырат билен он бир адам гәминиң танапыны гершине салып, гара дере батып чекип башладылар.

Мырат тәзе иши билен өвренишип барярды. Илки бада ол Йыланлы билен Дашховзуң арасыны маңлайыны ере дегрип, эгинлерини чым-гызыл сыпҗырдып гечен гүни өли ялы болуп ятыпды. Эртеси онуң эндамы сызлап, эл-аяклары кишиникки ялы болуп турды. Ене түкениксиз, үч-гыраксыз зәхмет башланды, ене онуң эндамы гызып гитди.

Гүн ёкарладыгысайын гызярды. Мырат гара дере батып, агыр гәмини эгни билен сүйрейәнлериң орта гүрпүнде барярды. Ол балагыны дызына ченли чермәпди. Көйнегиниң аркасы өл-сув болупды, райышың тозаны онуң йүзүниң, гейимлериниң өңки реңкини йитирипди. Бойнунуң дамарлары чишип, дерисини ярып чыкайҗак болярды. Ол аягыны басян ериңден гөзүни айырман, башыны ашак салып баршына: «Ёк, бейдип яшандан хер зат эдениң говы... Дашховза баран бадыма хакымы алайын, башга иш гөзләйин...» диен карара гелди.

Эмма Мәтякуп дарга муңа гарашып дурмады. Ол Дашховза гелип, йүкүни дүшүрен бадына он секиз гыран пулы җаңңырдадып санады-да, Мырадың элине берип:

— Гөзүме гөрүнме!—диййди...

Казы рейсиң салан җеримесиниң төленмели вагты етип гелйәрди. Эмма Абдыкерим эке билен Мырадың дүйнки базардан бәри газананлары кырк үч гырана етди. Ене элли еди гыран герекди!

Машгала агыр ягдайда галды.

Нәме этмели?

Шу сораг өйдәкилериң хеммесиниң келлесинден ашак басып, боюнларыны агыртды. Абдыкерим эке кәдиң үстүнде, Мырат онуң гапдалында, Нарҗан апа билен Айханым гөзенегиң өңүнде отырдылар. Хич кимден сеза чыкмаярды.

«Нәме этмели? Айханымы чыкармалымы? Ким гыз алҗак дийип базара чыкарар ялы, ол сыгыр дәл ахыры. Онда нәме?.. Болды! Тапдым!» дийип, Абдыкерим эке еринден турды.

— Мырат җан, Сетдар өйүндемикә?

Мырадың депесинден гайнан сув гуйлан ялы болды. Ол яшулының айылганч бир карара гелендигине дүшүнди. Шонуң үчин-де сакавлап җогап берди:

— Б... б... бил... медим...

Абдыкерим эке яш йигидиң ховсала дүшендигини билмезлиге салды-да:

— Мырат җан, өйде болуң. Мен хәзир доланып гелерин — дийди.

Ол кепҗесини эгнине атып, ёкарлыгына тарап уграды.

Онянча Нарҗан апа әрбет бир задың йүзе чыкандыгыны сызып, реңкини агардып даш чыкды.

Кәдиң янында үч ювлан ак эсги ялы болуп дуран Мырады гөренде, онуң ховсаласы хас артды.

Аял ики эли билен йүзүни тутуп, хоркулдамага башлады. Ылгап чыкан Айханым гөзүниң астындан Мырада хырыдар назарыны дикип, соңра аглап дуран эҗесини гуҗаклады.

Гарры аял өңкүден-де бетер хамсыкды, ахыркы мүмкинчиликден пейдаланмага чалышды:

— Атаңы сакла, ызына чагыр! — дийип, гызының бойнундан гуҗаклады. — Бар, балам, чагыр! Башга ёл тапарыс!..

Айханым, ягырнысыны хекгердип барян атасының ызындан ылгамакчы боланда, Мырат эдеп билен онуң өңүни кесди.

— Айханым, атаңызың райыны йыкмаң... Ызымдан бармаң дийди.

Олары азаҗык-да болса көшешдирип өе салмак Мырада аңсат дүшмеди.

Сетдар гулаксызың ери Абдыкеримиң ериниң гүндогар серхединден башланярды. Шонуң үчин-де гоҗа агыр пикирлере гүмра болуп, узак йөремели болмады.

Сетдар гулаксыз Абдыкерим эке геленде ховзуң башында ики гат халының үстүнде, донуны эгнине алып, тахясыны маңлайрагына сүйшүрип, сувдакы балыҗакларың ойнайшыны сынлап, гөк чай ичип отырды. Онуң гүр гара сакгалы өңе чыкып, гөзлериниң, бурнуның үстүне сая салып дуран маңлайы, чым-гызыл йүзи барды. Ол сүңклек, этлек адамды. Гөдекди. Агзының еси дәлди. Яшка бир гыз билен тутулып, саг гулагы кесилипди.

Инс, Абдыкерим эке шу адам билен үч сагатлап чекелешип отурды.

Ахырсоңы сөвда баша барды. Олар эллерини бири-бириниңкә шарпылдадып урмак билен сөвданы канунлашдырдылар.

Абдыкерим эке Сетдар гулаксыздан алан пулуны җүбүсине салып, кепҗесини эгнине атып, ызына доланды. Ол өз гүндогардакы ики танап ерине геленде дызына чөкүп, бир гысым топрак алды, ол топрагы маңлайына дегренде онуң гөзүнде яш пейда болды.

Шол гүнүң эртеси Абдыкерим эке Гарайылгына, казы рейсиңкә уграды.

XII

Базар гүни гаты ыссы болды.

Гүн галаның депесинде гызыл җам ялы салланып дурярды. Улы телпекли, эгни донлы, били гушаклы, аягы чарыклы түркменлер, өзбеклер, гарагалпаклар дулукларындан сырыгян дерлери сырмага етишмейәрдилер. Чагаҗыклар дүкандан-дүкана, базардан-базара ылгашярдылар.

Адамларың херекетлери хаялды. Шейле-де болса сөвда өз майдалына довам эдйәрди. Әгирт улы базар гызыпды.

Отуз яшларында болан бир гара пыяданың сөвда-сатыг билен иши ёкды. Ол гара телпегини еңсерәк атып, ики элини билиндәки кендир гушагындан өтүрип, гөзлерини гиңден ачып, эсерденлик билен төверек-дашына середйәрди. Ол хич киме үнс бермейән ялы болуп гөрүнсе-

-де. дүе гөзлейән ялы йүзүни нәче ёкары тутса-да, душундан гечен хер бир адамыны огрын-догрын сынлаярды. Ылайта-да яш йигитлериң йүзлерине ичгин-ичгин бакярды.

Ол илки билен чайчылардан башлады. Бармак галыңлыгындакы кечелериң үстүнде адамлар телпеклерини гапдалларына ташлап, ховлукман чай ичйәрдилер. Полы ызгар, гиң җайың ичинде агыр дер ысы күкейәрди. Яңкы адам, шейле чайханаларың он-он бәшисине гирип чыкды. Балык говрулян ере барды. Гарынлак, даяв, сары муртлары салланып, агзының үстүни япып дуран өзбек:

— Балыга гел! Балыга гел! Җанлы-балык! Бөкүп дуран балык! Ойнаклап дуран балык! Шабадың балыгы!..— дийип, хер демде гыгырярды. Пишге мурты агзыны япып дураны үчин, онуң сеси бүтин беденинден сызып чыкян ялыды. Гара пыяда балыкчының җайына гирди. Бу хем чайхана ялы гиң гиден җайды. Адамлар аңырсындан гүн гөрнүп дуран өзбек нанлары билен чым-гызыл әдилип говрулан балыклары эпләп агызларына салярдылар. Гара пыяда бу ерде, пишге муртуң эллериниң херекетлерини гөзден гечирип, онуң гыгырышына гең галып көп отурды, төверек-дашындакылары сынлады, гарныны доюрды. Соңра галла базарына барды. Аңырсына гөз етмейән мейданда ганар-ганар түви, бугдай, җөвен, дары, мәш, башга-да хер хили дәнелери гөрен бадына гөзүң докунярды. Эмма булар сергә гойлана меңзейәрди, хич ким хич зат сатын алмаярды. Эллери кесеви ялы гап-гара гедайлар, диваналар гултунышып, ганарлара гөзлериниң астындан сын эдйәрдилер.

Шейдип ол узаклы гүн дисн ялы бәзары айланды, эмма гөзлейән адамыны тапмады. Ахырсоңы гөк базарың голайындакы чайча барып, гапа якынрак отурып, өңүне улы чәйнек чай алды.

Чайчының гапысы ызлы-ызына ачылып япылярды. Шонуң үчин-да гара пыяданың гөзлери гапыдады.

Ине, гөрмегей йигит элине чәйнек алып гирди. Гара пыяда илки бада бир геңси болды, ол тас элинден кәсесини гачырыпды. Эмма яңкы гөрмегей йигит, хич киме, хич тарапына әңетмән, деррев чәйнегини демлетди-де, ызына доланды. Гара пыяда хениз чайының ярысыны-да ичип гутарманды. Шуңа гарамаздан, ол төверегиндәкилери гең галдырып, яңкы йигиди гөзден йитирмән, онуң ызындан ылгады.

Йигит хич тарапына әңетмән, гамгын бир гөрнүшде башыны ашак салып барярды. Онуң шу гөрнүшиниң өзи-де гара пыяданың йүрегиндәки ынанҗыны артдырды. Ол йигидиң гапдалы билен бәш-он әдим йөрәнден соң:

— Сен Мырат дәлми-әйт? — дийип, бирден сорады.

Көп вагтдан бәри эшитмедик сесини эшиденде Мырадың ини җиглэп гитди. Ол хем горкунҗындан, хем бедениңден толгунып, сес чыкан тарапа середип билмән, ики-үч әдим этди. Соңра ол сес чыкан тарапа өврүлди. Онуң өңүнде даяв гара пыяда — Чары аганың оглы Аман — гамгын йылгырып дурды.

Якын адамсыны гөрмек Мырадың рухуны гөтерди. Ол әхли үнсүни Амана берип, башга бар зады ятдан чыкарды. Чайлы чәйнеги гачып довүлди. Мырат муңа әхмиет бермән, салам-хелиги-де унудып, гөзлерини гиң ачып, манысыз бир ягдайда Амана середип дурярды. Хәзир өзүниң бүтин өмрүни, әхли хоссарларыны, обасының гүндизлерини ве гиҗелерини Аманың йүзүнде гөрйән ялы, булары бир бада гөзден гечирип етишип билмейән ялы болуп, Мырат көп вагт бир болшуны үйтгетмән дурды. Ахырсоңы өзүни дүрседи. Мырат Аманың гамлы йүзүнден бир бетбагтчылыгың боланлыгыны аңлады. Ол онуң билен геплешмекден горкды. Нәбелли пикирлер онуң йүрегини мынчгылап башлады.

Шейле-де болса олар ичгин саламлашдылар.

Адамларың сув ялы акып дуран угрундан бир тарапа чекилип, бир арабаның келегесине барып дурдулар.

Мырат гаты кынчылык билен горка-горка Амана йүзленди:

— Оба-гаралар гургунчылыкмы?

— Оба-гаралармы?..— дийип, Аман чөке дүшүп отурышына ашак бакды. Ерден бирҗе чөп алып, оны довүп башлады. Соңра хер сөзи бириңден карз алып айдян ялы, агырлык билен довам этди:

— Обаның башына агыр гүн дүшди. Хыва ханы гыз салгыдыны салды... Сениң какаң өлүм халында ятыр... Мениң какамы, Мәммедалы ага дагыны хеким зынданa атды...

Мырадың йүрегине йити тыг санҗылан ялы болды. Гыз салгыды, атасының өлүм халында ятышы хакындакы ики агыз сөз оңа айылганч, дүзедип болмаҗак бир ишиң йүзе чыкандыгыны мәлим этди. «Гөзел җаны әкитдилермикә? Бейле болмагы мүмкин дәл! Мен оларың

юрдунда ел өсдүрерин!..» Онуң гөзлери янды, бедени беркишди, юмрукларыны дүвди. Дергазап болуп Амана бакды:

— Аман, анықла... Эркек болуп гепле. Болшуны болшы ялы айт!

Амана хакыкаты айтмагың агыр дүшйэндигини Мырат аңлаярды. Эмма ол:

— Айт, айт, мен нэхили айылганч хабар-да болса эшитмэге тайяр — дийди.

Аман гөвнүни бире баглады:

— Аннагули экитдилер...

Мырат хич зат дийип билмеди-де:

— Хэ... — дийип, Аманың йүзүне айылганч серетди. Соңра лампа өзүни ере гойберди. Ол агзыны гиңден ачып, хова етишмейэн ялы хашлап башлады. Гөзлериниң өңүне гара перде тутулды. Бейни кэселери чат ачан ялы болды. Ол гөйә акылыны йитирен ялы гөзлерини алартды. Онуң гөзүне адамлар аякларыны ёкары гөтерип, башлары билен йөрейэн ялы болуп гөрүнди. Ине, эшеклер, атлар тойнакларыны ховада галгадып, ягырнылары билен йөрэп барярлар. Дүканлар, галаның күңрели, гөзаралы белент диварлары гаймалашып гөкде учярлар. Асман ере дүшди, ер ёкары чыкды...

— Баша дүшен хер бир зады мертлик билен чекмек герек — дийип, Аман маслахат берди. — Оларың эдени гечип дур. Өз-э гезекли сусакдыр... Сусагың сапының бизиң элимизе-де етен гүни болар... Мен саңа диңе шу ажы хабарлары айтмага гелемок. Мен сени шу гүн гүн догалы бэри агтарярын. Сен нэме-де болса мерт бол. Эҗизлик этме. Йөне ягдайыңа гөрэ бол-да, хер ничик хем болса какаңы бир гөрүп гайт. Онуң халы эрбет...

Совукганлылык билен айдылян бу сөзлериң көшешдириҗи эхеңи Мырада тэсир этди. Аман сөзүниң ызыны довам этди.

— Хеким сенден, Ораздан этияч эдйэрмишин. Шонуң үчин-де эгэ бол. Элине дүшсең, хеким сениң этиңи чише дүзер. Гөзсүз батырлык этме. Эгэ бол... Нэме этмели-де болса оба бараңсоң акыллашып эдели. Мениң какамы-да зындандан чыкарып алмалы. Соңра ол бизе акыл берер.

Мырат өзүне гелди. Асман ене өз ерини эеледи, ер ашак дүшди. Эхли зат өңки гөрнүшине гирди. Эмма адамларың-да, затларың-да, малларың-да өңки түйслери йитилешен ялыды. Дүнйэ онуң гөзүне тэзе мана эе болан ялы болуп гөрүнди. Ол дишиниң арасы билен сыздырып:

— Мен Исфендияра-да, хекиме-де хакымы гойбермерин! Мен арымы аларын! — дийди. Дишини гыҗырдатды.

Эдил шу минутдан соң ол огланлык яшындан чыкып, тэзе, хениз ачык-айдың болмадык бир дөвре гирен ялы болды. Ол өз бедениндe түкениксиз гүйҗүң хыңзап җошяндыгыны дуйды. Элбетде, ар алмак үчин шу гүйчден пейдаланмак герекди. Ол муңа дүшүнди.

Обадашлар арабаның көлегесинде узак отурдылар. Аман Мырат дагы гайдалы бэри обаның башындан гечен ишлериң гүррүңини берди. Оларың икиси-де эҗизлик этмейэрдилер, агыр эзъетлерден басылана меңземейэрдилер. Оларың гөзлеринде-де, йүзлеринде-де айгытлы херекетлериң аламаты пейда болупды.

Олар гүн батмаздан өңрэк хошлашдылар.

Эртирден гиҗэ галман гитмеги Мырат гөвнүне дүвди. Шунуң билен бир хатарда, тэзе бир зат хем онуң йүрегини дилйэрди.

Бу иш дүйн, агшам гараңкы гатлышыберенде болупды. Мырат ата, сыгра ёрунҗа оруп гетирди. Өйде Абдыкерим эке-де, Нарҗан апа-да ёкды. Диңе Айханым оҗагың башында нахара эңедйэрди. Мырат бу чолалыга бегенди-де, гызың янына барып:

— Булар нирэ гитдилер, Айханым? — дийди.

Гызың йүзи чым-гызыл болды, өрүм-өрүм ёгын сачлары толкун атды. Хениз Мырат билен еке галып, йүзбе-йүз дуруп гүррүң эдип гөрмедик Айханым, Мырадың хэзир гелмегине гарашярды, онуң өзүне сораг билен йүзленҗекдигине-де ынанярды. Шонуң үчин-де ол энеси билен атасы гоңшулара гидели бэри нэхили отурып, нэхили туряндыгыны билмейэрди. Мырат янына гелип өзүне йүзлененде, Айханымың үстүнден гызгын сув гуйлан ялы болды. Эркек гөбеклиден диңе атасындан башга адам билен гепләшип гөрмедик гыз үчин хэзирки сорага җогап бермек гаты агыр дүшди. Ол илки бада Мырада хич зат диймэн, аташгири ере ташлап, тарса еринден туруп, өе гирип гитмек иследи. Эмма йүрекдэки көп айлардан бэри бесленип гелйэн дуйгы, ир бахарың гүли ялы яңы ачылып гелйэн дуйгы утанчдан үстүн чыкды. Гыз йүрегине дүвен ниетинден эл чекди.

Ол еринден турды-да, терс өврүлип, ашак бакып дурды:

— Гоңшулара гитдилер — диенде Айханым гөйә өз сесини биринҗи гезек эшидйән ялы гең галды. Онуң сеси өз гулагына гарылҗаң, якымсыз эшидилди. «Бе, мен мыдама шейле геплейәрмикәм? Мениң сесим-ә якымлы дәл экен-ов... Бе, гең зат...»

Атасы-да, энеси-де Айханыма: «Хич ере чыкма, эркек адам билен геплешме!» диймейәрдилер. Эмма гыз, ылайта-да он еди, он секиз яшандан соң обада бимахал чак гезип, яш йигитлер билен гүлшүп-ойнашып йөрмеги услып билмейәрди. Ол төверегине середйәрди. Төверегинде-де хич ким бейле этмейәрди. Мырады болса ол хер гүн гөрйәрди. Ол шуңа эндик эдинипди. Оны гөрмедик гүнлеринде (ылайта-да Мырат Мәтякуп дарганың гәмисинде ишләп йөрен гүнлеринде), Айханым хер эден ишинде овнуклы-ирили ялңышлык гойберйәрди. Я кәсе дөвйәрди, я-да нахарың ашагыны якярды, я сүйди чогдурярды, я-да йүвсесини геймән, бармагыны иңңә дешдирип ганатдырярды. Нарҗан апа Мырат өйде болмадык вагтларында гызына кән кәйинмели болярды. Мырадың өйде пейда болмагы әхли ялңышлары дүзедерди. Мырат яш, сөйги дуйгулары оянып башлан гызың дурмушына айрылмаз бир бөлек болуп гирипди.

Мырат хем Айханымың ички дуйгуларыны онуң йүзүнден, херекетлеринден окаярды. Ол Айханымың өзүни говы гөрйәнини дуйярды. Гиҗелерине Айханымы дүйшүнде гөрйәрди, хер гүн эртир укудан ояната: «Шу гүн хөкман онуң билен гүрлешейин» дийип йүрегине дүверди, эмма оны гөрен бадына газана атылан дуз ялы эрәрди, өзүни йитирерди.

Бу гүн болса ол чолалыкдан пейдаланмак иследи.

— Хә, гоңшулара гитди дийсеңиз-ле... — дийип, Мырат хем аңры өврүлип, ере бакып дуран Айханымың голайына барып дурды. Хич зат хакда геплешмән, йөне шейдишип дурмагы ол услып билмеди. Мундан бетери-де гыз өе гирип гидер дийип горкды. Шонуң үчин-де:

— Айханым, мен шу якында обамыза гитҗек... — дийди.

Мырат аңырсына бакып дуран гызың гөзел гөрнүшине, овадан гөвресине сын эдип доюп билмейәрди. Ол екеҗе секунд-да ондан гөзүни айырмаярды. Шонуң үчин-де өзүниң оба гитҗекдигини айданда, Айханымың овадан гөвресиниң бирден титрәп гидендигини Мырат ачык сайгарды. Газаның ашагында янян от, оңа муны сайгармага көмек этди.

Гыз онуң сөзүни җогапсыз галдырмагы услып гөрмедими я-да Мырат гидиберер өйтдүми, гараз чалтлык билен:

— Хачан гелерсиңиз? — дийип, дуршуны үйтгетмән сорады.

Бу сораг Мырады бегендирди. Ол муңа гарашмаярды. Йүрегинден вели шейле сорагың берилмегини ислейәрди.

— Тиз гелерин, Айханым...

— Тиз гелиң, Мырат... Апамың-да, атамың-да гөзи сизиң ёлуңызда болар...

Мырадың рухы еди гат гөге чыкды. Ол хәзир шерап ичмән серхош болупды. Шонуң үчин-де:

— Башга хич ким мениң ёлума гарашмазмы? — диенини дуйман галды.

Гыз хич зат диймеди.

— Җогап бериң-дә?..

Бу арада Нарҗан апаның аяк сеси эшидилди. Ол йөрәнде ики көвшүниң өкҗеси бири-бирине дегип шаркылдаярды. Шонуң үчин-де оны гөрмән, гелйәниң шолдугыны билмек болярды. Мырат отуны гөтерип сейисхана уграды, Айханым газаның гапагыны ачып, нахарың дузуны гөрмек билен болды.

Гөршүмиз ялы, бу гүнки базарда болан вака Мырадың гитмегини чалтландырды.

Мырат Амандан эшиден гүррүңлерини Нарҗан апа билен Айханыма айтмазлыгы макул билди. «Аялларың өңки гамлары-да етик, олары тәзеден гамландырмак нәмә герек» диен карара гелди. Шейдип, ол агшам нахарыны нәхили иендигини билмән, гам лайына батып, хич ким билен оңлы гүрлешмән, аялларың тизрәк чыкып гидерине гарашып отурды. Мырадың шейле ягдайы бейлекилериң-де кейпини гачырды. Нарҗан апа ичинден: «Мырадың ызыны гөреси гелйәндир» дийип пикир этди. Айханым: «Мырадың менден гөвни галайдымыка?» дийип, басга дүшди. Диңе Абдыкерим эке яш йигидиң агыр ягдая дүшендигине гөзүни етирди. Ол хем нәмәниң нәмедигини билмейәрди.

Мырат бирнәче гезек онуң йүзүне ашаклык билен серетди. Абдыкерим эке Мырадың өзи билен икичәк гүрлешмек ислейәндигине дүшүнди. Шонуң үчин-де аялына мылайым әхеңде:

— Гидип ятың — дийди.

Олар икичәк галдылар.

Дашарда аяк сеси кесиленден соң, Мырат агырлык билен улудан демини алып, сөзе башлады:

— Абдыкерим ата, шу ерде мениң сизден якын адамым ёк. Мен бу хабары апам билен Айханымың янында айдып, оларың йүреклерини авадасым гелмеди. Сөзүме гулак салың, маңа атам ялы болуп маслахат бериң... Сиз мени бир гезек өлүмден халас этдиңиз, ене-де маңа көмек эдиң. Мен сизиң ягшылыкларыңызың ашагында галмарын... Келләм дик болса, мен сизиң бир ягшылыгыңыза мүң ягшылык билен җогап берерин... Иш харап: мениң кичиҗик уямы Исфендияр көшгүне экидипдир... Атам өлүм халындамыш...

Ол мундан аңырсыны сөзләп билмеди.

Оҗагың башында, чыраның ягтысында хәлиден бәри дим-дик болуп отуран Абдыкерим эке пәк гөвүнли йигидиң соңкы сөзлерини эшидип, онуң гөзлерине яш айлананыны гөрүп, шемалың зарбына йыкылан гарры тут агаҗы ялы ики әпленди. Ол хер зада гарашса-да бейле вагшычылыга гарашмаярды. Ол огулсызды. Эмма худай оңа йигрими яшан огул берипди. Бу огул әдил чагалыкдан шу өйде өнүп-өсен ялы, машгаланың айрылмаз бир бөлеги болуп орнашыпды. Абдыкерим эке Мырады өз өйүниң төрүнде доган чага диййип хасаплаярды. Ол онуң билен өвренишипди. Ине, шейле якын адамың башына айылганч иш дүшүпдир.

Олар гиҗәниң бир вагтларына ченли отурдылар. Мырат әхлисини айдып ичини дөкди, дердини еңлетди, Абдыкерим эке оңа маслахат берди.

— Мен әртир, гүн батмазының өңүсырасы пыядалап ёла дүшейин — диййип, Мырат йүрегиндәкисини айтды.

— Оглум, Мырат җан, муныңыздан геп болмаз — диййип, Абдыкерим эке гаршы чыкды. — Сиз атлы гидиң. Соңра-да менде тәзеҗе берденке бар. Оны-да алың.

— Ёк, ёк, ата, мен сизе мунча зыян берип билмерин... Мен гейимими чалшырып, таналмаз ялы болуп, атсыз-ярагсыз гидейин... Мениң ол ерде нәхили ягдая учраҗагым белли дәл.

— Оглум, Мырат җан, сиз гыз дәл ахыры... Душманың үстүне мынасып душман болуп бармак герек.

Олар илкинҗи хоразлар гыгырандан соң ерли-ерине барып ятдылар. Эмма икиси-де уклап билмеди.

Мырат тирсегине сөенип, гөвнүне гелен пикирини «амала ашырсаммыкам я-да бейтмек утанч болармыка» диййип,

өз-өзүне совал берип, узак вагтлап оя ятды. Ол гитмелиди. Нәче вагтдан доланып гелҗекдигини билмейәрди. Умуман, өзүне бу ерлере доланып гелмеклик миессер болҗакдыгыны я-да болмаҗакдыгыны-да билмейәрди. Шу хакыкат онуң йүрегинде батырлык, әсерденлик дөретди, Айханымы шу гүн гөрмели, онуң билен гүрлешип, өз ич сырыңы оңа айтмалы диен карара гелди.

Мырат Айханымы сөййәрди. Онуң сөйгүси хенизе ченли йүзе чыкмадык-да болса, ягны Айханым икисиниң арасында бу догруда хич хили гүррүң болмадык-да болса, Мырат өз сөйгүсине ынанярды. Гызың-да отурыш-туршундан, гөз астындан гарайшындан Мырат көп затлар аңлаярды. Башына дүшен айылганч бела яш йигидиң депесинден рехимсизлик билен басярды. Оңа хәзир сәхелче ягшы сөз, азаҗык-да болса райдашлык улы гүйч берҗекди. Ол хәзир Айханымдан шол райдашлыга гарашярды. Иң якын адамыны барлап гөрмек, онуң өзи хакында нәхили пикирдедигини билмек ислейәрди. Ол ызында өзүне бириниң гарашҗакдыгыны, өзи хакында пикир этҗекдигини билип гитмек ислейәрди. «Вах, шейле болайса нәхили говы боларды. Гыз мени сөййән болса герек... Мениң шуңа ынанасым гелйәр. Эгер бу шейле болса, гөр, нәхили говы боларды. Гел, багты бир сынап гөрейин. Ол шеррайлык эдип дурмаз. Үстүмизе гелселер-де, мен өз йүрегимдәкини Абдыкерим экә долы айдарын» диййип, Мырат аяк ялаңач, пишик басышыны эдип, Айханымың отагына тарап уграды.

Гыз энеси билен чыкып гайдандан соң өз отагына гелипди. Ерде, дүшекчәниң үстүнде эңегини ики дызына дирәп кән отурды. Онуң гөзлерине укы гелмейәрди. Мырадың гитҗек хабарыны эшитмеги, ылайта-да онуң шу гүнки болуп гелши, онуң агыр хесретиниң бардыгы гызың бүтинлей ынҗалыгыны гачырды.

Мырадың Абдыкерим эке билен еке галып, икичәк гүррүң этмек исләндигини Айханым дуюпды. Оларың узак отурандыгыны-да гыз билди. Дәлизден көп вагтлап аяк сеси эшидилмеди. Мырат Айханымың какасыны якын адамсы диййип хасаплаяр. Бу болуш гызың йүрегиндәки Мырада болан эзиз дуйгыны хас гүйчлендирди.

Гыз Мырадың ахырсоңы өз обаларына гитмелидигини билйәрди. Эмма ол шейле тиз гидер диййип келлесине гетирмейәрди.

«Мен онуң билен ине-гана гүрлешип-де билмедим. Бел-

ки ол мениң өзи хакында пикир эдйәндигими, оны говы гөрйәндигими билйән-де дәлдир. Вагт аз галды. Эртир ол гидер... Гөр, онсоң хачан гелер?..» Гыз немли гөзлерини гараңкының ичинде илери тарапа диканлап: «Хернә худай, онуң өй-ичерилери саг-аман болсун. Худай җан, оңа өз саяңы сал, ол саг-аман барып, тиз доланып гелсин...» дийип, зарын пышырдады.

Шу алада билен гыз гапының ювашҗа ачыланыны эшитмеди. Эмма гапы шол өңки ювашлыгы билен япыланда гыз тисгинди. Бириниң ичери гирендигини билди. Эмма ким? Айханым хәзир Мырат гелер дийип хушуна-да гетирмейәрди. Ол әҗесидир өйдүп:

— Апа, сизми? — дийип, сесини титредип сорады.

— Ек, мен, Айханым, горкмаң. Ювашрак! — диен сеси эшиденде гыз утанҗагыны-да, горкҗагыны-да билмән, өр туранына дуйман галды. Мырадың достлук әхеңинде ачык гөвүнден чыкан сеси оны көшешдирди.

Шейле-де болса гараңкы җайда-ха дәл, гүндизиң гүнүнде хем әркек адам билен геплешип гөрмедик гыз бирден ховсала дүшди. Бармагыны агзына етирди:

— Сизми? Какам дагы гөрсе нәдерсиңиз?

Онянча Мырат, җайың ортасында хееҗана дүшүп дуран гызың голайына гелди-де:

— Айханым, мени багышлаң. Мен кән пикир этдим. Ахырсоңы нәме болса шол болсун эдип, гелмеги йүрегиме дүвдүм. Ине, өлдүрсеңиз-де, гүлдүрсеңиз-де өз ыгтыярыңыз. Мен хемме зада тайяр — дийип, башыны ашак эгди.

Гыз ата-энесиниң гөрмегинден я-да үстлерине гелмегинден этияч эдип, белли бир зат дийип билмеди. Хәзир онуң Мырат билен отурып гүрлешеси гелйәрди. Эмма утанҗаңлык, әҗизлик оны хорлаярды. Мырат онуң ягдайына дүшүнди. Гаты ювaш сесини сандырадып геплемек билен, оңа гөвүнлик берди:

— Айханым, мени ковмаң. Мениң йүрегимиң сапдыгына ынаның. Хәзир атам гелсе-де, апам гелсе-де мен сизиң билен гүрлешмән гидип билҗек дәл. Горкмаң...

Мырадың йүрегинден сызып чыкян бу сөзлер гыза хүммет берди. Онуң йүрегиндәки гапма-гаршылыклы гөрешиң тупаны басылып башлады. Ол гөвнүни бире баглады:

— Онда ювaш гепләң... Отурың. Ине дүшекчеде отурың...

Оларың икисиниң-де йүреклери ерине дүшди.

Мырат обада өз машгаласының башына дүшен гүн хакындакы хабары Айханыма гүррүң берди. Гыз гөзлериниң яшыны саклап билмеди.

Мырат шейле дийди:

— Ине, Айханым! Мен бу хорлугың ашагындан чыкмак үчин гидйәрин. Чемини тапсам тиз-тизден гелип, сизиң хабарыңызы алып дурарын. Сизиң гүлер йүзүңиз хич вагт мениң гөзүмиң өңүнден гитмез.

Гыз Мырадың сөзүне нәме җогап берҗегини билмән, ашак бакды.

Мырат довам этди:

— Мениң сизе айтҗак кән-кән гүррүңим бар. Эмма хесрет мени ол сөзлери диймекден саклаяр. Ондан бетери-де мен сизи гөренимде өзүми йитирйәрин. Сиз маңа ынанярсызмы, Айханым?

Айханым Мырада гаты голай отырды. Шонуң үчин-де, ол гозганып билмейәрди. Бирден тирсегиниң дегип гидәймегинден, шейле болайса мунуң утанҗындан горкярды. Эмма Мырадың соңкы сөзи оны хас толгундырды. Ол гараңкының ичинде Мырадың йүзүне серетмек үчин оңа тарап өврүленде Айханымың дарайы көйнегиниң үстүнде дуран эллериниң бармаклары язылды. Онуң Мырат тарапдакы эли йүпегиң үстүнден ашаклыгына тыпып гитди-де, Мырадың элине дегди. Яш беденлериң икиси-де от басылан ялы титрәп гитдилер. Икисиниң-де йүзлери гызарды.

Айханым демини дүрсәп:

— Ынанярын, ынанярын, Мырат... Мен сизе бүтинлей ынанярын — дийди.

— Менем саңа ынаняң, Айханым! — дийип, Мырат өзүни саклап билмеди-де, гызың памык ялыҗак элини өзүниң гүйчли эллериниң ичинде гизледи.

— Гоюң, Мырат — дийип, Айханым элини чекип алмакчы болды. Эмма Мырат онуң муны утанҗындан шейле эдйәндигини гызың херекетиниң говшаклыгындан аңлады.

— Айханым, бейле дийип мени якмаң! Сизи худай мениң үчин ярадыпдыр. Бу эллер мениңки болмалы. Шейле дәлми?

Гыз җогап хем берип билмеди, элини-де чекип алып билмеди. Диңе йүзүни чеп тарапа өврди. Йүрегиниң гүрсүлдисине диң салып, ичини гүлдүрип отурды.

Мырат оңа хас голайлашды:

— Айханым, бәри бакың. Маңа середиң. Мен хер ничик-де болса вагт тапарын. Гелип сени гөрүп гидерин. Сиз маңа гарашармысыңыз? Мени ятдан чыкармарсыңыз герек? Шейле дәлми?

Мырадың әхеңине, хер сөзүне ичинден бегенип, гөрмегей йигидиң өз янында шейдип отурмагына Айханымың йүреги жошды. Ол бейлеки эли билен Мырадың элине япышып, оны пугта гысаныны дуйман галды-да:

— Мырат, сизи ятдан чыкарып болмаз. Илки гөреминде сиз мени есир этдиңиз — дийип, гыз батыргай гепледи.

Мырат Айханымың бойнуна элини салып, онуң келлесини өзүне тарап чекди:

— Айханым жан, мен сизиң шу сөзүңизиң ашыгыдым. Инди мен ганым душманларым билен сөвешде өлсем-де арманым ёк — дийип, Мырат силкинип турды ве гыза ене бир гезек миннетдарлык билдирип, агыр башыны ашак салып, гапа тарап йөреди...

Абдыкерим экe әхли ваканы болшы ялы эдип аялына гүррүң берди. Нарҗан апа ятан еринден сычрап турды. Мырадың ягдайыны гөз өңүне гетирип хоркулдап аглап башлады. Оны көшешдирмек Абдыкерим экә улы иш болды. Ол ичинден: «Кәвагтларда яшларың гаррылардан пәхимли вагтлары боляр. Мырат апасының янында маңа хич зат диймеди. Мен муңа гүррүң берип азара галдым» дийип, өзүнден кәйинди.

Нарҗан апа гөзяш билен ише көмек эдип болмаҗагыны билди-де, йүрегиниң елини чыкарандан соң өзүни раслады. Әрине:

— Оны ат-яраглы ибер. Мырат җанда хакың гидеси ёк — дийди.

Әртирки гүн улы алада билен гечди. Энели гыз икиси Мырадың ёлуна ики тамдыр чөрек япдылар.

Абдыкерим экe бу гүн хич ере гитмеди. Мырат икиси бир гараңкы җая гирип бекленди лер. Ол Мырада берденкәниң гурлушыны, нәхили атылышыны өвретди.

Агшам нахарыны өңкүлере гаранда ир эдиндилер. Шу аралыкда бир пурсаты догры гетирип, Айханым Мырада:

— Өзүңизден хабардар болуң... Саг-аман гелиң — дийди.

Мырат бу машгаланы гам ичинде гоюп, хупдан вагтлары ёла дүшди.

XIII

Зынданда гечирилен илкинҗи ики гүн гоҗаларың икиси үчин-де агыр болды. Хер хайсы ызгар тамың бир күнҗүни эләп, агыр пикирлере батып отурдылар. Бири-бири билен оңлы гүррүң хем этмедилер. Хер хайсы өз өйи, ызы, соңкы гүнлерде йүзе чыкан вакалар хакында өз янындан пикирленйәрди.

Үчүнҗи гүн:

— Сакгалдаш, муң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер. Ханы, чагалыкда эшиден әртекилеримизи ятлашалы. Сен илки бир әртеки айт, соңра мен айдайын. Ёгсам, ики гашымызы бирикдирип, гөзлеримизи алардып отурышымыза бизден ер хем горкар — дийип, Чары ага Мәммедала йүзленди.

Әртеки айдышып, вәши сөз уршуп, ене гүн ярым вагтларыны гечирдилер. Бу йүреге дүшди. Соңра өз ковумгардашлары, таныш-билишлери хакында гүрлешдилер. Оларың говы-эрбет тарапларыны ятладылар. Бу хем ядатды. Шундан соң Мәммедалы «Ятана берсең бизе бер» дийип, эдил Рейхан арап ялы бүтин вагтыны хор чекип укламак билен болды.

Чары аганың гөзүне укы гелмейәрди. Нәме үчиндир ол чагалык, яшлык дөврлерини ятлаярды. Бу оңа бир тарапдан гөвүнлик берйәрди. Рухуны гөтерйәрди. Эмма икинҗи тарапдан болса хәзирки гаррылык дөврүни ядына салып, оны гам дерясына гарк эдйәрди. «Вах, шу вагтлар йигитлик чагы бир доланып гелседи! Шонда вели кән ишлер этмек боларды» дийип, ол Мәммедалының ятышына сын эдип, үзнүксиз пикирлерини довам этдирйәрди. Шейдип гиҗе-гүндизини гечирйәрди. Дек отурмазлык үчин кичиҗик чакгысы билен ер газып, меле топрак чыкарярды. Ичмәге гетирилен сувуң галындысыны топрага дөкүп, палчык эдйәрди. Ол палчыклардан атларың шекиллерини ясаярды. Мәммедалы бир гезек укудан туранда баш уҗунда өң аякларыны асмана гөтерип, башларыны дик ёкары тутуп дуран, йыланың дамагындан чыкан ялы әлли саны аты гөрүп хайран галды. Ол атларың өзлерине мынасып эерлери-де, уянлары-да, үзеңңилери-де, чекилери-де барды.

Мәммедалы:

— Сакгалдаш, сен-ә гаты усса экениң. Бу атлара диңе

жан бермек иши галыпдыр. Ондан соңра-да оларың үстлеринде адамы ёк — дийди.

Чары ага оңа ялталык билен жогап берди:

— Хер хайсының үстүне бир гоч йигиди-де мүндүржекдим вели, гурхандан горкдум. Бу дүнйәде адам шекилини чексең, ол дүнйәде оңа жаныңы бермелимиш.

— Ончасыны-ха билмедим — дийип, Мәммедалы улудан бир палладыда, аңырсына өврүлен бадына улы бурнуна зор салып уграды.

«Гурхандан горкдум» дийсе-де, Чары ага атларың үстүни бош гоймады. Ол яш йигитлериң әллисиниң шекилини чекди. Оларың хер бириниң элине бир саны японы бәшатар берди. Йигитлериң биллерине гоша хатарлар дакды. Соңра сөвеш мейданыны гөз өңүне гетирди.

— Шу атлары, шу яраглары билен булар ол дүнйәде мениң жаныма зар болмазлар, ол дүнйәде өзлерине герек жанларыны бу дүнйәден экидерлер — дийип, Чары ага өз янындан чалажа йылгырды.

Атлы-яраглы йигитлер оңа улы гүйменже болды. Чары аганың өңүндәки ожагың ичи ялыжак такыр ер сөвеш мейданына өврүлди. Гожа атлылары ики бөлүп, эгер булар бири-бирлериниң үстлерине чозайсалар хайсы тарапың еңжекдигини, еңмек үчин онуң тарапында нәхили амаатлы шертлериң бардыгыны өлчерип гөрйәрди. Мәммедалы болса ер сарсдырып, бурны билен уруш хеңини чалмагыны довам этдирйәрди.

Шейле агшамларың бири̇нде чокга сакгал, гара йүзли, тогалак Мыкы ярагыны шакырдадып ичери гирди.

— Сизи хеким чагыряр! — дийип, олары өңүне салып, четки мыхманханаларың бирине экитди. Ховлының ичи гараңкыды. Өйлерден, гапылары ачык дуран мыхманханалардан гөрүнйән чыра ышыклары, ожакларда янян отларың ялынлары бири-бирлери билен гөз гырпышярдылар. Чары ага-да, Мәммедалы-да хекимиң ховлусында нәхили-де болса бир улы дабара тайярланыляндыгыны аңладылар. Эмма мунуң нәмедигини билип билмедилер.

Хеким өңки молла гейимине гирип, чөке дүшүп, дишини сынчгап отырды.

Ол сыпайычылыгы әлден бермән, яшулулара:

— Гелевериң-де, гечевериң — дийип йүзленди.

Чары ага:

— Бизлик нәме ишиң бар, хеким ага? — дийди.

Хеким онуң кинаялы әхеңини деррев аңды. Эмма билмедиксирән болды-да:

— Отурың, яшулулар... Мыкы, даш-ичде болубериң. Мен яшулулар билен бир азажык гүрлешейин — дийди.

Мыкы чыкды.

Чары ага гахарланды:

— Хеким, нәме гүррүңиң болса айт. Бизиң бу ерде отурмага хетдимиз ёк. Онсоңам бейдип ики аксакгалы чага ялы ойнап йөрме. Сениң яшыңдакы адам үчин хер ким хем болсаң бу говы дәл. Бизи я белли-кулли зындана ат-да, шол ерде чүйрет. Я-да бизе өз ишимизи этмәге, оба гайтмага жогап бер. Я-да атдыр, бир окуңы гысганма. Ата сүйрет, хемме затдан умыдымызы үзели. Биз сениң сүтемлериңден богаз болдук... Онсоңам: «Догмаз тогсан дөрт йылда, богаз болса әр әрден» диен накылы ятдан чыкарма!

Хекимиң ганы йүзүне урды:

— Мениң нәме эдйәндигим билен сизиң ишиңиз болмасын. Мен Исфендияр ханың адамы. Мен жогабы шоңа берйәрин.

Чары ага чөке дүшди. Мәммедалы хем отурды. Хеким гожаларың хәзир ики тарапыны дес-деңэдип гелендиклерине гөзүни етирип, ынжалыксызланды. Чары ага өңки гахарлы әхеңинде довам этди:

— Исфендиярам Исфендияр вели, илден хем йүз өврмек болмаз. Бейтсең илиң гөзүнден дүшерсиң. Ил гөзүнден дүшеңден соңра болса, хер демиңе бир адам ювудян хем болсаң, бахаң гара пулдур...

Хеким Чары аганың сөзүни үнс билен диңлейәрди. Шонуң үчин-де онуң барха ынжалыгы гачярды. Ол бир бада аксакалың сөзлериниң алтына гаплаймалы хакыкатдыгыны өз янындан боюн алмакчы болды. Эмма шейле эдәйсе, хәзириң өзүнде элиндәки әхли эрклери гидәйжек ялы болуп, тисгинип гитди. Ол эпей сөзледи:

— Чары ага, дил гаты узын затдыр. Оны узатдыгыңча сүйнер отурар. Өзи-де өл ерде битендир...

— Мениң дилим сениң бизе берйән әжирлериңден узын дәлдир — дийип, Чары ага, хеким сөзүни гутарып-гутарманка суңшурды.

Хеким гахар билен ёл алып болмажагына гөзүни етирди. «Булары атсаң атып гойберибермели. Хамана зынданы дешип гачыпмышлар-да. Йөне өңки говгадан башымы нәхили гутаржагымы билмән дуркам, бейле этмек акмак-

лык болар. Хер зат-да болса буларың гахарыны язмага чалшайын. Хәзирликче шундан говусы ёк. Вагты геленде бир алаҗы болар...» Хеким бу агыр гүррүңиң бүтин довамында өзүниң пикиринден пәхим алмагы йүрегине дүвди. Совукганлылык билен ене-де гоҗалара йүзленди:

— Икиңиз хем өз тайпаңызың аксакалы. Мениң сизи бу ере чагырмакдан гарашан задым шейле: гелиң, мундан соңра бири-биримизи түпеңләп, бири-биримизиң ховлымызың дашыны габап йөрмәлиң. Исфендияр хан инди гыз салгыдыны салмаз. Эмма баша дүшен ишдир, чекмели болдук... Инди бейдишип йөрмек нәмә герек? Обаңыза гайдың, өз ишиңиз билен болуң. Юрдуң шейле галагоплы вагтында өз ичимиз бери абадан болсун ахыры.

Чары ага башыны дик тутуп сөзледи:

— Хеким, соңкы айдан сөзлериң җаны бар. Хеммәниң гиҗе-гүндиз эдйән пикири-де шол абаданчылыкдыр. Эмма бу гүн Дурды готурың гызыны экитсең, белки, эртир биз хелейлеримизи хана әлтип, оларың башыны тутуп берерсиң. Шейле болса абаданчылыга гарашма. Шейле болса башга зада гараш.

Хеким аксакалың хайбатының айылганчдыгына дүшүнди. Эмма ене-де үнс бермезлиге салды. Ол:

— Гыз үчин сиз хем хун алабилдиңиз-ле... — дийип, Мәммедала гөзүни алардып серетди.

Хенизе ченли сесини чыкарман, ичинден болса Чары аганың хер бир сөзүни тассыклап отуран Мәммедалы:

— Ятаның үстүне туран бармасын дийипдирлер — дийди.

Хеким онуң җогабына әхмиет бермедими я-да оңа гайтаргы бермеги намыс этдими, гараз, хич зат диймән, көп манылы эдип:

— Хм... Хм...— дийип, ене-де Чары ага йүзленди:

— Сиз хем ики адамы йитирим этдиңиз. Олары ызына гайтармалы болар...

Чары ага гирев эдилип ызында гоюп гайданларыны оба адамларының хекиме бермәндигини билип бегенди:

— Дурды готурың гызы өңки экидилиши ялы эдилип өйүне гетирилсе, биз хун төлемекден гачан адам дәл. Ергсам-да, болар-болмаз зат үчин ватаныны терк эдип гиденлер, атылянлар, асылянлар аз дәл ахыры...

Хеким хер нәче җан этсе-де, мундан аңры чыдап билмеҗегини билди. Шонуң үчин-де бу гаррылардан тизрәк дынмагың аладасыны этди.

— Чары ага — дийип, зордан өзүни саклап сөзе башлады. — Инди бу сене-менәни бес эделиң. Мундан пейда ёк. Гурбаны болдугым ишаның дилегини битирип, мен сизи бошадярын. Өйли-өйүңизе гайдың. Өз ишиңиз билен болуң. Дурды готурлы меселәни-де гөрүберйәс-дә... Хениз мейдан гиң-ле... Йөне инди мениң ховлымың дашыны габамагыңызы бес эдиң. Нәме ишиңиз болса гелип айдың, мен сизиң арзыңызы диңлемәге әлмыдама тайын...

Ишаның адының орта атылмагы гоҗаларың икисини-де юмшатды. Эмма шейле-де болса Чары аганың, Мәммедалының газабы азаҗык-да болса эгсилмәнди. Олар хем бейдишип отурмагы услып билмедилер.

— Гойберйән болса гиделн, эмма вели бу җай билен-ә-хә гаты өвренишипдик — дийип, Чары ага зындандакы затларыны алмага баранларында Мәммедалы билен дегишди.

Олар гиҗәниң ярымы боланда хәкимиң галасындан чыкдылар.

Чары ага Мәммедала:

— Бу гүн бизде болуп, эртир гидерсиң — дийип маслахат берди. Мәммедалы разылашды.

Олар улы араба ёлуна дүшүп, деӊ йөрәп униградылар.

Гиҗе салкынды. Оба араларында, узак ерлерде итлер үйрйәрдилер. Голайдакы ябың сувы гүңлеч сесленип акярды. Гиҗе гушлары, суварылан атызларың үстүнде җүррүлдешйәрдилер. Бу затлар, ылайта-да гиҗәниң салкын ховасы бирнәче гүнден бәри гараңкы зынданда ятан адамларың җанына ярады.

Олар гүррүңе гызышып гелишлерине гаты йөрейәрдилер. Чары ага Мәммедалының сөзүне җогап берйәрди, өзи-де геплейәрди. Эгер-де Мәммедалы сынчы адам болан болса Чары аганың бу геп-гүррүңинден хем башга улы бир аладасының бардыгыны, онуң дүйпли бир зат хакында ызыны үзмән пикир эдип гелйәндигини аңларды. Эмма Мәммедалы муны аңламады, ол гөнүмел адамды.

Олар шейдип гелишлерине өңлеринден гаты сүрүп барян бир арабаны хас голайланларындан соң гөрүп галдылар. Араба оларың гөзүне адатдакылардан улы, айылганч, гап-гара болуп гөрүнди. Нәме үчиндир бу араба гөзи дүшенден Чары аганың ини тикенеклап гитди.

Ол:

— Бу вагт гезип йөрен арабалы кимкә? — дийип, Мәммедалының әлинден тутуп аяк чекди.

Мәммедалы онуң бу болшуна гең галды:

— Бир өтевчидир-дә, ким болар өйдйәрсиң? Нәме бейле гозгалаңа душдуң?

— Эй, хич-ле...

Олар арабаның ызындан гарама-гара йөрдилер.

Эгер Чары аганың гөвнүне болмаса араба йөришини бархa чалтландырян ялыды. Гожаның ини чалажа сандырап, ховсаласы бархa артярды. Ол хәзир айылганч бир задың үстүнден барҗак ялы бир ягдайдады. Арабадан гөзүни айырмаярды.

Улы ябың көпрүсине чыкып арабачы сакланды. Яшулулар хем аяк чекдилер. Арабачы ашак эглип, асман ягтысының көмеги билен ёлуң гайрасындакы җайлардан бирини сайгармакчы болярды. Онуң бу болшы Чары аганың ховсаласыны ене-де гүйчлендирди. Олар арабача хас голайлашып сакландылар. Чары аганың ягдайы Мәммедала-да етди. Арабачының бу херекети олары горкузды.

Арабадан ене бири дүшди. Ол хем өңкиниң янына барып, ашак эглип, төвереге сын этди. Оларың геплешмән, шейле херекет этмеклери, өз иши билен мешгул болян адамларың болшуна меңземейәрди.

Олар бири-бирине хас голайлашып ювашҗа сөзлешдилер.

— Шу тамларың бири болмалы...

— Салгы берлен көпри-хә шу...

Ене дымдылар. Оларың бириниң сеси гаты ёгынды. Ёгын сесли нәче юваш геплеҗек болса-да болмаярды. Шонуң үчин-де Чары ага дагы онуң:

— Болмаса шу ере ташлап өтәйдели... Эртир танап аларлар... — диен сөзүни долы эшитдилер.

Чары ага өзүне эрк эдип билмән, бирден өңе окдурылҗак болды. Мәммедалы оны зордан саклады.

Оларың икисиниң-де гөвнүне гелен айылганч зат бархa хакыката өврүлип барярды.

Арабачыларың бириниң:

— Гел, шейдәели-ле... Гелмели ерине-хә гетирдик — диен сөзи эшидилди.

Икинҗиси:

— Шейдели вели, ызымыздан ковубермеселер ягшы — дийип, этияч этди. Олар ене бирнәче вагт шейдип дуранларындан соң көпрүден аңры гечип, арабаны ызына өврдилер. Оны ене-де өңки дуран ерине гетирип сакладылар-

-да икиси-де араба мүнүп, кечә доланглы әпет бир гара зады гөтерип дүшүрдилер.

Бу Аннагүлүң мейидиди...

Бу гыҗәниң соңкы вакалары чалтлык билен гечди.

Чары ага билен Мәммедалы Аннагүлүң мейидини гетирип геленлеринде Дурды готурың бедени бүтинлей совапды. Өлүгси чыраның ышыгында әййәм онуң эңегини даңыпдылар...

Даңа голай Мырат гелди. Ол какасының хем уясының мейитлерини гуҗаклап бирнәче минут отурды. Чары ага оны голтуклап даш чыкарды.

— Оглум, мерт бол. Мундан бетеррәклериниң-де баша дүшйән вагтлары болянлыр... Сен етим дәл... Обадашларың атаңың ерини тутарлар.

Мырат өзүни дүрседи. Хекиме болан газабы оны ояндырды.

—Саг бол, Чары ага. Шейле пурсатда хоссарлык эдениң үчин саг бол.

Аңырсы бир-ики сагадың ичинде ики йүзе голай адам йыгнанды. Олар хер хили яраглар билен яраглапыпдылар. Көпүси атлыды. Геленлериң хеммеси Чары аганың ве Мырадың агызларындан чыкан сөзе гарашып дуярдылар.

Чары ага ики адамы аталы гыз икисине җай тайярламага гонамчылыга иберди. Дөрт адам билен бир арабаны дүкана ибердип, ики челек небит яг алдырды.

Ол Мырада шейле дийди:

— Атаңы, доганыңы җайла. Яныңа элли-алтмыш адам гоюп гидйәрин. Ики адам иберип оба хабар эт: бала чагалар Ысмамыт ата гөчсүнлер. Ол ерде оларың үстүне барып хорлап билмезлер... Өзүң хем булары җайланыңдан соң янындакы адамларыңы алып, шагаллы токайың бәрсиндәки яплыкларың арасына сиң. Хайсымыз өң барсак, бири-биримизи шол ерден тапарыс. Мен хекимиң үстүне гитдим...

Ол небит йүкли арабаның ызына дүшүп, йүзден говрак атлы-яраглы адамлара баш болуп, яңырак чыкып гайдан галасына тарап уграды...

Даңың алагараңкысында хекимиң галасы ловурдап янярды, онуң дервезелериниң ве гапыларының дашына кесек үйшүрилипди... Бу гапылары ачмак мүмкин дәлди.

Чары ага галаның ичинде дирилик аламатының гута-

рандыгына гөзүни етиренден соң, йүзден говрак адамсына баш болуп, гүнбатаркы белент райышлы, көне япларың ичине сиңип гитди.

Мырат хем вадалашылан ере барып оңа гошулды. Онуң ызына дүшүп баранларың саны йүз эллә етипди.

XIV

Шабат ябы Дашховуз галасының гүнорта диварының дүйбүни сырып, гүндогардан гүнбатара акяр. Инсизҗе белент агач көпри ябың илерсиндәки обалар билен галаны багланышдыряр. Шол көпрүден гайра гечсең өңүңде даражык, эгрем-буграм бир көче узалып гидйәр. Бу— томсуна тозанлы, гышына батгасы дызыңа чыкян көче шәхериң демиргазык дервезесине алып чыкяр. Көче бир дограляр, бир эгрелйәр. Онуң ики тарапындакы пессежик, юка диварлы, белент, үсти терс эйванлы җайларың бири-бирине голай, деге-деге салынмагы шәхериң тамларыны арының өйҗүгине меңзедйәр. Хыва велаяты агачлыкда хич бир ерден галышмаян-да болса, галаның бу еке-тәк улы көчесинден йөрәниңде бу юртда агач өсйәндир дийип гөвнүңе гетирмейәрсиң. Шонуң үчин-де ёлуң ики тарапындакы җайлар бүтин болшы билен өзлерини гөркезип отырлар. Бу көчәниң ики тарапындан-да узынлы-гысгалы көчеҗиклер бири-бирини кесип гечйәрлер. Ол көчелерде габат гелен ики араба бири-бириниң душундан гечип билмейәр. «Сен ыза чекил!», «Сен чекил!» диен сөзлер сөгүнч билен гарышып, узак вагтлап гулагыңы камата гетирйәр. Гыссанып барян адамлары, хоссарының гөзүнден сыпып даш чыкан чагалары арабаның, чапып барян атларың басып гидйән вагтлары кән боляр.

Көче айыртларында я-да көчәниң хас эгрелен ерлеринде гыш яган ыгалдан, хапа сувлардан эмеле гелен батгалык ой ерлер, галаның бедепине дүшен яра ялы болуп сувҗарып дурлар. Гышың газаплы совукларында бу батгалыклар доңярлар. Апрелиң башларындан доң чөзүлйәр, эгри көчелерден акып гелен сувлар бу ерде ини-бойы дес-деңҗе кичиҗик көллер эмеле гетирйәр. Ине, шол көлҗагазлар бүтин томус бойы порсап, дөрт төверегине ёканчлы кесел, эрбет ыс яйрадып, үстүни гаймакладып ятырлар. Адамлар шол «көлҗагазларың» гыраларында ерлешен тамларың ичинде яшаярлар, бу ерден хер гүнде йүз гезек гечйәрлер, чагалар бу порсы сува йыкыляр лар.

Шейле көчелериң биринде, демиргазык дервезәниң голайында Мәтякуп дарганың Дашховуздакы үч җайының бири ерлешйәр. Бу җайда бу гүн әгирт улы вака болуп гечди: Мәтякуп дарга Дашховуз хекимини мыхманчылыга чагырды. Хеким гүн догуп ёкары галандан соң өзүниң он-он бәш адамы билен пайтунлы гелди. Гүн батмага үч-дөрт сагат галанда хем гайтды.

Хекимиң пайтуны тамың гапдалында дөрт тарапдакы көчелерден гечйән адамлара гөз болуп, бир белент ерде дурярды.

Мәтякуп дарга хер бәш-он минутдан өйден чыкып, пайтуның төверегине айланып, сеси етер ялы ерден гечйән адамлара өзүниң нәхили белент дереҗә етендигини гөркезйәрди. Өз пикири билен гүмра болуп барян адамлар деңине геленде үсгүрмек билен оларың пикирини өзүне хем-де хекимиң пайтунына чекйәрди. Онуң исләни хем болды. Гүнортана голай хекимиң Мәтякуп дарганыңкыдадыгыны галада эшитмедик ве билмедик адам галмады.

Хеким уграндан соң Мәтякуп дарганың бегенҗи әгирт улы гөвресине-де, уллакан җайына-да сыгмады. Ол янына ики-үч адам алып, улы көчә чыкды. Йүзүни Шабада тутуп, илерлигине йөреди.

Мәтякуп дарга агач ювдан ялы, башыны дим-дик тутуп йөрейәрди. Онуң деңинден хич ким етип гечмейәрди, өңүнден гелйәнлер болса ики элини дөшүне гоюп, баш эгип салам берйәрдилер. Дарга кәбирлериниң саламына чалаҗа баш эгмек билен җогап берйәрди, кәбирлерини бейле хормата-да мынасып гөрмейәрди-де, асмана бакып, оларың деңинден гечйәрди.

Оны душундан гечирип гойберен адамларың арасында шейле гүррүңлер гидйәрди:

— Улы дөвлетли адам...

— Хеким билен арасы гаты сазмыш. Хекиме өз айданыны этдирйәрмиш...

— Пулуң көп болса достуң көпелер...

— Онуң эхли газананы гарамаягың гөзяшындан өнен зат ахыры.

— Хәй, сүрен сүреверсин...

Дарга көчәни орталап адамларың гүр ерине геленде өңкүлерине гаранда хас батлы сес билен гепледи:

— Хеким җенаплары гаты хошал болуп гитдилер...

Янындакылар бир-бирине гезек бермән сөзледилер.

— Җенабы хеким сизиң ички гапыңыздан чыканда оглуңызың башыны сыпалады:
— Бе, шейтдими-әйт? Мен гөрмәндирин? — диен болуп, дарга гең галан киши болды.
— Хава, хава, Мәтякуп эке! Хут өз гөзүм билен гөрдүм...
— Мен хем гөрдүм! Ол шол вагт сизе гарап: «Бизе барапыңызда оглуңызы-да алып барың!» хем дийди...
— Оны менем эшитдим...
— Менем эшитдим...
Шейдип, гөрене гөз болуп, олар Шабадың кенарына чыкдылар. Агшам ара хова салкынды, батып барян гүн шөхлеси ябың меле сувуна дүшүп, гөзүңи гамашдырярды. Овнукли-ирили гайыкларың эмеле гетирен толкунлары сувуң йүзүнде гүн шөхлеси билен оюн эдйәрди. Ябың ики ян тарапындакы уллакан райышларда яш огланлар, гызлар гөрүнйәрдилер.
Мәтякуп дарга яныңың адамлары билен гайра кенардан гүндогара тарап йөреди. Райышың үстүндәки даражык ёдадан гелйән адамлар Мәтякуп дарга гөзлери дүшен бадына аякларыны дызына ченли райышың киршенине сокуп, дарга душларындан гечип гидйәнчә гозганман, тозан турузман дурярдылар. Ол болса бу адамлара-да өз өйүне хекимиң мыхман боландыгыны эшитдирмек үчин яңкы сораг-җогапларыны ызлы-ызына гайталаярды.
Олар бирнәче вагт ёл йөрәнлеринден соң, бирден аяк чекдилер. Гөрмегей, тез марал ялы чаласын херекетли бир гыз Мәтякуп дарганың бәш-алты әдим өңүни кесип, элинде сув кәдисини тутуп, райышдан яба тарап гечди. Гызың гейнми сада хем болса гөзи дүшен бадына гызың гең галдырыҗы бир суратда овадандыгыны Мәтякуп дарга аныклады. Дарганың гөзлери гиңден ачылды. Ол шу дуршуны үйтгетмән, тә гыз сув алып ызына доланянча, өз дециинден гаты-гаты йөрәп гечйәнчә эдил җадыгөе середйән ялы середип дурды. Гыз Мәтякуп дарганы танамаса-да (чүнки ол хич кимиң йүзүне серетмеди), бу дуран адамларың өзүнден гөзүни айырмаяндыгыны дуйды. Шонуң үчин-де белент райышдан гаты йөрәп дүшди-де, агачларың арасы билен әдимини чалтландырып гитди.
Мәтякуп дарга агшамың үмүш-тамышлыгында оны гөзден йитирмекден горкуп, яныңдакылара:
— Онуң хайсы җая гирендигини гөрүп галавериң! — дийди.

Хачан-да гыз барып Абдыкерим экәниң тамының өңүнде кәдисини ере дүшүренде, Мәтякуп дарга улудан демини алды:
— Ол кимиң тамы?
— Абдыкерим соганчының.
— Яңкы шонуң гызымыка?
Ер бити ялыҗак тогалаҗык бир адам:
— Хава, хава, Мәтякуп ага! Эдил өзи. Абдыкерим соганчының гызы. Адына Айханым дийилйәр.
— Адына мынасып экен... — дийип, дарга муртуны товлап, гөзүни сүзди. Соңра сөзүниң үстүне гошды. — Асмандакы ай өз аягы билен ере дүшен экен-э... Оңа оңат бир там сатын алып, өңүне хызматчы тутуп бермек герек...
Янындакылар дарганың нәме диймекчи боляндыгына деррев дүшүндилер.
Ер бити ялыҗак тогалаҗык адам ене-де өңе чыкды:
— Ол кын иш дәл. Сизиң ялы гиевиси болса Абдыкерим соганчының башы асмана етер.
Дарга бирнәче минут башыны гөтермән пикир этди. Соңра бәш-алты әдим өңе йөреди-де, гөйә танамак ислейән ялы гызың басан ызларына эглип серетди. Соңра башыны галдырып, ер битә гарап, шейле дийди:
— Сен хәзир соганчыныңка савчы болуп барар ялы бир кемпир тап. Шу агшам соганчының җогабыны маңа етир. Җай бар. Гүндогар дервезеде гаты оңат җай бар...
Ол яныңдакыларың инче-узынына йүзленди:
— Хол, Абдылла гассабың җайы. Сатҗакмыш. Эгер сатмага гөвүни бөлен болса сатсын дийди дий. Дүшүндиңми?
Узының сеси диллы түйдүгиңки ялы шаңңы чыкды:
— Боляр, боляр...
Дарга ене-де тогалаҗыга йүзленди:
— Маңа бош сөз герек дәл. Абдыкерим разы болайсын... Өкүнмез. Эмма савчыны бош гайтарса өкүнмели болар. Мәтякуп дарга сөзүниң, вадасының үстүнде дуруп билйән адамдыр. Савчы шуны-да соганча дуйдурсын.
Узын гассабыңка, тогалаҗык болса савчы гөзлегине гитди.
Мәтякуп дарга янында галан билен бир салым гезим этди-де, ызына доланды.
Мәтякуп дарга гайдып баршына ичини гепледйәрди: «Дециимден геченде екеҗе гезек гөрүп галдым вели, ол гыз

мениң эхли акыл-хушумы алды. Бэй, бэй, ынсап сениң гыз болайшың-а! Бейле авы душуңдан гечирип болмаз, оны душуңдан гечирмеклик акмаклык болар. Гой, соганчы нэче алса — шонча алсын, агзына сыган бахасыны айтсын! Мен хич бахадан гайтмарын. Пулума гөвнемесе гүйҗе-хэ гөвнэр-дэ...»

Ол ашак бакса-да, ёкары гараса-да Айханымың сураты гөз өңүнден гитмеди. Дарганың йүреги чалт-чалт уруп башлады. Гөвни гөтерилди. «Бу гүн — мениң иң говы гүнлеримиң бири экен» диййип, муртуны сыпалап, ичини гүлдүрди.

Мэтякуп дарга кэн пул басып, түчҗар бай боланы үчин тутан ерини гопарып алян адамларданды. Онуң Йыланлыдакы ики тамында отуран ики аялы, Дашховуздакы үч тамында отуран үч аялы-да пулуң ве хайбатың гүйҗи билен алнан аяллардылар. Олара өйленен вагтларында Мэтякуп дарга хэзиркиси ялы бай ве агызлы дэлди. Шонда-да өз тутанъерлилиги билен ислэнини эдйэрди.

Хезир болса башга меселе... Пул кэн, хайбат гүйчли, Дашховуз хекими онуң билен дост. Инди хемме зат аңсат.

XV

Айханым бейле болар диййип пикирине-де гетирмейэрди. «Тиз доланып гелерин» диййип, Мырадың гидени бэри йигрими гүнден-де говрак вагт гечди. Эмма ондан дерек ёкды. Ол сува гачан даш ялы, түркмен обаларына сиңип гитди.

Гызың халы теңелйэрди. Соңкы хепдеде укусы бүтинлей диен ялы гачды. Реңки агарды, аладасы артды, ол нэме эдип, нэме гойяныны-да билмейэрди. Сэхел зада гөзүне яш айлаярды.

Мырат билен өвренишендигини, оны яш йүрегиниң эхли гүйҗи билен сөендигини Айханым ол гиденден соң дуюп галды. «Ол өйүмиздекэ мен нэме үчин онуң билен мыдама геплешип, йүрек сырымы айдышмадымкам? Мунуң үчин чола ер-де, бош вагт-да тапылҗакды ахыры. Тэ соңкы гиҗэ ченли...» диен пикир гызы отдан алып сува салярды. Эмма инди гичди. Ол Мырат угран вагты өзүниң перишан халыны ата-энесине дуйдурмазлык үчин өе гирип, гапыдан ышыклап галыпды. Мырат илерлигине гитди. Ине, шонуң үчин-де ол Мырада илерден гарашярды.

Даң сэхеринде, гүнорта вагтларында, гүн батмазындан өң Айханым Шабадың үсти билен илерлигине середйэрди. Эмма тозап ятан бейик кервен ёлы йылан ялы эгрелип гөзъетимден аңырларда йитип гидйэрди. Мырат гелмейэрди, ондан хич хили хабар-да ёкды.

Гызың йүреги гысылярды, эли ише бармаярды. Атасы, энеси өйде болмадык вагтлары Мырадың нахар иен табакларыны, чемчелерини узак вагтлап элине алып отурарды, чай ичйэн кэсесини элиндэкиҗе акҗа яглыгы билен сүпүрип, ене-де өңки еринде гоярды. Онуң ятан, ёрган-душеклерини өйде адам ёкка тэзеден какышдырып-силкишдирип йыгнашдырарды. Мырадың эли деген эхли затлар онуң гөзүне ыссы гөрүнйэрди.

Бир гөрсең Айханым эдип отуран ишини ташлап, бирден пикире батып отуряр. Шейле вагтларда Мырадың мылайым сеси, якымлы гүлкүси гулагына гелйэр. Бирден онуң бу сеслер рухуна рух гошяр, гөвнүни гөтерйэр. Бирден болса хэзир Мырадың бу өйде ёкдугы, онуң сесини инди өзүниң эшидип-эшитмеҗеги белли дэлдиги ядына дүшйэр-де, онуң йүреги дилинйэрди, гөзлери немленйэрди.

Нарҗан апа гызының ягдайына дүшүнйэрди. Эмма бу инче дуйгы хакында икичэк отурып гүрлешмекден энеси гызындан, гызы-да энесинден утанярды. Нарҗан апаның өзи-де бир вагтлар шейле дуйгулары, шейле хесретлери башындан гечирипди ахыры. Эмма теҗрибели аял Айханымы бейле ягдайда узак гоюп болмаҗагыны аңды. Айханым бир гөрсең сүйт сагылян ормаҗы элинден гачыряр, бир гөрсең сув кэдисини гачыряр. Соңкы бир хепдэниң ичинде үч саны сув кэдини тэзелемели болды. Иң бетериде Айханым хич вагт энесиниң йүзүне гөтерилип гаты гайрым сөз айтманды, онуң соран сорагыны хич вагт җогапсыз галдырманды, эшитмезлиге салманды. Эмма хэзир Айханым өңки мылайым, мэхрибан гыза меңземейэрди. Өз пикирине гүмра болуп отурышына энеси бир зат дийсе, Айханым эшитмейэрди. Нарҗан апаның бир сөзүни дөрт гезек гайталаян вагтлары болярды. Энеси бир зат үчин кэесе, Айханым инди азгырылярды я-да онуң сөзүни җогапсыз галдырып, тасырдап өйден чыкып гидерди.

Шу гүн эртир ол:

— Апа, атымызы хачан гетиреркэлер?.. — диййип сорады. Өзи болса сэхериң арасса ховасында илерлигине серетди.

Нарҗан апа бу сорага гаты гең галды. Ёлуна гарашыляның ат дәл-де, Мыратдыгына ол дүшүнди:

— Ховлукма, тиз гелер, гызым — дийди.

Арадан бир минут хем гечмәнди, Айханым ене-де:

— Атымызы гаты гөресим гелди — дийди.

Нарҗан апа:

— Тиз гетирер, тиз гетирер... — диймекден башга җогап тапмады ве якасыны тутды. Ол: «Гыз етишипдир, муны деррев чыкармак герек» диен нетиҗә гелди.

Эмма Айханым гөвнемесе оны әре бермегиң гаты кын болҗагына-да Нарҗан апа гөзүни етирди. Онуң гызы Мырада гарашярды, ол муны бәш償 бармагы ялы билйәрди.

Гүнортан чай вагты Айханым бир иш билен гоңшулара гитди. Әр-аял икиси өңлерине чай алып, хер хили гүррүңе башладылар. Гүррүңиң соңы сырыгып, ене-де шу меселә гелди.

— Гызыңыза бир сөз диер ялы болмандыр, сәхел зада гахарланып, титрәп дур — дийип, Нарҗан апа арз этди.

Абдыкерим әке-де муны аңярды, эмма билмезлиге салярды.

Мырат Абдыкеримиң бир майдаллы дурмушына тәзелик гетирип гошды. Яш йигит бу машгаланы өз өйи ялы сөйди, Айханым барасында хич хили бәлчиклик этмеди, гаррыларың ве гызың хорматыны саклады. Ине, шунуң өзи-де Абдыкерим әкәниң йүрегинде Мырада сөйги дөретди. Ол галың болса-болмаса-да гызыны Мырада бермеги йүрегине дүвүпди. Әлбетде, онуң бу ишини төверек-дашдакы адамларың гең гөрҗекдигини, халмаҗакларыны өзүниң гүнәлерден сап машгаласы барада дили узынлар тарапындан хер хили ярамаз гүррүңлериң чыкарылҗакдыгыны ол билйәрди. Эмма соганчы өзүниң юка йүреклидигине гараман, өрән тутанъерли адамды.

Ол Айханым билен Мырат барада өзүниң айгытлы сөзүни бирден айтмага аялындан чекинйәрди. Бирнәче гезек өзи бу хакда сөз ачмакчы хем болупды. Эмма йүрек эдип билмейәрди. Инди Нарҗан апаның өзи сөз ачды. Абдыкерим нәме болса шол болсун дийип, йүрегине даш баглап, шейле дийди:

— Мырат җан гелен бадына оларың тоюны эдерис...

Аялы өр-гөкден гелди:

— Диййәниңиз нәме? Мырадың галың бермәге зады ёкдур ахыры...

Абдыкерим ян бермеди:

— Онуң галыңы герек дәл. Ол бизиң оглумыз болар. Шунуң өзи түкениксиз галыңдыр...

— Хич ким бейле эденок ахыры? Айып болмазмы? — дийип, Нарҗан апа улы аладаның ашагында галды. Эмма ол шейле дийсе-де, әриниң гелен карарыны үйтгедип билмеҗекдигини билйәрди.

— Айханым бизиң еке перзендимиздир. Онуң гөзүне яш айланыны гөресим гелмейәр. Ол Мырат җаны халаяр, Мырат җан хем оны. Икисиниң арасына башга адам дүшмез. Йөне вели мен Мырат җаның башына нәхили гүнлериң дүшендигини билемок. Онуң нәхили ягдайдадыгыны билмесем болҗак дәл. Йүрегим гысяр. Эмма нәхили билип болҗакдыгына-да акылым етмейәр...

Нарҗан апа әриниң болшуна гең галан ялы шейле дийди:

— Сиз нәме, Мырады өз оглуңыз ялы, онуң үстүнде көкенек герйәрсиңиз? Оны мен хем халаярын. Йөне бейле җан яндырып геплемәге тутарык ёк. Ол бир өтевчиди. Бизиң өйүмизе гелип кеселледи. Кеселинден гутардык. Шол эден ягшылыкларымыз үчин-де бирнәче вагт хызматымызы этди.

Соңра хас гызып, өңки сөзүниң үстүне гошды:

— Эден хызматы үчин алып гиден зады-да он эссе артык болды...

Мырадың тәлейи билен гүмра болуп отуран Абдыкерим әке өмрүнде биринҗи гезек болса герек, аялының йүзүне гөзүни алардып серетди:

— Худайдан горк! Хетдиңден ашма...

Нарҗан апа өте гечендигини билип, ашакы додагыны дишледи. Ере бакды.

Шу сөзлерден соң олар туруп, ишли-ишине гитдилер. Абдыкерим әке өз йүрегини дөкенине бегенди, онуң үстүнден агыр йүк айрылан ялы болды. Нарҗан апа әриниң бу сөзлерине нәхили дүшүнмелидигини илки бада билмеди. Эмма өз тәлейини әриниң элине мүдимилик табшыран аял: «Онуң өз чагасына яманлык ислемейәндиги белли ахыры...» диймек билен көшешди.

Шол гүн, гүн батып гараңкы аралашанда энели гыз сыгыр сагып, агшамлык нахарыны биширйәрдилер. Абдыкерим әке от гетирмеге гидипди. Шол вагт гала тарапдан әли хасалы, били ики бүкүлен, маңлайы ере голайлашан бир гарры кемпир гелди. Ол, гөйә Нарҗан апа билен Айханымы йитирип тапан ялы ичгин-ичгин саламлашды,

гечип ожагың башында отурды. Кемпириң бу вагт гелмегинден Айханым эдил йылан гөрен ялы болуп горкды. Өзи гараңка чекилип йигренч билен кемпире сын этди. Нәче яшандыгы белли болмадык кемпириң маңлайы өңе чыкып дурды, гоюн гөзлери ичине гидипди. Эллериниң, боюнларының дамарлары таяк ялы болуп дурдулар.

— Саг-аман отырмысыңыз, Нарҗан? Ара якын-да болса гараз иш көп боляр, гөрүп-гөршүп хем билемзок. Абдыкерим гургунмы? Мал-башларыңыз эсенми? — дийип, кемпир он йыллап бир агыз сөз сөзлемән эзъет чекен адам ялы болуп, ызыны үзмән гүрлейәрди.

Нарҗан апа акылына шунча зор салса-да, бу кемпири ниреде гөрендигини хушуна гетирип билмейәрди. Эмма онуң болшы вели гаты таныщды. Кемпир газаның голайына гелен Айханыма гөзүниң ашагы билен йити середип:

— Түвелеме, түвелеме, гөз дегмесин. Түф! Түф! Түф! Алланәме гыз болупдыр. А гыз, Нарҗан, Айханым дүйн-ыңыда гулпаҗыгыны тасадып ойнап йөренҗе чагады ахыры... Түвелеме, гөркде-гөрмекде хич кимден кем дәл... Гөрнүшиниң өзи он гыза дегйәр... Гөзе гөрнүп башландан соң гыз машгаланы тизрәк ерлешдирмек герек. Дөвлетли адамларың өйүне безег эдип бермек герек...

Соңра кемпир:

— Нарҗан, ханы өйүңе гирели, сениң билен бир-ики агыз гүррүңим бар — дийди.

Йүрегине ховул дүшен Айханым газаның янында галды. Нарҗан апа кемпири алып ичери гирди.

Айханым дүшүнди. Онуң газабы гүйҗеди. Эллери титрәп башлады. Тас газаны агдарыпды. Ол бу кемпири кимиң иберендигини билмейәрди. Эмма ол мунуң Мырат тарапындан иберилмедигине ынанярды. Онуң газабының гайнамагы үчин шунуң өзи-де бесди.

Абдыкерим эке от гетирди. Нарҗан апа оны өе чагырды.

Абдыкерим эке төрде өңүне чай алып отуран кемпири гөренден реңкини үйтгедип, онуң билен зордан саламлашды. Ол бу кемпири дашдан танаярды.

Кемпир көп вагтлап, гүррүңи узакдан айлап сөзледи. Соңундан болса Мәтякуп дарганы өвүп башлады:

— Худай оңа түкениксиз дөвлет берипдир. Онуң билен гарындаш болмак несибеси хемме адама етдирип дуранок. Хекимем мыдама онуң өйүнде... Икисиниң иенлери айра гитмейәр. Шу гүн җума гүни болансоң бир согап иш эдейин дийип гайдышым болды. Малдан-пулдан чекинмән, герегини айтсын дийди. Эй, ол адамың дөвлети түкенер ялы дәл. Өмрүңизиң ахырына ченли яг ийип,ялаңач ятыбермели боларсыңыз. Башыңыза гелип гонан дөвлет гушуны учурмаң. Гызыңызың бир эли яг, бир эли бал тутар. Бейле багт хемме адама етдирип дурян дәлдир...

Кемпир шейле диймек билен гөз астындан илки Нарҗан апаның, соңра-да Абдыкерим экәниң йүзүне әңетди. Эмма оларың йүзүнден онуң гөзи сув ичмеди. Шонуң үчин-де:

— Өзүңиз билиң. Пикир эдип гөрүң — дийип гултунды.

Шу гүррүңден бәш минут гечип-гечмәнкә Айханым өйден какасының газап билен гыгыран сесини эшитди:

— Эгер, сен юрт йыкан кемпир, гайдып шу ерлерде гөрүнсең, бойнуңдан даш асып, Шабада окларын! Мәтякуп дарга өзүң бар. Гызыңы бер! Агтыгыңы бер! Ханы, шу ерден ёк бол! Гөзүме гөрүнме!

Айханым миннетдарлык билен улудан демини алды.

Кемпир даңа галан доңуз ялы хөкүдикләп гала тарап уграды. Ол гаргана-гаргана, самрай-самрай гитди.

Мәтякуп дарганың савчы ибермеги Нарҗан апаның-да йүрегини булады...

Ол:

— Пәл азман баша бела гелмез дийипдирлер. Ол гызыл өкүзиң башында бир бела бардыр — дийип, сандырап дуран эрини көшешдирйәрди.

Бу хабар барып етенде Мәтякуп дарга ички отагларың бирисинде, халының үстүнде, тирсегине яссык гоюп, тахясыны маңлайына сүйшүрип, гөк чай ичйәрди. Ол эййәм хыялында Айханымы алыпды, онуң билен нәхили суратда кейпи-сапа чекҗекдигини башында айлап отырды. Эртекилердәки ялы аҗайып, сүйҗи хыяллар онуң башына долупды. Илки билен Абдылла гассабыңка гиден узын адам доланып гелди:

— Гассап җайыны сатяр. Сизиң кесен бахаңыза разы...

Бу сөз Мәтякуп дарганы бегендирди. Ол йигрими яшлы йигит ялы бөкүп еринден турды-да, бир йүпе дүзүлен йигрими-отуз ачары алып, онуң ичинден бирини сайлады. Сайлан ачары билен җайың төрүндәки уллакан сандыгы ачды. Чыраның ягтысына сув ялы акып гөрүнйән алтын-көмүш пуллардан чыкарып санап башлады. Санан пулларыны бир яглыга дүвүп, узының элине тутдурды-да:

— Тамдыр гызан вагты яп дийипдирлер. Ине шу пулы хэзириң өзүнде Абдылла гассаба етир. Җайың ачарыны алып гел! Болмаса ол гөвүнини бөлэймеги-де мүмкин... — дийди.

— Лепбей ага!

Мэтякуп дарга диңе Абдылла гассапдан горкярды, онуң җайыны сатмазлыгы-да мүмкинди, эййэм сатан болмагы-да мүмкинди. Эмма бу иш битди. Инди ол ер бити ялыҗык тогалак адамың хош хабар билен гелмегине гарашярды.

Тогалаҗык адам аяклы гарпыз ялы болуп гапыдан гиренде Мэтякуп дарганың реңки шол бада үйтгеди. Онуң йүзүне середип, нэме хабар билен гелендигине эййэм дүшүнди. Шейле-де болса:

— Тиз гүрле! — дийип дикелди.

Тогалак кемпирден эшиден затларыны болшы ялы айдып берди.

Мэтякуп дарга гызарды, чишди. Онуң гөзлери ханасындан чыкара гелди.

— Сизиң адыңызы-да масгаралапдыр. Агзына гелен эрбет сөзлер билен сөгүп, кемпири ковуп гойберипдир — дийип, тогалак сөзүниң үстүне гошды.

Мэтякуп дарга отуран еринден бөкүп турды. Гөйэ бу затларың гүнэкэри тогалак ялы, онуң үстүне гыгырды:

— Өлҗек тилки хинине гарап увлар дийипдирлер! Дүшүндиңми? Эшидйэңми? Мен ол соганчыны зынданда чүйредерин! Гызыны гөзүне басып аларын! Аялыны ил гезип, дилегчилик эдер ялы ягдая саларын! Эшидйэрсиңми?! Дат соганчының гүнүне!

Тогалык түвдүрилип чыкып гитди.

Мэтякуп дарга азаҗык көшешенден соң хекимиң диванханасына уграды.

XVI

Өйүни-илини ташлап, машгаласыны Ысмамыт ата диен улы өвлүйэ гөчүрип гайдан үч йүз адам Шагаллы токайың голайындакы көне яплыкларың арасында месген тутды. Бу адамлар Хыва ханы, онуң ерлердэки адамлары тарапындан намысына деглен, хорлук чекен, салгыда бермек үчин ахыркы сыгырларыны, эшеклерини сатан, өз дурмушларындан бүтинлей нэразы адамларды. Олар ики тарапыны деңлэп, «нэме болса шол болсуна» уран адамларды. Агыр дурмуш, адалатсызлык бу адамларың этлеринден өтүп, сүңклерине етипди. Адамлар топар-топар болуп, чыкалга гөзлейэрдилер.

Булар еке дэлдилер. Хорезм велаятында хем шейле адамларың башга-да топарлары кэнди. Оларың бири-бириңден хабары ёкды. хер топар өз дурмушы билен, өз пейвагтына япларың араларында, җеңңелликлерде яшаярдылар. Олар гүндизлерине башга эшиге гирип, ярагларыны җеңңелликлерде гоюп, оба сиңйэрдилер, хоҗалык ишлери билен мешгул болярдылар. Агшамара, гараңкы дүшүп, аяк йыгнандан соң ене-де җеңңеллере сүмйэрдилер, өзлериниң гөвүнлерине деген хан адамларындан ар алярдылар: оларың өйлерине чозуп, җайларыны отлаярдылар, малларыны талаярдылар. 1916-нҗы йылың гозгалаңының башында атылып угран түпең сеси хениз ятанокды.

Адамларың шейле дурмушы дайхан хоҗалыкларыны агыр ягдая салды. Базарың нырхы кэ гөтерилйэрди, кэте ашаклаярды, базардан, оба араларындан ислэн задыңы тапмак кынлашыпды. Алып-сатянлар, гөтеримине дэне, пул берйэнлер байлашдылар. Көп өйлериң гапылары өмүрлик япылып, оларың эелери талабанчылыга, батракчылыга, гүнлүкчилиге йүз уруп, илден-иле, обадан-оба сиңип гитдилер.

Хыва ханы-да дек ятмаярды. Ол салгыды хер гүн диен ялы артдырып дуярды. Салгыт төлемек үчин ерини сувуны, гызыны сатян, шунуң нетиҗесинде-де бүтинлей дагап гидйэн хоҗалыкларың саны гүнсайын артярды. Бу гүн ичинде яшалан тамың гапысы эртир хоңкарып гөрүнйэрди.

Эле яраг алып, җеңңеле сүменлериң эсасы шейле ягдайлара дүшен адамларан ыбаратды. Оларың өңүнде шундан башга чыкалга ёкды.

Чары ага, Мырат, Мэммедалы өз ишлерини битирип, Шагаллы токайың голайындакы көне яплыкларың арасында душушанларында гүн эййэм найза бойы ёкары галыпды. Адамларың хеммесиниң гөрнүши сусды. Өзлериниң бу ере угран вагтлары оларың машгалалары ызан-да-чуван болушуп Ысмамыт ата тарап ёла дүшүпдирлер. Чагаларың аглайышлары доган-гарындашларының, гаррыларың титрешип, белли бир ишиң башыны чатып билмэн дурушлары, ховул-халат өй гошларының арабалара, эшек-

лере йүклениши хениз хич кимиң гөзүниң өңүнден гитмәнди. «Ики гөч бир талаң» дийлиши ялы, озалдан-да гарып өй гошларының көпүси гыссагара дөвүлйәрди, сандан чыкярды. Шу затлар хәзир, яп араларына йыгнанан әхли адамларың хушуны алыпды.

Эртириң ховасы салкынды, җана якымлыды. Гиҗеси билен ятмадык, гамлы адамларың ядав беденине бу якымлы хова лезмет берйәрди. Олар депелеринден басян укудан ачылмак үчин башларындакы уллакан телпеклерини чыкарып, келлелерини сыпалаярдылар. Ядав паллаярдылар. Атлар, иш ябылары бүтин беденлерини херекетлендирип силкинйәрдилер, бурунларыны арассалап, совук, дуры сув ичйән ялы болуп арасса хованы демлерине чекйәрдилер.

Адамлар ачык мейданда отырдылар. Мырат алашасының уяныңдан тутуп, бәшатарыны эгнине дирәп отырды, гуруҗа чыбыҗак алып, чеп эли билен ер чызярды. Онуң гөзлери чым-гызылды, өңки овадан, улы гызың йүзи ялы мәхирли йүзүнде гахар гайнап җошярды. Бир гиҗәниң ичинде башындан гечен агыр хадыса яш йигиди бүтинлей үйтгедипди. Ол дашындан середениңде гарран ялы, өңки болшуны йитирен ялы болуп гөрүнйәрди.

Чары ага адамлар отурышандан соң гүнбатардакы гоша райышың арасындан чыкды, атының җылавыны голайында дуран Амана табшырып, адамларың ортасына гечди, отуранлар ыкҗамланышып, оңа ер бердилер.

Чары ага төверегине сын эдип чыкды. Хеммәниң өзүне гарашып отурандыгыны гөрүп, ягдайың йитилешендигини аңлады. Ол хекимиң җайына от бермек үчин бир челек небити дөкүп, илки билен отлучөп яканда өз үстүне эгирт улы иш аляндыгыны билипди. Ине, галаның бассырмасындакы гуры чөплер ловурдап башлады. Галаның ичинде айылганч зензеле гопды, түпең атылды, чага аглады... Шунуң билен хем Чары аганың, онуң ызына дүшүп гелен адамларың өмүрлеринде тәзе бир дөвүр башланды. Инди обадан чыкмалыды, инди тәлее боюн эгип, башыңы ашак салып йөрмекден эл гөтермелиди.

Ол бу ере гелен бадына ызындан гелен адамлары шу мейданда гоюп, өзи болса бу яп араларыны барламага гидипди.

Чары ага төверегини сынлап чыкандан соң:

— Мырат, Мәммедалы, бәри гелиң! — дийип, олары янына чагырды. Олар атларының җылавларыны голайында отуранларың эллерине тутдурып, мәрекәниң ортасына гелдилер.

— Отурың.

Яшулының өзи-де отурды.

Ол айтмакчы болян сөзлерини илки билен өлчеришдирип гөрйән ялы, бирнәче минутлап ере бакып отурды-да, бирден башыны галдырды, өзүни ыкҗамлады. Ондан соңра шейле дийди:

— Адамлар, маңа гулак салың. Биз бу ере гаты гыссаглы йыгнанмалы болдук. Шоңа гөрә-де, пугта пикир эдиң. Бизе бу ерде аркайын гүн гарашмаяр. Биз обадан, өйден эл гөтерип чыкдык. Инди бизиң өйүмизе хачан барҗагымыз белли дәл, нәхили барҗагымыз белли дәл. Шоңа гөрә-де ким әҗем оглы болса, ким агыр гүнлерден горкян болса, ким хелейиниң йылы гуҗагыны өз намысындан белент тутян болса, айтсын... Шу вагт хем бир чени, ким обасына гайтмак ислейән болса хәзир уграсын. Соңра бизиң аягымыза эерип билмеҗеклер хәзир гайтсын...

Ол бу сөзүне, ким илки җогап беркә дийип, гаршысында отуранлары сынлады. Адамларың йүзи үйтгәпди. Олар инди ялталык билен ядав палламаярдылар. Оларың отурышлары ыкҗамды, ярагларыны дөшлерине гысып, Чары ага тарап аладалы бир гөрнүшде середйәрдилер.

Яшулы бирнәче минут гарашды. Хич кимден сес-үйн чыкмады. Бу Чары аганы бегендирди. Ол гуванч билен:

— Онда, бейле адам ёк-да, шейлеми? — дийип сорады.

Телпегини маңлайына басып геен сарыягыз, муртлак пыяда шейле дийди:

— Чары ага, биз тәлейимизи сениң элиңе табшырдык, сени-де худая. Инди оба днер ялы оба галдымы нәме? Ондан оба болмаз. Гой, инди Исфендияр гелип оңа эелик этсин. Ташланып гидилен юртда ит болуп увласын. Йөне вели, Ысмамыт атада чага-чугаларымызың ерлешип-ерлешмедиклерини билсек говы боларды...

Чары ага оңа:

— Эртир ол ерден хабар тутарыс — дийип җогап берди.

Соңра шейле дийди:

— Бейле болса онда хеммәмизиң бир чукура түйкүрдигимиз боляр-да, шейле дәлми?

Отуранларың хеммеси:

— Хава, хава! — дийип, аграслык билен җогап берди.

— Индики гүррүң шейле — дийип, Чары ага икинҗи

меселә гечди. — Эгер мени яшулыңыз хасаплаян болсаңыз, саг болуң. Мен элимден гелени аямарын. Йөне велин, булар ялы ишде тертип-нызам гаты берк болмалыдыр. Шонуң үчин-де, эгер макул гөрсеңиз, мен сизи үч бөлүп, хер бир бөлеге-де йүзбашы беллежек...

— Чары ага, бизиң максадымызы, нәхили ягдайда болмалыдыгымызы айдып бер — дийип, чокга сакгалджа, кичиҗик бир адам сорады. Ол шейле бир кичиҗикди велин, түпеңини голтугына алып отурышына, келтеҗик японы бәшатарының уҗы бир гарыш депесинде ялдыраярды.

Бу сорага Чары ага илки алҗыран ялы болды. Соңра деррев өзүни дүрседи ве: «Мен асла илки шол хакда гүррүңлешҗекдим ахыры... Ядымдан чыкан экен... Айтҗак сөзүми тапман ятдан чыкарсам менден нәхили серкерде болар...» дийип, ичинден өзүне кәйинди.

Соңра бу эҗизлигини дуйдурмазлык үчин шейле дийди:

— Онуң айдып отурар ялы зады ёк. Бизиң максадымыз хемме үчин айдыңмыка диййәрин. Бизиң ичимизде гөвнүне дегилмедик екеҗе адам ёк. Исфендияр хер кимиң йүрегине азда-көпде яра салды. Бизиң максадымыз ар алмакдыр, намысымызы горамакдыр. Исфендияра дегишли, онуң сөзүни сөзлейән адамлары өлдүрмек, өйлерини отламак, байлары таламак, ичимизи соватмак... Ине бизиң максадымыз. Бизи ач ит ялы эдип хорладылар. Биз нәме өлүми? Ёк! Әлбетде, җанлы адам хорлук чекип ашак бакып отурмаз. Ол бинамыслык болар. Индики гүррүң шейле: биз бир ере чозсак, шол вагт бизе яраглы гайтавул берселер я-да шу ере, үстүмизе гелселер, биз урушмалы боларыс. Бизе кесек атана биз гүлле атарыс. Хачан бизе: «Сиз хем долы маңлы адам, хеммәмиз бир дең адам, салгыды, хорлугы, баша дүшен хемме зады дең чекишели» дийселер, Исфендияр шейле этмәге гурхандан ант ичип сөз берсе, биз оба гайдып барарыс. Өңки ишимиз билен мешгул боларыс. Эгер гурхандан ант ичип, шейле вада бермеселер, биз ярагы ерде гоймарыс. Шуны нәхили гөрйәрсиңиз?

Адамлар нәме дийҗеклерини билмән ере бакдылар. Бу ере йыгнанан үч йүз адам үч йүз хилиди. Көпүси бу ере гелмегиң дүйп максадына дүшүнйәрдилер. Эмма салгыма ковалашып геленлер-де, хекимиң галасының яншына томаша этмәге гелип, соңра келлелериниң гызгынына көпчүлигиң ызына дүшүп гайданлар-да барды. Шонуң үчин-де Чары аганың соңкы сөзи хер киме бир хили тәсир

этди. Телпегини басып геен сырыягыз адама Таган диййәрдилер. Исфендияр онуң иниcини дардан асдырыпды. Шонуң үчин-де ол хандан янгынлыды. Эмма шейле-де болса Чары аганың сөзлери онуң йүрегине отурмады. Ол бу ере геленде бу көне яплыкларың арасында гарныңы сыпалап ятмалыдыр дийип гелмәнди. Ол әхли адамлар бу ере җемленишер, Чары ага оларың ичинден даявларыны, батырларыны сайлап алар, шу гүни бу ерде гечирип, агшам хем Хыва көшгүне чозулар дийип арзув эдйәрди. Эмма Чары аганың бу аркайын сөзлеринден бейле затларың ысы-да гелмейәрди. «Валла, бу ишден-де хич зат чыкҗага меңземейәр. Болмаса өзүм еримден туруп, адамлара йүзлесеммикәм? Оңат эдип дүшүндирип болса-ха, ызыма дүшмәге дөвталаплар тапыларды. Әй, бейле этмек нәмә герек? Адамлар нәме диййәрлер, ханы эшидели. Ил нирә угур этсе, биз хем шоңа угур эдели... Бир өзүң сомалып чыкыберсең говы гөрмезлер. Екәниң чаңы чыкмаз дийипдирлер... Гөрели-дә» дийип, Таган өзүни көшешдирди.

Әлиндәки түпеңинден-де келтеҗик адама Игдир диййәрдилер. Ол болса Чары аганың сөзүни үнс билен диңледи. Бу сөз онуң кичиҗик, дуйгулы йүреҗигини җошдурды. Онуң бир аялындан башга хич кими ёкды. Аялы-да оңа элмыдам иңирдәрди. Аялы онуң өзүнден үч эссе даявды. Шонуң үчин-де хоҗалыгың агыр ишлериниң көпүсини-де онуң аялы ерине етирерди. Бу ерде машгаласыз узак яшамалы болҗакдыгыны эшиденде Игдириң кичиҗик гөзлери ялпылдады. Рухы гөтерилди, йүреги җошды.

Шонуң үчин-де ол Чары ага сөзүни гутаран бадына:

— Гаты җай сөз! — дийип, илки билен макуллады. Ол Чары аганың айдян деңлиги өз машгала дурмушына-да дегишлимикә дийип пикир этди.

— Хемме адам дең болса, хей оңа етеси зат бормы? — дийип, гөзлерини ойнакладып, адамлара серетди.

Салгыма ковалашып гайданлардан бириси:

— Чары ага, экин-дикинимиз нәхили боларка? Мениң-ә җөвеним дәнеләпдир. Оны шейдип серче билен гарга шам этмели болармыка? Чагалар гыш нәме иерлеркә? — дийип сорады.

Онуң гапдалындакы бириси:

— Хеммәниңки хем эдил сениңки ялы. Бу хакда пикир этмек герек — дийип, отуранларың йүзүне серетди.

Адамларың арасында ювашҗа өзара гүррүң башлан-

ды. Чары ага, Мәммедалы, Мырат ашаклык билен гүррүңе гулак салдылар.

Пышырдашып диен ялы эдилйән гүррүңлер буларың гөвнүне ярамады.

— Гызы экидилен башга бири, галаны отлан башга бири... Бу ики арада бизиң нәме ишимиз бар?

— Мен-ә экинними гушлара табшырып, бу япларың ичинде сүмсүнип йөрмәге разы дәл...

— Ким галса галыберсин, мен-ә шу гүн ызыма доланҗак. Ысмамыт атадан машгаламы алып гайтҗак. Мен хич киме хич зат эдемок, маңа-да хич ким дегмез...

— Ёк, мундан иш болмаз. Товшана догдук депе диййипдирлер...

Чары ага бейле болар диййип гарашмаярды. Бу гүррүңлер онуң кейпини бозды, рухуны гачырды. Мырат хем агырлык билен башыны ашак салды. Диңе Мәммедалы сакгалдашына:

— Ислән адам гайтсын. Бизиң топарымыздан-а ат җылавыны ызына бурҗак ёк. Гой, адамларың саны аз, эмма уз болсун — диййип, гөвүнлик берди.

Чары аганың улы яраглы топарың башында дуруп, әхли чекен хорлуклары үчин Хыва көшгүнден ар аласы гелйәрди. Илки бада, адамың саны гүнсайын артар, олҗаның хасабына ят-ярагың хили говулашар диййип чак эдйәрди. Ол шейдип бирнәче йүз атлы йыгнап, әхли мөхердарлары еке-екеден гырҗакды, ери, сувы өзүниңкиден көп болан байларың задыны талаҗакды. Соңра көшге чозҗакды. Исфендияр билен йүзбе-йүз дуруп, онуң әхли берен сүтемлерини йүзүне басҗакды. Эгер ол боюн болса ондан деңлик талап этҗекди, боюн болмаса-да онуң эллерини сыртына даңып алып гитҗекди, гума чыкҗакды. Ханың ахала гатнаян кервенлерини, оба байларының гумдакы сүрүлерини талап, гумуң ичинде яшаҗакды. Әхли адамларың машгалаларыны-да гума гетиртҗекди. Шейдип, вагтал-вагтал Хыва чозуп талаңчылык этҗекди, көп олҗа гетирип, гумдакы эркана дурмушыны өлйәнчә довам этдирҗекди.

Эмма бу затлар баша барҗага меңземейәрди. Адамларың хеммесиниң сөзи бир гелмейәрди.

Шол гүн гүндиз әлләгонай адам гитди. Ене-де йүз элли адам шол гиҗе даңың алагараңкысында яп араларындан узаклашдылар.

Эртеси, гүн догуп асмана галандан соң Чары аганың

янында йүзе голай адам галды. Бу адамлар гөвүнлерини бире баглап, баша дүшен әхли иши дең чекишҗек адамларды. Чары ага булара бил баглап билҗекди.

Чары ага еди-секиз онбашы белледи. Адамлар гүндиз өйлериндеп, экинлериндеп хабар тутуп гелйәрдилер. Агшамларына бу ере йыгнанып маслахатлашардылар. Хер гиҗе ондан-мундан ат-яраг гетирердилер. Шейдип, йигрими гүнде бу кичиҗик отряд ат-ярагыны, окуны бир кемсиз үпҗүн этди.

XVII

Нәме эдип, нәме гоюп йөренинден Мырадың өзи-де хабарсыз ялыды. Онуң келлесине саман дыкылан ялыды. Кәвагт гөрсең аты, ярагы билен-де геплешиберйәрди. Кәвагтлар болса дуран адамларың янына гелип, башга бир зат хакында гүрләп башлаярды. Я-да гепләп дураның сөзүни бөлүп, оңа башга бир затлар хакында сораг берип башлаярды.

Чары ага-да, Мәммедалы-да, Аман-да Мырадың бу гең болшуны аңладылар. Оларың үчүси үч ерден яш йигиде көмеге гелдилер. Олар Мырат билен гезек-гезегине гүрлешйәрдилер. Оңа гөвүнлик берйәрдилер. Гелҗекде хемме зат дүзелер, хеммеси ерли-еринде болар диййип оны ынандырярдылар. Эмма ол:

— Вах, какам билен Аннагүлҗүк дирелмез! — диййип, гөзлерине яш айлап, башыны бир тарапа соврды.

Бу ере гелен гүнлериниң эртеси Амана молла гейимини гейдирип, Ысмамыт ата ибердилер. Ол бу ердәки адамларың хеммесиниң машгаласы хакында долы хабар алып гелди.

Мырат шундан соңра айңалып, акыл-хушуна гелип уграды.

Тениңе я-да йүрегиңе дүшен яра ара вагт дүшдүгисайы битип башлаяр. Мырадыңкы хем шейле болды. Бу ердәки гүнделик аладаның көпүси онуң башындады. Шонуң үчин-де, гүн гечдигисайы, ылайта-да Аман хабар алып геленден соң онуң йүрегиндәки яра еңләп башлады, авусы азалып уграды.

Ол гүн батып гараңкы дүшенден соң Чары аганың янына гелди. Яшулы бу вагт өзүниң еркүмесинде тирсегини яссыга берип чай ичйәрди.

Чары ага оны янында отурдып, өңүне бир кәсе чай гойды.

— Ич, оглум...

— Саг бол, Чары ага... Бу гиҗе гидилҗек ер бармы?

Чары ага онуң йүзүне синңе серетди. Хич хили үйтгешиклик гөрмеди. Шонуң үчин-де:

— Ёк. Бу гиҗе аркайын ятып дынҗыңызы алыбериң.

Мырат бошан кәсәни ызына узадып, шейле дийди:

— Җогап берсең, мен шу гиҗе Ысмамыт ата гидип гелейин. Мен асла эҗеми-де, Гөзели-де оңлы гөрүп хем билмедим. Олар билен геплешип хем билмедим. Ол гиҗе шейле бир гиҗе болды вели, оны саңа айдып отурсы иш ёк. Оны сен мендан говы билйәрсиң... Ондан соңра-да белки Ораздан бир хабар эшидендирлер...

Чары ага ир-у-гич Мырадың шейле сөз билен өзүне йүзленҗегини билйәрди. Ол Мырады гойбермекден горкярды. Онуң хер зада учрамагы мүмкинди. Эмма гойбермезлик хем мүмкин дәлди. Мырадың хайышы хакды, кануныды.

— Гидип эҗеңден хабар алып гелмегиң говы зат. Акыл эдйәрсиң. Йөне, сен ким билен гитҗек?

Мырат гамчысының сапы билен чокайының бурнуна тыркылдадып отурышына:

— Екс өзүм — дийип, кесгитли җогап берди.

Чары ага ынҗады:

— Оглум, мен сени еке ибермекден горкярын. Замана шейле... Хич зада ынам эдер ялы дәл. Сен Аман билен гидибер.

— Ёк, Чары ага, горкма. Мен бу гиҗе, эртир узаклы гүн оларың янында болуп, эртир гиҗе доланып гелерин. Гүндиз гайдып, иле гөрнүп болмаз. Аман өз янында болуберсин. Сана-да кемекчи герек. Ондан соңра-да билип болярмы, бирден гошумыза чозулайса, Аман бу ерде герек болар. Билип болмаз, пелек ишидир, Чары ага...

— Оглум, аңырсыны гөрүп гелен ёк. Йөне вели, мениң саңа огрынча бир зат айдасым гелйәр: сениң билен мен шу адамларың башында дурус. Шу адамларың ыкбалы бизиң элимизде. Шонуң үчин-де бизиң икимиз бейлекилере гаранда берк болмалыдырыс. Биз адамлара гөвүнлик бермели, бизе гөвүнлик берҗек хич ким ёк.

Мырат яшулының йүзүне миннетдарлык билен серетди:

— Мен дүшүнйәрин, Чары ага. Мениң хәзирки ягдайым шейле. Белки мен эҗизлик эдйәндирин. Мениң гүнәми геч. Мен ол начарлары бир гөрүп гайтсам... Мен Оразың ягдайындан хем горкярын. Онуң башына нәмелер дүшдүкә? Чары ага, мен бир өзүми эле алайын. Хәзирликче менден гаты гөрме. Йүрегими өз ерине саламдан соң мениң эдишими сынла! Онсоң маңа саг бол айдарсың. Мениң көшкден алмалы арларым кәндир.

Яшулы ялбармакдан хич зат чыкмаҗагыны билейнден соң Мырада ругсат берди.

Мырат еркүмесине барып, өлүгси чыраның ягтысында ярагыны сөкүп отуран Амандан эҗесиниң өвлүйәниң хайсы еринде отурянлыгыны анык сорады.

Аман ишини гоюп, шейле дийди:

— Гайракы ёлдан барып өвлүйә гирерсиң. Ики тарапың гонамчылык болуп башлар. Шейдип ики йүз әдим йөре, соңра гонамчылыгы ики бөлүп, кичиҗик бир ёда сага совлар. Шол ёда билен он әдим йөрәнден соң, енеде саг тарапыңда дөрт бурчлак бир теләр гөрнер. Шол теләриң ашагында-да эҗең, дагы яшаярлар. Дүшүндиңми, инди? Говусы сен менем экит. Гиҗәниң ичинде гөзләп йөрмек кын болар.

— Ёк, Аман,—дийип, Мырат гашыны чытды.—Сен соң гидерсиң. Икимиз биле гитсек Чары ага нәме диер? Ач-хор болмаң-да маңа гарашыбериң. Мен эртир ярым гиҗе вагтлары гелерин...

Аман хем оңа маслахат берди:

— Хабардар бол, келләңиң гызгынына бир ишиң үстүнден барайма!

— Сен-әйт, Аман, гаты әрбет адам болупсың. Горкулы ёла чыкяна гөвүнлик берйәндир вели, сен терсине эдйәрсиң. Маңа хич дөв чалмаз. Өзүңден хабардар бол. Мен эле дүшсем-де өз гандарларымдан гаты кәнисини гырып, йүрегими совадып дүшерин. Сен өзүңден, Чары агадан хабардар бол. Гиҗе чозулайса, зат эдәйсе еңиллик эдәйме.

— Боляр. Бар онда, саг-аман гел.

Мырат йүзүни айсыз гараңка тутуп, ёла дүшди.

Ол ичиниллерден, чарчандакалы ерлерден чыкып бирден улы ёла дүшүп уграмакдан чекинди. Шонуң үчин-де тамдарының илерсиндәки улы шорлуга чыкянча улы ёлдан узакдакы обалыкларың чети билен гитди. Йөремек кынды. Хер демде атың җылавыны чекип, оны гитмели угруна гөнүкдирип отурмалыды. Кә ерлерде чилиң үстүнден, кә

ерлерде экинлериң ичинден, кә вагтлар болса сүрлен ерлериң ичинден йөремелиди. Мундан хем бетери онуң гөзүниң өңүне гара перде тутулан ялыды, гиҗе гаты гараңкыды. Мырат бир сагада голай агыр ёл гечип, улы ябың көпрүсине етди. Ондан гечип, улы шорлугың ичи билен илерлигине гидйән ёла дүшүп, атыны майдалына сүрди.

Мырат көприниң үстүне чыкып, атының җылавыны чекди-де, ызына серетди. Өңлер хер өйүнден ягты чыкып дуран оба мазарыстанлык ялы дым-дырсды. Итлериң-де сеси гелмейәрди. Екеҗе ышык-да гөрүнмейәрди. Гараңкының ичинде хич бир там-да, гара өйде гөзе илмейәрди. Оба гараңкының ичинде баслыгып, хич бир җандарсыз дем алып ятырды.

Бу болуш Мырадың йүрегинде агыр дуйгулар дөретди. Онуң кеҗебесини даралтды...

Мырат башына дүшен агыр ишден соң Айханым хакында, оңа болан дуйгулары хакында пикир этмекден чекинйәрди. Ол Айханымлы меселәни гөвнүниң иң чуңңур ерлеринде гизлемек үчин җан чекйәрди. Эмма бу гызың сураты отурса-турса-да онуң гөз өңүнден гитмейәрди. Оны хич зат ядына салмаса-да Абдыкеримиң алашасы ядына салярды. Шу себәпли-де Мырат көпленч вагтларда аҗайып гызың отурыш-турушыны, йөришини, ылайта-да гайтҗак вагтында айдып галан якымлы сөзлерини ядына салып, кә бегенерди, кә-де онуң билен арасының дашдыгыны ятлап гамланарды. Мырат ол гызы өз гөвнүнден өз янына гечирипди, башга адамың орта дүшмеги ятса-турса ядына хем дүшмейәрди. «Атасы-энеси-де мениң сөзүми ере салмазлар, өзи-де гайтҗак гиҗәм йүрегиндәкиҗесини маңа дуйдурды» дийип, гамлы гөвнүни шатландырярды. «Хер зат-да болса шу арада Дашховза барып гайтмак герек. Абдыкерим экәниң алашасыны таңрыялкасыны билен табшырмак герек. Бу алаша машгаланы эклейәр. Айханым билен болса гүрлешип, онуң ата-энесиниң разылыгыны алмак герек. Ол маңа гарашяндыр...» дийип, Мырат тә Ысмамыт атаның дүйбүндәки обалыга барянча пикир эдип гитди.

Ёл Поласолтан обасының ортасындан гечйәрди. Мырат шу ере геленде бирден атының җылавыны чекди. Өвлүйә, онда-да Ысмамыт ата атлы-яраглы гирмек гелшиксизди, икинҗи тарапдан болса горкулыды.

— Бе, нәме этмели боларка?—дийип, ол өз-өзүне сораг берди.

Эмма ат-ярагы ташлап гидер ялы бу обада онуң таншы-да ёкды.

— Әй, нәме болса шол болсун, догры барайын — дийип, Мырат бөкүп атындан дүшди. Бәшатарының нилини ыза гарадып, эгре берк даңды. Хатарыны донуның ичинден гушанды, донуң үстүнден хем билине йүп даңды-да, ене атланып ёла дүшди. Оба рахат уклап ятырды. Эмма итлер ызыны үзмән үйрйәрдилер. Узак ерлерден ек-түк адам сеслери эшидилйәрди. Мырат бу затлара гараман, телпегини ашак басып гейди-де, обаның илерсинден башланян гонамчылыгың бир четинден гирди.

Әпет гиң мейданы тутуп ятан гадымы өвлүйә шу ерден башланярды. Мырадың ини тикенеклəп, гөзлериниң өңи учганаклап гитди. Өвлүйәниң серхетинден гирен бадына онуң йүзүне совук шемал чалан ялы болды. Мунуң үстесине-де ёлуң ики тарапындакы габырлар гөйә кә улалып, кә кичелип, мыдама херекет эдип дуран ялы болуп гөрүнди. Дегшик түммеклериң араларындакы оюлан ерлер, чукурлар гөйә доймаз-долмаз ериң агзы ялы болуп, айылганч сыпатда хоңкарып гөрүнйәрдилер. Мырады хас горкузан зат — гөзе дүртме гараңкыда мазарларың арасындан гөзе илип гидйән йылпылдылар болды. Бу йылпылдылар узакдан гөрүнйән кән чыра ялы болуп, онуң гөзүни гамашдырярды, инини җүмшүлдедйәрди —рухуны өчүрйәрди. Алаша хем эндик этмедик ере гелениден соң, гулакларыны кейкердип, бурнуны еллендирип, демини чалт-чалтдан алып, җылава зор салып башлады. Эгер-де шу вагт өзүне гаршы гелйән ики эшекли өңүнден чыкмадык болса Мырат «Вай!» дийип өзүнден гитҗекди я-да атың җылавыны ызына буруп, үм-дүзүне гачҗакды. Ол гиҗе сува серетмекден ве өвлүйә гелмекден хер затдан бетер горкярды.

Өзара ювашҗа геплешип гелйән эшеклилериң парахат гөрнүши, оларың төверекдәки затлара үнс бермән өз пейвагтларына геплешип гелишлери реңки агып, дишлери шакырдашып угран Мырада өзүни дүрсемәге көмек этдилер. Ол ыкҗамланды. Эшеклилер деңине геленде олара салам берди, Аманың салгы берен ёдасы билен атыны сага совды.

Ол теләриң деңине геленде хүмүрди эшиден ялы болды, атының башыны чекди. Шол бада хүмүрди хем кесилди. Хүмүрди икинҗи гезек эшидиленде Мырат эҗесиниң сесини танады:

— Эҗе, эҗе! Сиз бу ердеми!—дийип, атындан дүшди.

— Вий, Мырат җан гелди... Вах, адыңа дөнейин — ди-

йип, Халлыгүл хамсыкды. Онянча Гөзел хем бөкүп турды-да, гөйә бир затдан горкан ялы болуп, әҗесине япышды.

Мырат атыны теләриң өресине даңып, гәзяш эдип үстүне топулан әҗесиниң ве уясының гуҗакларына долды.

XVIII

Халлыгүлүң бу ердәки дурмушы узак ёла гөчүп баряның бир салкынлык дүшлегине меңзейәрди. Инчеҗик дөрт өрәниң үстүне акбаш яндак атылып басырылыпды. Гысса-гара алнып гайдылан өй гошлары теләриң хемме ерини тутуп дурды. Энели гызың ятып-турмаклары үчин гош-гошларың арасында азаҗык бош ер барды. Гараңкы гиҗәниң бир вагтлары гелен Мырады шу ерде отуртдылар. Халлыгүл бир тарапдан, Гөзел бир тарапдан оны гуҗаклап, узак вагт аглашып отурдылар. Үчүсиниң-де йүреги бирикди, үчүсиниң-де гөзлериниң өңүне Дурды готур, Аннагүлҗүк гелди. Үчүси үч ерден бу ики мәхрибан адамың әзиз гылык-хәсиетлерини ятладылар. Олары гайдып гөрүп билмеҗеклери яда дүшенде багырлары тыг билен дилнен ялы болды.

Бирнәче вагт шейдип отуранларындан соң Мырат:

— Әҗе, мерт болмак герек. Гидени гетирип болмаз — дийди.

— Вах, олар нәхак гитдилер, олар гитмели дәлдилер, балам!— дийип, Халлыгүл артык чыдап билмән, мөңңүрип гойберди.

Гыз хем сакланып билмеди, сес эдип аглады, чаларан башыны оглуның дызына гоюп ятан әҗесини бири алып гидәйҗек ялы, гуҗагыны гиңден ачып гуҗаклады.

Әҗесиниң, уясының перишан халы, төверекден гаралып, бир вагтың өзүнде хем улалып хем кичелип гөрүнйән габырлар, йылпылдылар Мырадың хушуны башындан учурды. Онуң ене-де ини тикенекледи, сүңңи титреди.

— Әҗе, Гөзел, бес этсеңизләң. Сиз мениң ягдайымы агырлашдырярсыңыз—дийип, Мырат әҗесиниң сүңклери сомалышып дуран ягырнысыны сыпалады.

— Әҗемиң гиҗе-гүндиз болшы шу-да... Өзи-де чөп ялы болды—дийип, Гөзел өзүни дүрседи.

Мырат ене-де гөвүнлик берди:

— Гой, әҗе. Саглык болса, тиз абаданчылык болар. Хеммеси дүзелер. Какам билен Аннагүлүң маңлайына язы-

ланы шолдур. Маңлая язылан задың гаршысына гидип болмаз. Муңа-да шүкүр этмек герек.

Халлыгүл гөйә оглуның сөзүне әхмиет бермедик ялы болуп, Гөзеле йүзленди:

— Бар, гызым, Мырат җаның атыны Нуры агаларың сеңңерине әлтип даңып гел. Оларың отуран ери ойлукдыр. Бу ерде гөрене гөз болуп дурмасын. Өвлүйә-де болса инди бу ере хер хили адам гелйәр.

Гөзел аты идип гараңкының ичине сиңип гиденден соң Халлыгүл оглуна:

— Мырат җан, гаты сересап болавери, ханың өвдайы бозукмыш... Дүйн бу ере хабар дүшди. Сизиң үстүңизе ибермәге көп атлы йыгнаярмыш—дийди.

Бу хабар Мырады гозгалаңа салды.

— Әҗе, ол айдяның белки ялан хабардыр?

— Ёк, балам, ялан хабар дәл, бу хабар чынмыш. Нуры ага дагы бу хабары сизе етирмекчи болуп, яныңыза адам ибермеги макул гөрдүлер. Өз аягың билен гелениң говы болды.

Мырат бирнәче вагтлап бөврүни диңләп отурды. Соңра эртир Нуры аганы гөрүп бу гүррүңи аныкламагы йүрегине дүвди.

— Әҗе, Нуры аганың болян ери голаймы? Гөзел горкман гелерми?

— Балам, түвелеме, Гөзел җан эдил йигрим бәш яшлы йигит ялы. Горкмагы-үркмеги билмейәр. Хернә худай өмрүни узак этсин... Башымыза дүшен бу ишден соң Гөзел җаны танар ялы болмады. Нуры агаларың сеңңери-де даш дәл. Хә диймән гелер... Оглум, мен чай гайнадайын. Аяк габыңы чыкар. Дынҗыңы ал...

Халлыгүл теләриң ики әдим голайында кесекден ясан чай оҗагына от якып башлады. Ики чәйнеклик гара таңка гуры яндагың белент ялнының ичинде кә гөзден йитйәрди, кәте гөрнүп гидйәрди. Мырат одуң ялкымына месе-мәлим болуп гөрүнйән әҗесиниң кешбине гөзүни айырман середйәрди. Яңы кырк яшан Халлыгүлүң били бүкүлипди, бүрны өңкүсинден улалан ялыды. Сачлары дүйби гырап, яңы солуп башлан чайыр ялы хүжжерип дурды.

Халлыгүл өз гүзеранлары хакында оглуна гүррүң берип чәйнек-кәселерини сүпүришдирйәрди, оҗагың башына барып гелйәрди.

Мырат әҗесиниң гүррүңини диңлейәрди, дурмуш хакында пикир эдйәрди. Оҗакдакы отдан гөзүни айырмаяр-

ды. Гараңкы гиҗеде башыны нирә урҗагыны билмән йөрен мөр-мөҗеклер одуң ягтысына топар тутуп үйшйәрдилер. Мырат олары сынлап отурышына әйменч бир хашылды эшитди, гөзүни гиңден ачды. Онуң үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Оҗагың аңырсындакы ой ерден шаглап чыкан гара йылан ягты ере гелди-де, келлесини хас ёкары гөтерип, алкымыны чиширип, төверегине әңетди. Эдил шу вагтың өзүнде Гөзел гелди.

Мырат хопугып, деми ичине сыгман:

— Гөзел, Гөзел! Ыза чекил, йылан бар!—диййп гыгырды.

Эмма Гөзел ыза чекилмеди, йыланың ики әдим гапдалындан аркайынлык билен гечип, теләриң ашагына гелди:

— Әй, ол өзүң дегмесең дегенок-ла, гөрйәмиң, маңа гаршы середеногам—диййп, гөйә хич зат болмадык ялы Мырадың янына гелип чоммалып отурды.

Мырат йыландан гөзүни айрып билмейәрди. Гөйә онуң болшуны өвренйән ялы бар үнсүни оңа берипди. Йылан болса өзүниң ики гулаҗа голай узын гөвресине әелик эдип билмейән ялы аграслык билен бир ояна, бир бу яна середип хаял гымылдаярды. Ол оҗага тарап сүйнди, соңра отдан горкдумы я-да одуң гызгынына дөз гелип билмедими, гараз ене-де ызына өврүлип, голайдакы чай одуның үстүне чыкып, бир агаҗың дашына чолашды-да ода әңедип ятды.

— Эҗе, бу ерде нәхили яшаярсыңыз? Мен-ә аркайын отурып хем билҗек дәл — диййп, Мырат реңкини агартды.

— Вах, балам, отуран ериң гонамчылыгың ичи болса бу затлара боюн болмалы болар. Онсоңам олардан горкмак герек дәл. Дегмесең дегеноклар. Биз-ә Гөзел җан билен кечәни гиң язып ятыберйәрис. Эртирине кечәниң ашагындан хем чыкярлар—диййп, Халлыгүл чай демләп гелди. Оҗагың одуны өчүрди.

— Оглум, даш чыраны якайынмы?

— Ёк, ёк, эҗе, асла чыра-да, от-да герек дәл! Ол айылганчлар деррев бу ере гелерлер...

— Вий. Мырадың горкайшыны?—диййп, Гөзел чалаҗа, гамлы йылгырды.

Чайың башында узак гүрлешип отурдылар.

Мырат тиз вагтда обада улы чакнышык болар өйдүп:

— Гурбан дәдеми-де алып гайтмалы экениңиз—диййп, гоҗаның ягдайының горкулыдыгыны ядына салды.

— Этмеди, этмеди... Ер депип отыр. Гереклери мениң келләм болса ынха, алып өтәгитсинлер—диййп, отуран ериндеи хем гозганмады.

Олар даңа голай ятдылар.

XIX

Мырат эртеси ир оянды. Хениз гүн догманды.

Хываның әхли халкларының асырлар бойы сеҗде эдип гелйән ери, гиң мейданы тутуп ятан Ысмамыт ата өвлүйәси бүтин гөрнүши билен Мырадың гөз өңүнде язылып ятырды. Метҗит-медреселериң селеңләп дуран белент җайлары, сары керпичден салнан песли-белентли җайлар гөзъетими тутуп отырдылар. Белли тертип, белли угур ёкды, бир җайың гапдалында башга бир җай отурярды, соңра ойлы-бейикли ерлер узалып гидйәрди, тәзеден ене-де җайларың хатары башланярды. Бу җайларың арасында, дөрт төверекде ериң үстүнде ве астында җайланан адамларың губурларының гөрнүши рух өчүриҗиди.

Халлыгүл оянан бадына теләриң голайындакы белент ерде төверегине середип дуран Мырады гөрүп, аңк-таңк болды. Ол илки бада иредедигини, Мырадың бу ерде нәме эдип дурандыгыны аңлап билмеди. Көп гүнлерден бәри гиҗелерини аглап гечирйән эне өтен гиҗе оглы геленден соң онуң башыны сыпалап, Ораз хакында гүрлешип ятышына сүйҗи ука гидипди. Хемме зат бир бада ядындан чыкыпды. Ол гөзлерини ачалак-юмалак эдип, Мырада тәзеден бир серетди-де хушуна гелди, башыны яссыкдан гөтермән, оглуны башдан-аяк хырыдар гөзден гечирди.

Мырадың сакгал-мурты яңы гаралып башлапды. Гөрмегей йигит болуп етишипди. Аягында тәзеҗе чокайы барды. Долагың үстүнден терслин-оңлын сарлан гара чарыкбагы тәзеҗеди, онуң уҗундакы йүпек готазлары хер хили реңкде болуп, тәзе чокая, чув-ак йүң долага энайы гөрнүш берйәрдилер. Эгнинде эрши йүпек, аргаҗы йүплүк гөк өвсүп дуран доны барды. Сәхелче херекете түйлери сув ялы болуп толкун атып дуран гара телпеги Мырадың даш гөрнүшини хас безейәрди.

Мырадың эгнинде Көнеүргенҗе гейип гиден гейимлеринден хич бириси ёкды. Хеммеси соң тикилен гейимлеринден. Бу болуш энәни бир хили гамландырды: «Вах, бу гейимлери онуң эгнине өзүм гейдирен болсам не говы болар-

ды...» Энэниң гөвнүне башга гейиме гирен оглы ондан дашлашан ялы болуп дуюлды. Эмма бир салымдан Халлыгүл өз оглуның саллам-сажак болуп гелмэн, гөрмегей йигит болуп гелснине гуванды.

Халлыгүл шейле гөркли-гөрмекли оглуна гуванды. «Худайым, сениң өмрүңи узалтсын. Өмүр ёлуң ак болсун» дийип, ичини геплетди. Онуң бу болуп дуршуны башга бириниң гөрмегинден габанян ялы чалтлык билен еринден туруп:

— Мырат жан, бейдип дурма, гел отур—дийип аладаланды.

Мырат эжесиниң нэме диймек ислейэнине дүшүнди:

— Эй, энтек төверек-дашда адам-гара гөрненок-ла — дийди хем-де өр туруп, орамагыны бежеришдирип дуран эжесини сынлады.

Халлыгүлүң алындаңысының ашагындан чалажа гөрүнйэн сачлары чув-акды. Ол өңки болшуна дүйбүнден меңземейэрди. Габаклары елленипди. «Жебир-сүтем сэхел вагтда адамы гөр пэхиили үйтгедйэн экен» дийип, Мырат гамланды. Эжесиниң йүзүне мэхир билен йылгырып середип, оңа гөвүнлик бермек исследи. Эмма бу ниетинден хем сакланды. Ол бир зат дийсе гарры эжесиниң гөвреси пагыш-пара болаярмыка дийип горкды.

Эртир чайың башында олар узак гүрлешдилер.

— Оглум, биз инди шейдип узак отурмалы болармыкак?

Мырат бу сорага белли бир жогап берип билмеди-де, шейле дийди:

— Эже, мен бу ере хем сизи гөрмэге хем-де адамларың көп гелип гидйэн ери боланы үчин нэме геп-гүррүңиң барлыгыны билмэге гелдим. Инс. хэзир адамлары гөрерин. Ягдайы өлчеришдирерин. Шундан соң бир зат дийэймесем, мен-э хэзир нэме айдып, нэме гойжагымы билемок. Эгер Исфендияр Мэмметвели хекимиң ганыны алмакчы болян болса, бу гүррүң чын болса, онуң өңүнде дурмалы хем болар. Диймек, энтек отурмалы болсаңыз герек. Говусы мен ол хакдакы геп-гүррүңи аныклайын.

Халлыгүл Мырадың берйэн гүррүңлерини үнс билен диңледи. Онуң эдеп билен чай ичип отурышына, уллакан йигит боланына гуванярды. «Мырат жаның гепи-сөзи-де үйтгешипдир, түвелеме, хернэ худайың өзи өмрүни узак этсин» дийип, ичини гепледйэрди.

Соң дашындан, гөзүне яш айлап:

— Ораз-да, сен-де эййм өйли-ишикли, балалы-чагалы болуп отурмалы адамлар ахыры. Биз бу ерде, сен жеңңеликлерде, Ораз жан болса ят иллерде... Хачан башымыз жемленип, өз ожагымызың башында отураркак?—дийди.

— Эже, бейдип, гиже-гүндиз өзүңи хорлап отурма — дийип, Мырат гиң гөврүмли гүрледи.— Мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер. Гайтам баша дүшен хер иши мертлик билен чекип, хич затдан басылмажак болмалыдыр.

— Эй, оглум, бизиң башымыза дүшен иш чекерден агырдыр—дийип, Халлыгүл соңкы бир айың ичиндэки эхли вакалары ядына салды-да, гапдалында Мырадың гөзел гөркүне середип, ичинден гуванып, чай ичип отуран Гөзелиң бойнундан гужаклап, гөзлерини алардып, эллерини титредип, аглап башлады.

Агысының арасы билен:

— Худайым, бизи шейле гүне саланларың өзи бизден хем бетерине душсун! Олар огулларының, гызларының эйгилигини гөрмесинлер, ылайым-худайым, оларың гаракларь гапылсын!— дийип, бичэре аял бозлаярды.

Мырадың овуртлан чайы богазындан гечмежек болды. Бокурдагы долды, гөзлериниң өңи гараңкырады. Умуман гечен гижеден бэри төверекдэки гөрнүш оны шейле бир дережэ етирипди вели, Мырат өзүни ол дүнйэдемикэм дийип пикир эдйэрди. Онуң гөзүне гөрүнйэн зат: чөкен габырлар, келле сүңклери, эл-аяк сүңклериди, йыкылан, хараба өврүлен тамларды, шаглашып йөрен йыланлар, гуйрукларыны жайтардып йөрен ичянлар, гара томзак ялы мөйлерди. Бу затлар онуң бейнисини булашдырды, хич вагт келлеси агырмадык Мырадың башы айланды, буланчак келле агырысы гөзлерини ханасындан чыкарайжак болярды. Буларың үстесине-де Халлыгүлүң какыны тутуп ятмагы, хушуны йитирип, гөзлерини алардышы оны горкузды.

Халлыгүл шу ере гелип ики гүн яшандан соң, оны биринжи гезек какын тутды. Шундан бэри хер ики-үч гүнден яздырман тутярды.

Халлыгүл эллерини гызының бойнундан чекип алды. Гошарына ченли чермеди, соңра голайында ятан гаратап пычагы алды-да, оны кесеви хөкмүнде элинде тутуп, отуран еринде улы газаның агзы ялы ериң төверегини чызды, пикиринде оны ожак хасап эдип, яңкы «кесевиси» билен «янып дуран оды» өлчерип башлады:

— Ян ожагым, ян. Гайна газаным, гайна! Биш этим, биш! Мен эримиң, көрпеже чагамың дүшек ашларыны биширйәрин! Адамлар, көпрәк болуп гелиң! Яп боюмызың әхли адамлары гелсин, обамызың әхли адамлары гелсин! Бүтин дүнйәниң адамлары гелсин, бу дүшек ашдан ийсин, мениң мәхрибанларыма дегсин этсин!.. Хай, гелиң! Хай, гелиң! Гелевериң-де гечевериң! Дүшек үстүне гечиң, халы үстүне гечиң, ахал кечесиниң үстүне гечиң!.. Биз ол кечелери теженли йылы Теженден гетирдик! Гечиң! Гечиң! Бейдишип дурмаң! Хай! Хай! Ха-а-а-ай-й!.. Бай онуң парлайшыны, парсы дилде сөзләйшини! Багшылар гаты гыгырып айдым айдың! Гыжакчылар тарыңыз үзүлйәнчә чекиң! Мениң әзизлериме дегсин эдиң! Оларың чигит ялыжак гүнәлери ёк! Олар женнетде ак гуш ялыжак болуп учарлар! Хон-ха учуп йөрлер, оларың ганат какышларына гошуп айдым айдып, гыжак чалың! Хай! Хай! Хай! Ха-а-ай-й!!!

Ол элиндәки «кесевисини» «ожага» атды, хушундан гитди. Ёкаркы сөзлери ики-үч гезек дем алып, бир бада айдып чыканы үчин агзы көпүкледи. Ол ене-де агзындан ак көпүгини сачып, сычрап еринден турды, элини чарпып, сачыны ёлуп агłады-да, дуран еринден өзүни ашак гойберди, бошан мешик ялы болуп ере язылып ятды.

Мырат бир тарапындан, Гөзел бир тарапындан тутуп, оны дүшеге әлтип ятырдылар. Ол демини дүрсәп, уклап ятан адамың хетдине гелйәнчә янында сеслерини чыкарман дуруп, соңра олар сачак башына гелдилер.

— Мырат, мен-ә әжемиң болшундан горкярын. Нәме этжегими-де билемок, худай сакласын, бирден бир болмаз иш болаймасын—диййип, Гөзел титрәп отурышына гүррүң берди.

Әжесиниң ягдайы Мырадың хушуны башындан учурды. Ол нәме диййип, нәме гойжагыны билмән, улы аладаның ашагында галды. Әжесини хич вагт бейле ягдайда гөрмәнди. Баша хер хили ишлер дүшйәрди, кеселчилик, етмезчилик, ачлык-хорлук болярды, эмма Дурды готурың өйүнде бейле айылганч зат хенизе ченли болманды.

Мырат:

— Ол инди шейдип узак ятармы?—диййип, сесини титредип уясындан сорады.

Гөзел хенизә хем өңки хетдине гелип билмәнди.

— Бир азрак ятар. Соңундан хич зат болмадык ялы болуп турар. Шейле-шейле этдиң диййип айтсаң болса, утаныып гызаряр, башга хич зат диймейәр.

— Онусы-да ягшы—диййип, Мырат уясына теселли берди.

— Гөзел, сен әжемден хабардар бол, өй ишлерини эдибер. Мен төверек-даша айланышдырып гелейин. Ёгсам-да, Нуры аганың сеңңери ниреде? Мениң ол ере-де бармалы ишим бар.

Гөзел салгы берди-де, ондан соң:

— Мырат, тиз рәк гелжек бол. Сени гаты гөресимиз гелди. Ене агшама ченли бу ерлерде айланып йөрме—диййип саргап гойберди.

XX

Мырат өзбек гейимини гейип гезеленже чыканда эййәм өвлүйәниң ичи жанланыпды. Гапдаллары ялдыравук кәдили, узын сач галандарлар ёгын хасаларына сөенип, эййәм гапыма-гапы айланышып башлапдылар, көр, агсак, элсиз-аяксыз гедайлар адамларың көпрәк гечйән ерлерине гелип, ёлуң я-да ёдажыгың ики ян тарапында дүйпли орнашыпдылар. Оларың көпүси ерде отурып, көпүси-де дик дуруп дилегчилик эдйәрдилер. Булар өрән тутанъерли гедайларды. Янларына голайлашыберениңден дога окап, еди пышдыңа дегсин эдип башлаярдылар, деңлериңе гелениңден соң элллерини серип, хөкман бир зат алмак үчин ынамлы херекет эдйәрдилер. Эгер сениң хич зат бермән гечибержегиңи билселер, деррев өңүңе гечип сени сакларлар, аздакәнде бир зат алман гойбермезлер. Мырат илки бада янындакы овнук пуллардан өңүнден чыкана бәш-алтысыны оклап башлады, соңра үч-дөрде дүшүрди, хачан-да гедайларың аңырсына гөзүни етирип билмәнден соң, хер гедая еке-екеден ташлап гечди.

Ахырсоңы ол ики тамың арасындан гидйән ёдажыга дүшүп, бу барян ёлундан совулмага межбур болды. Бужагаз ёда оны уллакан бир ойлуга алып гитди. Бу ой ериң аңырсына зордан гөз етйәрди. Эмма ёданың угры аңыркы япының йүзүнде йылан ялы товланып гөрүнйәрди. Ол ерден атлы-эшекли адамлар, пыядалар оя инишип гелйәрдилер. Мырат шу ёданың угры билен гитди. Ол ой ери орталаберенде айылганч бир зат гөрди: онуң өңүнден бәш-алты саны ялаңач адам эллерине узын ак таяк тутуп, бири-бири-

сине хайбат атып, бири-бириңден бир озуп, бир ыза галып, япыдан ашаклыгына инип гелйәрдилер. Мырада гаршы гелйән атлылар, эшеклилер, пыядалар ыздан гелйән ялаңачларың гыкылыкларына өврүлдилер, догры гелйән гулуз итиң өңүнден совлунышы ялы ёданың гырасына чыкдылар. Мырат хем шейле этди.

Ялаңачлар өзара шейле бир гызышыпдылар вели, олар төверекде дуранларың хич бирини-де гөрмейәрдилер, олара үнс хем бермейәрдилер, йөне өз араларында дүшнүксиз лалавлашып, бири-бириниң депесинде таякларыны ойнадышып, шол ылгавларына гечип барярдылар. Булар дүзегитме дәлилерди. Буларың хоссарлары өвлүйәден харай ислэп, шу ере гетирип ташлапдылар. Олар Мырадың дениңден шакырдашып геченлериңден соң, онуң үстүнден агыр йүк айрылан ялы болды.

Мырат шундан соң әдимини чалтландырып, мундан-да бетерине душмазлык үчин башыны ашак салып гитди. Ол өңүндәки япыдан ашансоң овнуклы-ирили тамларың арасында пейда болды. Бу ерде хем адам кәнди. Эмма белли бир ишиң угрунда гезип йөрене душмак кынды. Адамлар агыр ишден соң гезеленже чыкан ялы ялталык билен ики яна әдим урярдылар. Бу ерде-де сачлак галандарлар, гедайлар көпди. Гөвсүни саллап, сачларыны хүвжердип, кесинди ялы гара эллерини шарпылдадып будуна уруп, гүлүп йөрән бир дәли аял Мырадың бүтинлейин рухуны өчүрди.

«Гачан гутулар, дуран тутулар» диймек билен Мырат Гөзелиң салгы боюнча Нуры аганың өйүне тарап ылгады. Өңлериңден чыкан хер дешиге, хер гапа боюнларыны узадып йөрән адамларың ичинден Мырадың ылгап баршы хас пикир чекиҗиди. Эмма бу адамлар: шыхлар, галандарлар, гедайлар, дәлилер, гачгынлар хич ким билен, хич зат билен гызыкланмаярдылар. Олар диңе кимден нәме алып боларка диен пикир билен мешгулдылар.

Улы сеңңер тертипсиз отырды. Шемаллы ерде өсен гүнебакар ялы болуп, теләрлериң хер хайсы бир тарапа эңңит эдипди. Гаррылар-да, яшлар-да эййэм оянып, аяк үстүндедилер. Хемме илки бада өзбек гейимли, ак йүзли, гөрмегей йигиде гең галып середйәрди, соңра ол обадашларының бириниң адыны тутуп салам берди. Шол бада оны танадылар, эзиз мыхман ялы гаршыладылар. Вагтың ирдигине гараман, Нуры аганың теләриниң ашагында адам көпелди.

— Биз-ә, сениң үстүңе баралы диййп йыгнанышыпдык, херпә өзүң гелэйдиң. Ничик, саг-аман гезип йөренмисиң, Мырат җан?—диййп, Нуры ага оны гаршылады. Мырат хеммелер билен саламлашып, гөршүп чыкандан соң өзүне гөркезилен ере гечип отурды.

Нуры ага келте бойлы, кичиҗик келлеси ялдырап дуран, бир ян чекгеси, бурнуның үсти чапык, алтмыш яшына гараман, өрән чаласын, от ялы бир адамды. Ол адамларың өңүне чай-чөрек чекиленден соң деррев турды-да, теләриң гүнбатаркы өресине даңылгы гойнуны кесди. Ол җеми ярым сагадың ичинде гойны элден чыкарды, газана атылмалы бөлеклерини-де кесишидрип, чапышдырып гелниниң элине берди. Шундан соң элини ювуп, адамларың арасына барып, өңүне бир чәйнек чай алды.

Хывадан гелен бир молла билен эден гүррүңини Мырада айдып берди. Аңырсы бәш-алты гүнден Исфендиярың атлыларының өз үстлерине гелҗекдигини хабар берди.

Мырат:

— Хан нәме үчин аралыга мунча гүн салдыка?—диййп, Нуры агадан сорады.

— Мунуң ики эммасы бар, оглум—диййп, Нуры ага мәлим этди.—Бириси шейле: Мәмметвели хекимиң тамының отланышы, өзүниң, машгаласының шол тамың ичинде янышларыны Исфендияра кән вагтлап айдып-дүшүндирип билмәндирлер. Ол шерап ичмекден айңалып билмейән экен. Ахырсоңы айдярлар вели, ол «адам йыгнаң» диййәр. Өзүңизе мәлим болшы ялы, Исфендиярың гошуны ёк ахыры. Ине, оглум, бу хабары барып, Чары ага етир. Ярагларыңыз атгыр, гылычларыңыз кесгир болсун. Бизи гайгы этмәң. Машгалаңыз бу ерде отурар, өзүм олардан гөз-гулак боларын. Йөне вели, оба аралашдырмаҗак болуң. Өңүнден чыкың. Адамларың көпүси обада боляр, экин-дикинлерине середйәрлер. Бирден чозгы болайса, оларың хем хелэк болҗаклары ики учлы дәл.

Мырат гүн агандан соң обадашлары билен хошлашып, өз теләрлерине гитди, эҗесиниң саг-аман тураныны гөрүп бегенди. Бир салым отурып, соңра Ысмамыт атаның меркезиндәки аҗайыплыклары гөрмек үчин уграды.

Хова ыссыды. Петишди. Дем алмак кынды. Бүтин төверекде бир аграс ыс барды, ол келләңи агырдып, йүрегиңи буландырярды. Бу ыс — сансыз көп габырлардан чыкян агыр ысды.

XXI

Өвлүйәниң меркезиниң өзүне махсус дурмушы барды. Бу ерде улы ымаратлар, метджит-медреселер ерлешйәрди. Җайларың бир гарыш галыңлыкдакы гапылары йүзүне нагыш салнан дагдан агачларынданды. Әхли затлар суссуңы басыҗыды, бу ере сежде этмәге гелен адамлар өзлерини худайың ве онуң шу тамларда отуран ёкары мертебели векиллериниң ыгтыярына табшырярдылар. Йылың дөрт паслында-да өвлүйәниң ёлуның кесилйән вагты ёкды. Бу ере дүвүнме кеселине дучар боланлар, гөзүни йитиренлер, ичи агырянлар, инчекеселлилер, чага догурмаян аяллар, дәлилер, гараз гепиң гысгасы бир етмези болан адамларың хеммеси гелйәрдилер. Олар ахыркыҗа сагып отуран сыгырларыны сатып, түви, гоюн алып, дердинден дынмак үчин улы ынам билен гелйәрдилер. Бу ере гелмек билен улы худайёлы газанларда нахар биширип, өвлүйәде көлеге ялы болуп гезип йөренлере ийдирйәрдилер. Моллалара, ишанлара аклык берйәрдилер. Олар өз гезеклеринде ичлеринден бир затлар окардылар, өңлеринде отуран кеселлиниң йүзүне түфләп, эгинлерине эллерини гоярдылар. Шейдип, адамлар соңкуҗа затларыны сатып, өзлерини «беҗердердилер». Агыр кеселлилер, я өйүне етип өлердилер, я-да «беҗердип» чыканларында, гапының агзында өлердилер. Соңкы өлүм бахасына етилмейән өлүмди, багтлы адамың өлүмиди.

Кеселлилере дем салынман маслахат берилйән вагтлары-да болярды. Меселем, гөкбогма деген чаганың энесине: «Кырк адамың түйкүлигини ичир» дийип айдардылар. Шу маслахатлары үчин гарып энәниң яглыгының уҗуна дүвүп геленҗе пулларыны алып галардылар. Эне өйүне барансоң бу маслахаты берҗай эдерди. Эртеси болса оглуның маслыгыны гетирерди, оңа җыназа чыканы үчин молла ене-де пул берерди.

Мырадың гелен вагты, гүнүң гиҗигенлигине гарамаздан, зыярата геленлер көпди. Метджит-медреселериң, бейлеки дини ерлериң мурты ёгын, алагөз, басан еринден от чыкарян хызматкәрлери гетирилен затлары етишибилдиклеринден бир ерлере чекйәрдилер.

Мырат «гарагапы» дийлен ере барды. Җайың ичи салкынды. Дүйпде эли тесбили, ак селлели, гүр ак сакгаллы, етмиш яшларында болан бир молла отурярды. Бу арада яшаҗык, ёгын сачлы, инче билли, узын бойлы, дийсең овадан бир гелин гелди. Мырат бир чете чекилип, гелниң гөзел гөрнүшини гөрүп, серхош болан ялы гөзлерини гиңден ачып эңедип дурды.

Гелин эмай билен молланың өңүне барып, ики бүкүлип салам берди. Молла саглык-эсенлик сорашды. Гелин ашак бакып, овадан келлесини нәзли силкип, онуң сорагларына җогап берйәрди.

— Эй, худайың гырнагы, хайсы дерде дучар болдуң?

Гелин агзындан яшмагыны айырман, саг тарапына өврүлди-де, пышырдап сөзледи:

— Худайтагаладан гиҗе-гүндиз дилег этсем-де перзендим болмаяр. Әрим чага догурмасаң сени талак этҗек диййәр—дийип, элине гысып дуран бир гошавуч күмүш пулуны молланың өңүндәки язылып ятан акҗа яглыгың үстүне дөкди. Пулы гөрен молланың гөзлери гиңелди. Ол муртуны, сакгалыны сыпалашдырып, бир затлар окады. Гелни алкымында отурдып, онуң гөзел суратыны гөрүп мелул болды, дем салды.

Мырат бу затлары гөрсе-де, онуң бар пикири гелиндеди. Гелин шейле бир оваданды вели, оны гөрүп дуркаң башга зада үнс берер ялы дәлди. «Бу молла инди нәме эдеркә?» диймек билен Мырат бар үнсүни оңа берди.

Молла дем салып болапдан соң, саг тарапындакы гапыларың бирини гөркезип:

— Ине, шу гапыдан гир, хич затдан горкма, аллатагаланың ады билен эдилйән хер бир иши гөвнүңе алма. Горкуп гыгырма, йүрегиңи гиң тут, шонда дилегиң кабул болар—дийип маслахат берди.

Мырат бу сөзлериң айдылышына гең галды. Ол нәме-де болса бир хапыса ишиң йүзе чыкмагына гарашан ялы, ылгап тамың гүндогарына гечди, гөрсе гелне салгы берлен тамың айнасы, дешиги ёк экен. Ол гең галып гарашып дурмады. Тамың адамсыз тарапына гечди-де, уллакан гүҗүме япышып, ёкарсына чыкды. Бу ерде адам келлеси сыгар ялы түйнүк барды. Мырат шол түйнүкден тамың ичине серетди. Эмма ол хич зат гөрмеди, ол ер гөзе дүртме гараңкыды. Бирден ишик ачылды. Тамың ичине чалаҗа ышык дүшди. Гелин ичери гирип, гапыны япды. Онянча кимдир бири чыра якды. Инди гараңкы җай гүндизлик ялы болды. Мырат җайдакы болян ишлери сынлады, сөзлере гулак салды. Көйнексиз, балагы дызына чепли чермелен, муртлак, улы бурунлы, даяв бир адам, чыраны бир четде гойды-да муртуны сыпалап, гөзлерини ойнатды. Соңра титрәп, нәме-нәмедигини билмән дуран гелниң гошарындан тутуп, оны

өзүниң яңыжа туран дүшекчесиниң үстүнде отуртды. Өзи-де онуң эдил маңлайында дагың бир бөлеги ялы болуп чөкди-де:

— Худайың бендеси нәме дердиң бар?— дийип сорады.

— Гурбаны болдугым, мениң үчин худайдан дилег эдиң. мениң перзендим болмаяр. Маңа көмек эдиң—дийип, горкуп, сандырап башлан гелин гөзяш эдип айтды.

— Ысмамыт атаның кераматы гүйчлүдир, худайың бендеси! Бу ере гелип, худайдан эдилен дилеглериң ерде галаны ёкдур. Боляр, бенде, сениң дердиңе-де дерман тапылар. Худайдан диләрис. Йөне мениң эхли айданларымы берҗай этҗеклигиңе ант ич. Ысмамыт атада ичилен ант бозулса, ол гүнәниң ашагындан ол дүнйә, бу дүнйә чыкып болмаз. Шу ерде гөрен-эшиденими хич бир адама айтмарын, эгер айтсам мени худай урсун дий!

— Эгер айдайсам мени худай урсун!— дийип, гелин ынҗалыкдан гачды.

— Айдылан задың хеммесини ак йүрек билен берҗай этмесем мени худай урсун дий!

Гелин бу сөзи-де айдылышы ялы гайталады.

Муртлак сорагыны довам этди:

— Әре бараныңа нәче йыл болды?

— Ики йыл.

— Әриң билен араң ничик?

— Яман дәл—дийип, гелин утанып ашак бакды.

— Башга аялара гөз галдырярмы? Йөне догрусыны айт: худайдан, онуң кераматлы молласындан хич зат гизлеме. Ак йүрекден җогап бер.

Гелниң йүзи гызарды, келлесини бир тарапа өвүрди. Эмма догры сөзледи:

— Башга аял-а бейледе дурсун, мениң янымда-да аркасыны өврүп ятяр...

— Шеригат ишини нәхили берҗай эдйәр?

— Аңырсыны бакып ятандан хем шеригат ишине гарашып болармы? Айла, йылда болаймаса ол иши башармаяр.

— Хә... Хм...— дийип, мурт гөзи билен гелни ювдайҗак болды. Соңра:

— Ханы онда бенде, яланачлан, мен барлап гөрейин— дийди.

Гелин илки бада утанҗак ялы этди. Эмма ант ичени ядына дүшди... Яш гелин гарагапыдан гирен бадына өзүни йитиринди. Шонуң үчин-де бу ерде болян эхли зат худай

тарапындан дийип өз-өзүни ынандырып, ыгтыярыны бу адама берипди.

Ол чув ялаңач боландан соң, гара пыяда хем бүтинлей яланачланды, яшаҗык гелниң симап ялы титрәп дуран акҗа беденини гуҗагына гысып, дүшекчәниң үстүне басды. Ол шол бада чыраны-да өчүрди... Мырат «тоба, тоба» дийип, башыны яйкады. Якасыны тутды.

Мырадың эхли ганы келлесине урды, гөзи гараңкырады. Ол: «Хай, адамлар, етишевериң! Бу харамзадачылыгың өңүни алавериң!» дийип гыгырмак иследи. Эмма бирден өзүниң ниредедиги ядына дүшди-де, додагыны дишледи. Ол тамың үстүнден гыссанмач дүшүп, ызына серетмән, догры теләрлерине гаршы гитди.

Инди бу өвлүйәниң үсти пердели айылганч сырлары онуң үчин аян болды.

Шол гиҗе Нуры ага башлыклайын эхли обадашлары йыгнанып, Мырады уГратдылар.

Нуры ага:

— Дири эле дүшмәң. Эгер Чары аганың шертини кабул этмеселер, ярагы ташламаң. Җебри чеке-чеке гелйәрис, ене-де чекҗек экенимиз-дә. Әртир гиҗе үч-дөрт араба азык етирерис. Олар токай тарапындан барарлар. Хабардар болуң — дийип, саргап гойберди.

Мырат йүзүни түм-гараңкы гиҗә тутуп ёла дүшди. Инди оны өвлүйәниң йылдыравук ышыклары-да, ёлуң ики янындакы гаралып гөрүнйән губурлар-да, өвлүйәниң кераматы-да горкузмаярды. Онуң гахары гитдикче гүйчленйәрди. Өвлүйә дийилйән ерде бейле ишлер боляндыр дийип. еди укланда онуң ядына дүшмейәрди.

XXII

Мырат Гурбан узыныңка гелип атдан дүшенде хоразлар гыгырып башлапды. Гаррыларың икиси-де илки бада ат аягының сесинден горкдулар, эмма Мырады сесинден танан батларына икиси ики яндан оны гуҗакладылар. Мырадың хәзир уграян диймегине гараман, онуң атыны тама салдылар.

— Оглум, бу ер еди ёлуң үсти. Гиҗе-гүндиз хекимиң галасына гелип-гидип дурлар...

Аз вагтың ичинде бири-бирине гезек бермән сөзлешип, көп затлар ятлашдылар, гөзеяш айлашдылар. Бири-

-бирлерине баш саглыгы, узак өмүр диледилер. Бир чәйнек чай ичип, Мырат атланмакчы болды.

Гурбан узын ругсат этмеди.

— Сениң шу араларда гелҗегиңи гөвнүм сызярды. Дүйн гелнежең бир товук өлдүрипди, шоны ийип гит.

Гурбан узының аялы Дурсун хасыр-хусур газаныны атарды. Бир салымдан газан отуранларың гүррүңине гошуп лыгырдап башлады.

Гурбан узын илки яп арасындакы, соңра Ысмамыт атадакы дурмуш хем-де адамлар хакында җикме-җик сорашды. Мырат Ысмамыт ата хакында гөвүнсиз бир-ики агыз сөз билен җогап берди. Яп арасындакы дурмуш хакында бир задыны галдырман айдып берди.

Соңра:

— Оба-гарада нәме геп-гүррүң бар?—дийип сорады.

Гурбан узын адаты боюнча ожагың илери гырасында тама аркасыны берип отурышына шейле дийди:

— Гурбанмәммет сердар овгандан гайдып гелди. Аркасыны гаты гүйчлә дирәп гелипмиш дийййәрлер. Өзи-де бир гүн Гызылгумдакы аял доганының өйүнде болса, икинҗи гүн ишаныңкыда болярмыш. Билемок, хелей хабарымы, чынмы, гараз оба ичине шейле бир гүррүң-хә дүшүпмиш: ол гаты көп атлы йыгнамалымыш. Хәзир шонуң угрундамыш. Мениң пикир эдишиме гөрә-хә яп-чиллериң арасында саяк-сандырак болуп йөренден Чары ага дагыңыз шоңа барып гошулайсаңыз говы боларды. Хер ничик хемме затдан башыны чыкарып билйән адамың гарамагында болсаң йүрегиң сувлурак боляр, сөзүң өтгүрәк боляр. Чары аганың еке өзүниң элинден хич зат гелмез. Ол уршы-сөгүшиниң гөрен адам дәлдир. Ондан соңра-да серкердәниң адына-соруна-да гараляндыр. Сенем хениз яш. Гараз гөрүң-дә, пикир эдиң-дә...

Мырат бир меселәни аныкламак иследи:

— Гурбан дәде, бизиң кастымыз Исфендиярда, бизиң арымыз хем шонда. Гурбанмәммет сердар кимиң тарапындака? Илки шоны анькламак герек. Эгер ол Исфендиярың тарапында болса онда Чары ага оңа нәме үчин гошулсын? Мен оңа нәме үчин гошулайын? Онда бизиң эле яраг алып чыкмагымызың өзи манысыз боляр.

— Мен сениң бу сөзүңе җогап берип билҗек дәл, җанам —дийип, Гурбан узын улудан демини алды.—Йөне вели, Гурбанмәммет гаты намысҗаң адамдыр, ол обадашларыны бейдип хорладып, аркайын ятып билмез. Онуң йүреги муңа чыдам эдип билмез. Гараз гөрмели-дә, болмаса бир азрак гарашайсаңыз хем эрбет болмаз. Кимиң хайсы тарапа ыңяндыгыны анькласаңыз говы боларды.

— Гурбан дәде, гөрмели-дә, бизиң-ә Исфендиярда, онуң адамларында хун алгымыз-а көпдүр—дийип, Мырат эҗесиниң дүйн эртирки болшуны гөз өңүне гетирди, эрбет ягдая дүшди. Башыны ашак салып, бирнәче вагт дымып отурды.

— Үстүңизе тиз атлы чозар. Хабардар болуң!—дийип, Гурбан узын Исфендиярың атлы ёллаҗакдыгы барада эшиденлерини айтды.

— Мен онуң аныгына етдим. Йөне сиз нәме үчин өвлүйә гачмадыңыз, Гурбан дәде?

— Бизи ким башына япсын? Ики гарры билен секиз яшлы чага киме герек?

— Бейле дийме, билип болярмы? Олар бир йыртыҗы доңуздыр. Өңүнден чыканың гаррысына, яшына серетмез. Сизем обадан сайланаймалы экениңиз.

— Менем шуңа айтма кемини-хә гоймадым, балам— дийип, Дурсун зейренди.—Асыл хич ере гозганҗак дәл дийййәр. Нәме болсам шу ерде болҗак дийип, ер депип отыр. Мен өзүмден-ә горкамок вели, йөне шу агтыҗагымыздан горкярын. Әй, хава-да, муң йыллап ягы геленде аҗаллы өлер, биаҗал галар дийипдирлер.

Дашындан өрән салыхатлы гөрүнйән даяв аялың айдян сөзлери онуң гөрнүшине, сыратына догры гелмейәрди. Эмма ол өз тәлейиниң гулуды. Адамларың шейле болушларына Мырат өң хем душ гелйәрди, бу зат оны гең галдырярды.

Нахар тайяр болды. Агтыкларыны оятмадылар. Үчүси бир табагың башына гечип, ишдә билен ийдилер.

— Оглум, шулар ялы хабар тутуп дур — дийип, Гурбан узын Мырады ёла салды.

Мырат гаты сүрүп гитди.

Даң саз берипди. Мырат гаты сүрүп гитди.

...Аман гиҗәниң ярына чени парахат гарашды. Хоразлар гыгырып башландан соң, хатарларыны билине гушаның, бәшатарыны алды, атының янына барып, оны эерледи. Соңра Чары аганың еркүмесине барып:

— Кака, мен-ә Мырадың гөзлегине чыкҗак. Оңа бир зат боландыр, болмаса бу вагта галмазды—дийди. Онуң деми ичине сыгмаярды.

Чары ага Аманың эдерменлигини, чаласынлыгыны, айгытлы херекетлилигини говы гөрйәрди. Оңа бир задың уг-

руны дүшүндирсең бесди, ол оны соңра ики айтдырмазды. эдил эдилмелиси ялы эдерди. Кәвагтлар: «Аман оглум говы йигит болуп етишди. Түвелеме, гөз дегмесин» дийип, ичинден оглуна гуванарды. Ол ылайта-да Мырат билен Аманың бири-бирини доган ялы говы гөрйәндиклерине бегенерди.

Бу гезек Аманың ховсаласы Чары аганыңкы билен деңгелди. Эмма шейле-де болса яшулы:

— Энтек гараш, бир салымдан гелер—дийип, оны көшешдирди. Эмма ол хем улы аладаның ашагында галып, өз айдан сөзүне өзи хем ынанмаярды.

Кырк-элли адам ярагларыны эллерине алып гелдилер.

Сарыгыз муртлак Таган:

— Хеммәмиз гидип, Мырады гөзләп гелелиң. Көп болсак аз санлы душманы еңмек хем аңсат болар. Бизе шу вагтлар йүз, ики йүз атлының душҗак гүманы ёк.

Игдир аяклы гарпыз ялы тогаланып йөршүне:

— Сиз аркайын чайыңызы ичибериң, мениң өзүм оны тапып гелейин!—дийди.

Чары ага белли бир җогап бермелиди, ол шонуң үчин-де:

— Мениң диеними этсеңиз-ә даңа ченли гарашалың. Болмаса-да бейлекилериңиз тайяр болуп дуруң, Аман билен Игдир шу голайлардан хабар тутуп гелсинлер — дийди.

Шейле хем этдилер. Аман өңден, Игдир ыздан атларыны гордурып, ёкаркы ябың арасындан сайлананда Мырат оларың өңүнден чыкды.

— Я валла, бизиң-ә ики аягымызы бир эдиге сокдурдың-айт!—дийип игенмек билен Аман Мырады гаршылады.

Мырадың илки сорагы:

— Парахатчылыкмыдыр? Хемме саглыкмы? — диен сораг болды.

Соңра ол Ысмамыт атаның ягдайы хакында атыны деңсүрүп гелйән Амана гүррүң берди.

Ызына өврүлип, зериң үстүнде голча ялы болуп отуран Игдире:

— Хелейиңден көп салам. Ол саңа ок дегер дийип горканок-да, гуя гачаймасын, шондан хабардар болавериң дийип, табшырып гойберди — дийди.

Бирнәче вагтдан бәри дүнйәси гиңән Игдир аялы ядына дүшенде өңкүден-де кичелип, бир сыкым болды. Эмма онуң бу ерден гаты узакдадыгыны дуймак онуң гөвнүни гөтерди, өзүне болан ынамыны артдырды:

— Әй, хелейдир-дә...

Мырат саг-аман ёлдашларының арасына гелип етишди. Илки Чары ага билен, соң онбашылар билен, ондан соң эхли адамлар билен үйшүп маслахатлашдылар, Исфендиярың зарбына җогап урмага тайярланмалы болдулар.

XXIII

Мәтякуп дарганың Дашховуз хекиминиңкә гиден гүнүниң эртеси ир билен Абдыкерим экәни диванхана чагырдылар. Нарҗан апа билен Айханым өйде галып, башларына дүшен агыр ягдайдан нәхили эдип чыкмак болҗакдыгы хакында ойландылар.

— Әй, гызым, ол семиз доңуз диенини этмән гоймаса герек — дийип, Нарҗан апа әҗизледи.— Какаңы йөне ерден чагыран дәлдирлер, мен билип аңырсына хем гечйәрин. Гүррүң шу хакда. Оны хорларлар, балам...

Нарҗан апа әри гиденден соң улы пикире батды. Озал ол Мырат барада белли бир нетиҗә гелип билмәнди. Өз гызыны хич затсыз Мырада берип отурыбермек пикири билен ылалашмаярды. Эмма бу соңкы гүррүң чыкандан соң Мырат онуң гөвнүне шейле бир әзиз, якын болуп дуюлды вели, эгер ол хәзир обада болса, эринден ругсатсыз, шу демде Нарҗан апа оларың никасыны гыйдырып, эхли иши дүзедип отурыберерди.

Айханымың чекйән сүтеми, соңра-да Мырадың баш-аягыны алып гитмеги оны агыр ягдая салыпды. Ол хәзир хич зат хакында пикир этмейәрди, онуң бар пикири Мырады тапмак, онуң билен душушмак, оңа ичини дөкмекди. Ол шу угурда хемме зада боюнды.

— Әҗе, эгер мен шу дүнйә гелмедик болсам шейле давалар болмазды. Шейле дәлми?

— Вах, дилиңе дөнейин балам, бейле дийме.

Айханым тутанъерлилик билен:

— Шейле герек? — дийип, гайталап сорады. Онуң сесини, бу сөзи айданда гөзлериниң ялдырап гидишини энеси халамады. Ол гызының болшундан горкды. Оңа гөвүнлик берди:

— Балам, хич вагт бейле сөзи агзыңа алыңҗы болма. Хеммеси дүзелер, хеммеси гүл-алагүллүк болар.

Абдыкерим эке гелмейәрди. Онуң диванда узак сакланмагы энәниң-де, гызың-да бүтинлей ынҗалыгыны гачырды. Олар ниреде отурып-ниреде турянларыны билмейәрдилер,

зонзулдашып бир ичери гирйәрдилер, бир дашары чыкярдылар.

Айханым ягдайың агырлашандыгыны айнадакы ялы айдың гөрди. «Нәме этмели-де болса этмели, иң бетери өлмели-де болса өлмели вели, бәш хелейли Мәтякуп семизе-хә хелей болмалы дәл» диен пикир гызың гөзүни ачды, оны дурмуша хас дөзүмли серетмәге мәжбур этди. «Эмма нәме этмек болар? Какамы дивана чагырдылар, эҗем титрәп отыр, өзүмиң бокурдагымдан сув хем геченок. Олар зор, олар гүйчли, олар какамы хорларлар. Какам разы болар, эҗем хем онсоң разылашар. Мен нәме этмели? Мен хем разылашмалымы? Ёк, хер зада разы болса болар, эмма муңа дәл! Мен хич киме хич хили зелел етмез ялы, атама-да, энеме-де эзъет бермезлер ялы бир зат ойлап тапмалы. Эгер мен оңлы бир зат ойлап тапмасам, иш харап. Хемме зат гутарды. Нәме этмели?»

Ол отага гирип, узак вагт гапыдан — төре, төрден — гапа ченли йөреди. Соңра отурды. Ене туруп йөрәп башлады. Пикир этмекден яңа, келлә гүйч салмагындан яңа гөзлериниң дамарлары агырып уграды.

— Тапдым!

Онуң йүзи ачылды. Бир бада дүнйәси гиңән ялы болды. Соңра тапан ёлуның үстүнде, оны нәхили эдип ерине етирип болҗакдыгы барасында ойланды. «Эҗем билен какам бу этҗек ишиме дөзүп билерлермикә? Олара агыр дегер... Зыяны ёк. Менде башга чыкалга ёк...»

Ол бир себәп билен даш чыкды. Гоңшуларындакы бойдашыны тапып, онуң билен узак гүррүң этди. Ахырсоңы улы бир дүвүнчеги голтугына алып гелди.

Гүн аган вагты Абдыкерим эке доланып гелди. Онуң гөрнүши он айлап дүшекде ятып туран агыр кеселлә меңзейәрди. Айханым бу вагт өе гирип-чыкып йөрди, эмма Абдыкерим эке оны гөрмезлиге салды. Ол гапыны ичинден япды-да, аялының гапдалына барып дызыны эпди.

— Мен-ә нәме этҗегими билемок...

Нарҗан апа хеммесиңе дүшүнди. Ол әри ичери гирендеде, өңки, ере бакып отурышыны үйтгетмән, гөзүниң астындан эрине середип, хич хили оңлы хабарың ёкдугыны аңлапды.

— Мени кабулхананың агзында отурдып, узак вагт гарашдырдылар. Гайтмага ругсат береноклар, гапыда ятан ит ялы хабарымы-да алмаярлар. Ахырсоңы хеким чагырды.

Ичери гирдим, тагзым эдип салам бердим. Хеким саламымы-да алмады:

— Мәтякуп дарга ялы гарындашлы болсаң нәме кемиң бар, соганчы?! Эгер Мәтякубы гиев эдинмек ислемесең гызыңы алып Нуруллабая иберҗек... Ине шу икисиниң бири... Җогабыны агшам гелип мүрзә айдып гит — дийип гыгырды. Соңра мени ковуп чыкарды. Ине, мен-ә келеп уҗуны йитирдим. Нәме этҗегими билемок...

Нарҗан апаның үстүнден совук сув гуйлан ялы болды, онуң дишлери шакырдады, ини тикенекледи, бүтин гөвреси титреди. «Я Мәтякуп семзе бермели я-да Хыва көшгүне ибермели...» Соңкы сөз онуң гөзлериниң өңүни гараңкыратды. «Ёк, гызымың тенини өз элим билен кесим-кесим эдерин вели, көшге-хә ибермерин...» диенде онуң гөзүниң өңүне Мырат ве онуң уясы Аннагүл гелди. Ол гөйә бир затдан горкуп, укудан оянан ялы болуп хопугып демини алды-да:

— Онда бу юртдан баш алып гидели—дийди.

Бу пикир Абдыкерим экәниң-де келлесине гелипди. Эмма ол гөзи шыпбык, ики алын диши екегапаныңкы ялы өңе чыкып дуран хекимиң: «Асмана учсаң аягыңдан чекерин, ере гирсең-де гулагыңдан чекип чыкарарын» диен сөзүни эшиденден соң бу пикирден эл гөтерди. Шонуң үчин-де аялына:

— Бизи эййәм гөз астына алыпдырлар — дийди.

— Хер зат этселер-де мен гызымы дирилигине көшге-хә иберҗек дәл!—дийип, өмрүнде эриниң йүзүне гаты-гайрым сөз айтмадык Нарҗан апа җабҗынды.—Мен онуң Мәтякуп семзе гитмегине разы вели, көшге иберҗек дәл.

Абдыкерим эке ашаклык билен Нарҗан апаның йүзүне серетди:

— Мен Мәтякуба гитмегине-де разы дәл...

— Онда шу гиҗе түркмен обаларына сиңип гидели. Белки Мырат дагыны тапарыс, онуң гарындашларына душарыс. Хич болмаса Ысмамыт ата барып отурыберерис.

— Сен нәхили адам, мен саңа бизи эййәм гөз астына алдылар дийдим ахыры! — дийип, Абдыкерим эке ынҗады.

— Онда нәме этмели? Киме ялбармалы, киме ялынмалы? Эй, худайым, башымыза не гүнлер дүшди!

Айханым ишигиң дашында дуруп энеси билен атасының арасында болан гүррүңи долы эшитди. Ол хәзир нәме үчиндир парахат гөрүнйәрди. Ичердәки соңкы совал-җогап

-алышландан соң ол бу гүррүңе әхмиет бермеди-де, өз отагына барып, өзүне дегишли болан затлары гөзүнден гечирип башлады. Ол өрән чалт, уграп барян кервене етишмекчи болян ялы тиз-тиз херекет эдйәрди.

Әҗеси онуң үстүне гелди. Эмма гайгы-хесретдәки аял гызының йүзүнде, бүтин дурмушында эмеле гелен үйтгешиклиги сызмады.

— Эгер Мәтякуба разы болмасаң, сени көшге иберҗекмишлер — дийип, Нарҗан апа гызың бойнундан япышып мөңңүрип аглады.

Гыз өз гезегинде әҗесине гөвүнлик берди:

— Җан әҗе, аглама. Мен көшге гитмерин. Мен Мәтякуба разы...

Нарҗан апаның агысы бу сөзден соң бетер гүйҗеди. Ол алтынҗы аялың нәхили тәлейиниң болляндыгыны гөрмесе-де билйәрди.

— Вах, балам, мен сени бейле гүн гөрерсиң дийип догурмандым.

Ата-эне тәзеден маслахатлашып, Мәтякуп дарганы көшкден говы гөрдүлер. Абдыкерим эке диванхана уграды. Ол мүрзәниң янында айтмалы сөзлерини айдып, гайдып гелйәркә онуң өңүнден Мәтякуп дарга чыкды. Ол гөйә гарангының деңинден гечен ялы Абдыкерим экәниң йүзүне-де бакман гечип гитди. Бу Абдыкерим экә гаты дегди. Эмма ол дишини гысды.

Гүн батыберенде Айханым зым-зыят болды. Илки өйден, соңра гоңшулардан, соңра бүтин обадан гөзледилер. Ер йыкып гөзледилер. Атлы, эшекли, пыяда гөзледилер. Абдыкерим экәниң били ики бүкүлди. Нарҗан апа сачыны ёлйып, обаның ичинде дәли ялы ики яна ылгап башлады.

Гүн батмазының өң янында бир адам Айханымың геййимлерини Шабадың боюндан тапып гетирди.

XXIV

Хыва көшги вагтлайын хөкүметиң долы ыгтыярлы векили полковник Зайцеве гарашярды. Бу дабаралы гүне диңе көшк дәл, белки эгирт улы Хыва шәхери тайярланярды. Көшк, шәхериң иң говы ерлерини тутуп отуран көшге дегишли җайлар, метҗит-медреселер, минаралар ремонт эдилйәрди. Сакгаллары дызларына етип дуран гарры уссалар гиҗелерини гүндиз эдип, биллерини бүкүп ишлейәрдилер. Гөк сырчалары ялдырадып тамларың, диварларың, минараларың йүзүне өлмез-йитмез нагыш чекйәрдилер. Эллери гамчылы ясавуллар олары гыссаярдылар, сөгйәрдилер, кәвагтларда урярдылар. Нуруллабайдакы ховза цемент дүшелйәрди, гүр баглыкларың арасында агарып отуран язкы кабулхананың ичи-дашы суваляряды, ханың тагтына тәзе — алтын реңк чалынярды.

Хываның Пәлваната, Ширгазыхан, Аллагулыхан диен медреселеринде гиҗеси билен чыра өчмейәрди. Хыва топрагындан йыгналан, Дашкентден, Бухарадан гетирилен сувагчылар, нагышчылар, агач уссалары гиҗе билен гүндизиң тапавудыны унудыпдылар. Гечен асырың ахырында бина эдилен Мәдеминхан медресесиниң ремонты үчин Бухарадан шол медресәни илки салан уссаларың бириси йөрите чагырылып гетирилди. Гүр гашлы, ак сакгал, ак сач, даяв, ягырнысы хөкгерип угран уссаның эли-элине дегмейәрди. Онуң ишләп гечен диварларының гөк сырчалары өңкүден-де шөхлеленип гөрүнйәрди. Етмиш секиз метр узынлыкдакы Ысламхоҗа минарасы мундан кырк үч йыл озал салныпды. Бу минараның ремонтына көшк айратын үнс берйәрди. Ашыр мәхрем билен Абдыллабай бу ере йыгы-йыгыдан гелип, хер хили гөркезме берип гидйәрдилер. Бу ымарат җенап полковнигиң пикирини чекмелиди. Дөрт йүз йыл мундан озал салнан Казы-келан метҗидиниң, ики мүң йыл озал салнан Сейитныяз Шалыкәрк метҗидиниң ремонтына көшк кән пул гойберди. Көшгүң әхли адамлары аяк үстүндеди. Бир нәче гүнден бәри укы, аркайын отурып тагамлы нахар иймек ятдан чыкыпды. Везипе улуды, иш көпди. Җенап полковник Зайцев еке гелмейәрди. Онуң яны билен Хыва көшгүниң арка даянҗы болан гошун хем гелмелиди. Гошуна җай тайярламак, җенап полковнигиң хезретлери үчин мынасып җай тайярламак аңсат иш дәлди.

Диңе Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың хич зат билен иши ёкды. Ол ичйәрди, Нуруллабайда кейп чекйәрди.

Бу ишлериң әхли аладасы Ашыр мәхрем билен Абдыллабайың үстүндеди. Дыкылан чувал ялы Ашыр мәхремиң әййәм яңакларының хамы салланып башлапды.

Бу затларың үстесине-де ёмутлар Мәмметвели хекими ер билен егсан этдилер. Илки бу хабары хана дүшүндирмек кән вагт хем-де кән гүйч алды. Исфендияр гиҗе-гүндиз ичип, ярым өли, ярым дири халында Нуруллабайдан чыкмаярды. Ол ере болса эркек гөбекли гирмели дәлди. Итиң

гүнүнде Ашыр мәхрем бу хабары оңа етирди. Хан агзының гыллыгыны еңи билен сүпүрип:

— Адам йыгнаң!— дийди-де, ене эңегини жама басды.

Адам йыгнаң диймек агызда аңсатды. Көшги гораян йүзе голай ясавул барды. Олар шәхерде хем-де шәхериң голайында яшаярдылар. Гезек-гезегине өз нобатлары билен хызмат эдип гидйәрдилер. Олары алып, ики тарапыны деңләп ёмутларың үстүне ибермек—өз бойнуңа танап салмакдан башга зат дәлди.

— Нәдерис?—дийип, Ашыр мәхрем эпет улы гарныны сыпалап, гөзлерини петредип Абдыллабая серетди.

Абдыллабайың хем ики аягы бир гончдады. Ханың бу бир агыз сөзи оны гара дере батырыпды.

— Сердарлара, аксакаллара, мөхердарлара адам ёллап, атлы йыгнамак герек. Тагталыларың өйлерини башына йыкмак герек. Болмаса бу гүн ол ерде мөхердары өлдүрселер, эртир башга бир ерде өлдүрерлер. Биригүн бу ере чозарлар... Галтаманлара галтаман ялы болуп мынасып жогап бермек герек.

Ашыр мәхрем Абдыллабайың бу сөзүни макул гөрди.

Көшк өңкүден-де бетер жанланды. Әхли мөхердарлара чапар ёлланды. Атларыны чыплаң эерләп адамлар Хываның дөрт дервезесинден сапандан чыкан кесек ялы окдурылып чыкдылар. Ики гиже-гүндизиң ичинде ики йүз элли адам йыгнанды. Хер хили гейимде болан яраглы адамлар Хываның үсти басырылгы көчелеринде гезим эдйәрдилер.

Ашыр мәхрем билен Абдыллабай Мухамметкерим ясавулбашыны янларына чагырдылар.

Узынак, гүр гара гашлары гөзлериниң үстүни япайын-япайын дийип дуран, маңлайы гиң, чекгелери этлек ясавулбашы элиндәки гамчысыны ойнадып, бу ики тәчсиз хөкүмдарың өңүнде пейда болды.

— Хезретлери Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың эмрине гөрә, сиз көшк ясавулбашысы ики йүз элли атла баш болуп Тагта велаятына гитмели. Мәмметвели хекими ер билен ёгсан эден ёмутлардан рехимсиз ар алмалы. Шол гозгалаңа гатнашанларың тамларыны отлап, эркек гөбеклилерини атмалы, улы ёлларың үстүнде дардан асмалы, бала-чагаларыны есир эдип гетирмели—дийип, Ашыр мәхрем перман берди.

Мухамметкерим ясавулбашының гөзлери гиңден ачылды. Ол гамчысының ужуны эли билен тутуп, башыны ёкары гөтерди.

— Алыхезретлериниң перманы айдылышы ялы бержай эдилер...

Мухамметкерим ясавулбашы 1916-нжы йылдан башлап, шулар ялы овнуклы-ирили ишлере гатнашярды. Бейле ише гатнашмак онуң үчин түкениксиз хазынаның ачарыны әле дүшүрмек диймекди. Оңа бу гезек бу ише диңе бир гатнашман, белки ики йүз элли адамың башында дуруп гитмеклик табшырылярды. Ол эййәм түркмен өйлерине чозулан вагтда нәхили затлары көпрәк алмалыдыгыны ойланып уграды.

Соңра Ашыр мәхрем билен Абдыллабай оңа нәхили иш алып填бармалыдыгыны екән-екән дүшүндирдилер.

— Рехим этмели дәл—дийип, мәхрем гүррүңи жемледи.

Ясавулбашы хыялында әгирт улы байлыгың арзувыны ойнадып, еңиллик билен ёла тайярлык гөрүп башлады.

Ол гараңкы дүшенде ики йүз элли атлыны бир ере жемләп, нирә ве нәме үчин гидйәндиклерини дүшүндирди.

— Даң атманка гүнбатар дервезә йыгнанмалы—дийип буйрук берди. Адамлар гыссаглы даргадылар, ёла тайярланмак үчин гитдилер.

Ясавулбашының өзи-де йөрише тайярланды. Донуна, көйнегине улы-улы жүбүлер тикдирди. Өзи үчин олжа алышмага көмекчи эдип, якын гарындашларындан дөрт адам алды. Әхли ишини битирип, гүнбатар дервезә геленде, ак ат мүнен бир адамың дервезеден чыкып, догры гүнбатара ат гояныны гөрүп галды. Ясавулбашы ак атлының атылан ок ялы болуп баршына гең галды, шол бада ярагына япышып, атмакчы болды. Эмма атлы голайдакы көче айыртларының бирине совлуп гөзден йитди. Ясавулбашы онуң ызындан атыны йүзин угруна гойберди. Ол көче айырдына барып етенде ак атың аяк сеси-де эшидилмейәрди.

Ясавулбашы гудузлан ялы болуп ызына доланды. Дервезе гаравулының бириниң үстүне жабжынды:

— Ак атлыны нәме үчин чыкардың?

Реңки өчен гаравул:

— Ол сизиң юмшуңыз билен гидйәрин дийди. Сизиң адыңызы берди.

— Ол нәхили адамды?

— Гара йүзли, гара сакгаллы, ала гөзли, додагы йирик адамды.

Бу вака гараман, ясавулбашы атлылар билен ёла дүшди.

Ак атлы ызына гараман гачды, даң атып жахан ягтыланда Гошкөпрүден гечип, Яңябың үсти билен гүнбатара сүрди. Йыланың дамагындан чыкан ялы овадан ак атың

реңки үйтгәп, күл реңкине гечди. Агзындан сычран көпүклери дөшүне, үстүнде отураның хашамлы әдигине, донуның сыйларына, гара телпегине сычрадып, оны гарың ашагындан чыкана меңзедипди.

Атлы Яңяп билен Бедиркенди ики бөлүп ятан гиң шорлукдан гечип, Векилябың көпрүсине етенде гүн найза бойы ёкары галыпды. Хованың йүзи арассады, гүн хениз гиже дүшен чыгы гурадып етишмәнди, шонуң үчин-де улы ёлуң атың тойнагыны япян ак киршени хениз булут ялы болуп асмана гөтерилмейәрди. Ёлуң үстүнден гиже оюн эдип ики яна гечен йыланларың ызлары хер әдимде душ гелйәрди. Атлы, көпрүден гечмеди-де, кичиҗик ёда билен ябың райышыны сырып, илерлигине сүрди. Бир аз ёл гечендең соң, райышың дүйбүнде, гөк агачларың, мивели багларың арасында отуран үсти гүммезли уллакан ховла етди. Ол гайракы дервезәниң агзында атындан дүшүп, гара дере батан атыны агзы ере етмез ялы, бир агаҗа баглады, үстүни какышдырды, бәшатарыны элине алды, гамчысыны гушагына өтүрди, гыссанмач ичери гирип гитди. Бассырманың ашагы билен узак йөреди, соңра сага айланды, ене-де чепе өврүлип, нагышлы дагдан гапылы, бош отагларың бирнәчесиниң ичинден гечип, ахыркы бир гапының агзына барып аяк чекди. Ичерден хүмүрди эшиден бадына әдеп билен гапыны ачып гирди.

Бу гелен Какабай йирикди. Кошк атлы йыгнап башланда, Гурбанмәммет сердар хем оны өз янындан Хыва гитмели атлыларың ичине гошуп, Исфендиярың бу атлылары нәме үчин йыгнаяндыгыны, көшгүң ички ягдайыны билип гелмек үчин иберипди. Какабай йирик бу иши бир кемсиз битирип, ишан билен Гурбанмәммет сердарың ир чайыны ичип отуран вагтлары гапыны әдеп билен ачып ичери гирди.

Йирик илки ишан билен, соңра Гурбанмәммет сердар билен гөрүшди, тешнавың янында аркасыны тама берип отурды.

Саглык-аманлык сорашыландан соң, Гурбанмәммет сердар Какабай йириге бир кәсе чай узатды:

— Саг-аман гелен болсаң болупдыр. Ханы, гүррүң бер.

Йирик элиндәки кәсәни сандырадып, гыссанмач сөзледи:

— Ики йүз элли атлы җемләп, Тагта угратдылар. Олар шу гиже ол ере барып етерлер.

Соңра йирик Көшгүң гаты улы адама гарашяндыгы хакында, Хываның нырх-новасы хакында, Хывада гөрүлмели адамлары гөрендиги, Гурбанмәммет сердарың табшырып гойберен сөзлерини олара айдандыгы хакында гүррүң берди.

Ишан төверегиндәки чашып ятан эл яглыкларыны гезек-гезегине алып, гөзлерини сүпүрйәрди, гүррүңе гошулмаярды, әмма үнс билен диңлейәрди.

— Иним Какабай, иш битирип гелипсиң, саг бол. Бар-да демиңи-дынҗыңы ал. Агшамаралар хабар тутарсың — дийип, Гурбанмәммет сердар Какабай йириге йүзленди.

Йирик элиндәки совук чайыны бир демине чекди-де, тамдан чыкып гитди.

Гурбанмәммет сердар узын ак сакгалыны сыпалап, ишана йүзленди:

— Мениң пикиримче бу ише мурт булашдырып отурмак герек дәл. Шейле дәлми, ишан ага?

— Хава-ла, гой, нәме болса шол болсун. Сениң бейле затлара энтек гатышмагың герек дәл. Атлың аз. Илки аягыңы ере пугта диремегиң герек. Ондан соңра-да өкүзлер билен сениң дахылың ёк. Көшк билен хем араңы белли эдеңок.

— Догры, ишан ага, сениңки догры...

Соңра Гурбанмәммет сердар аз салым дымды-да:

— Эмма сөвеш-хә гүйчли болар — дийип, гөзлерини ялдыратды.

Ишан хич зат диймән, элини яглыгына етирди.

XXV

Мырадың гетирен хабары Чары аганы ыкҗамланмага меҗбур этди. Ол озал хем көшгүң дек ятмаҗагыны, бу гүнәни багышламаҗагыны билйәрди.

Көшгүң ар алшының нәхили газаплыдыгыны ол ягшы билйәрди. Хываның атлылары эдил он гүнләп ач ятан гурт ялы болуп обалара чозярдылар, тамлары отлаярдылар, аялларың сачындан тутуп сүйрейәрдилер, гүнәли-гүнәсиз адамлары өз өйлериниң агзындакы агачлардан асярдылар, чагалары ода атярдылар, әхли затлары талаярдылар, мал-гаралары өңлерине салып сүрүп экидйәрдилер.

Ине, шу айылганч ишлер ене-де голайлашып гелйәрди. Чары ага бу тупаның өңүнде дөшүни гайшардып дурма-

лыды. Я өлмелиди, я-да мынасып җогап бермелиди. Шу икисиниң бирисини этмесе мундан соңра яшамагың әхмиети ёкды. Ол адамлара баш болуп хекимиң галасыны отлады, адамлара баш болуп эле яраг алып гөреше чыкды. Инди мынасып баш болуп сөвеше-де гирмелиди. Обаны илаты горамалыды. Болмаса оба адамлары ондан йүз өврүҗекдилер. «Хемме зады эден Чары ага, инди болса өзи җеңңеле сүмүп гитди. Бизи ташлап, өз башыны гутармак билен болды» дийип гүррүң этҗекдилер. Гоҗа яшының соңунда илиң гөзүнден дүшмек ислемейәрди. Онуң бейтмәге хакы-да ёкды.

Ол гаты ир оянды, гүн догманка чайыны ичип болды-да, еркүмесинден чыкып, чөлде дүшлән кервенбашы ялы төверегине гөз гездирди. Яп аралары җанланыпды. Аман өзүниң хем-де Чары аганың атыны голайларындакы өз газан гуюларындан сува якып гелйәрди. Көпден бәри узак ере гитмән, бакыда дуран атлар дириң-дириң бөкйәрдилер. Эмма Аман оларың танапларыны газап билен силкип, атлара ойнамага май бермейәрди. Гөйә олар оюн этселер төверекден бири гөрәйҗек я-да эшидәйҗек ялы болуп ховатыр эдйәрди. Бу ерде хемме зат ховатырлыды.

Аман какасының деңине гелип, оңа салам берди.

— Оглум, атларыңа ийм бер-де, чыплаң эерле. Соңра ярагларыңы сырып-сүпүришдир — дийип, Чары ага оглуна табшырды. Оглы онуң деңинден гечиберенде: — Гарамагыңдакы он адамың хеммеси хем шейтсин. Өз гөзүң билен гөрүп, барлап чык — дийди.

Аман төверегине середип, ювашлык билен:

— Кака, бир ере гидилмекчими? — дийип сорады.

Чары ага ики учлы җогап берди:

— Хер зада гарашмак мүмкин, оглум...

Ол оглунуң деңинден гечип гитди ве: «Шу огул-да, шу атлар-да багты гетирсе көп иш эдип билерлер, гетирмесе вели, илки әдимден бүдрәрлер. Хер нә соңы хайырлы болсун...» дийип, ичини геплетди. Хер демсайын онуң ынҗалыгы гачярды, агыр пикирлер келлесине гелип долярды. Эмма көпи гөрен, көп затлары башындан гечирен гоҗа гөвнүни гиң тутмага чалышярды.

Мәммедалы түпеңиниң чакмагыны сөкүп отырды. Чары ага гелен бадына ол эдеп билен еринден турды.

— Сакалдаш, саг-аман өрдүңми?

— Худая шүкүр. Өзүң ничик?

— Атлары сува якдым, ийм бердим. Инди-де сениң буйругыңа гарашып, түпеңими арассалап отырын...

— Атларыңызы эерләң. Ыкҗам болуп дуруң. Соңрак мениң еркүмәме бар. Азаҗык маслахатлашылмалы зат бар.

— Боляр, сакалдаш...

Адамларың херси бир иш билен мешгулды. Бири чай гайнадярды, бири ичип отырды, бири атының агзына торба гейдирип, онуң аркасыны, ялыны, аякларыны сүпүришдирйәрди.

— Гочакларым, гайрат эдиң. Ыхласа — мырат дийипдирлер... Җанаварлара оңат гарашык эдиң — дийип, Чары ага хер бир салам берип гөршене гөвүнлик берйәрди.

Рамазан билен Таган атларыны суварып, биле гелйәрдилер. Олар Чары аганы гөрүп сакландылар, яшулы билен гөрүшдилер.

Таганың гөзлери ойнаклаярды. Ол:

— Чары ага, шейдип, биз бака гойлан ялы ийип-ичип ятмалымы? Догрусыны айтсам мениңем, Рамазаныңам элимиз гиҗейәр. Гелиң, шу агшам Нуруллабая чозалың-ла. Болмаса Рамазан икимизе ругсат берәйиң, биз бир ере маңлайымызы дирәп гайдалы — дийди.

— Сув бир ерде көп ятса садыр болар дийипдирлер, Чары ага — дийип, Рамазан Таганың пикирини голдады.

Нәме үчиндир бу икисиниң гызгын ганлылык этмеклери шу вагт Чары аганы гаты бегендирди. Ол ичинден: «Шейле йигитлер билен алынмаҗак гала ёкдур» дийип пикир этди. Эмма эдил шу вагтың өзүнде-де йүзе голай атлы билен гадымдан гелйән дессурың, асырлар бойы бекәп, дурнугып гелйән көшгүң гаршысына чыкмагың акылсызлыкдыгыны гөз өңүне гетиренде, онуң йүрегинде пейда болан яңкы бегенч зым-зыят болды. Ол бу икисиниң хыҗувлыдыкларыны, оларың сөвешден горкмаяндыкларыны өз намыс-арлары үчин өлүмден-де гайтмаҗакдыкларыны макуллады, эмма оларың гүйчлериниң аздыгыны гөз өңүне гетирип, ики батырың тәлейине гынанды. «Вах, азындан мүң атлы болса, олар хем эдил Рамазан билен Таган ялы болса, онда бизиң ягдайымыз башга хили боларды».

Ол бу гарышык пикирлерини йүрегинде гизләп, олара гөвүнлик берди:

—Бакыда дуран ялы-да болмарыс, бир ерде көп ятып садырам болмарыс, ише-де гиришерис, сөвеш хем эдерис. Йөне, хемме задың өз вагты бардыр. Хәзирликче атлары-

ңызы чыплаң эерләң, тайяр болуп дуруң. Хич ким хич ере гитмесин. Мырат турдумыка?

— Ол чай ичип отыр.

— Мен онда хәзир оны гөрейин — дийип, Чары ага Мырадың еркүмесине тарап гитди.

— Гөрйән вели, шу гүн-хә бир үйтгешиклик болайҗак ялы-ҳов — дийип, Рамазан Чары аганың ызындан серединп дуршуна ёлдашына йүзленди.

— Яшулының өкҗеси-хә еңләпдир — дийип, Таган онуң сөзүни бегенчли тассыклады.

Мырадың йүзи салыкды. Эртир чайыны-да гөвүнли-гөвүнсиз ичйәрди. Чары ага саглык-аманлык сорашандан соң, оны өз еркүмесине чагырып даш чыкды. Ол илерки ябың ичиндәкилериң янына баршына: «Мырат гаты салыхатлы адам болуп етишер. Онуң бүтин болшы улы пәхимдар адамыңка меңзейәр» дийип, Чары ага ичини геплейәрди.

Илерки ябың ичиндәки топлума баранда онуң гөзүне илки билен атының аягының ашагында тогаланып йөрен Игдир илди.

— Оглум, саг-аман өрдүңизми? — дийип, Чары ага башына гай болуп йөрен Игдирден хеммелер хакында сорады.

Игдир бу сесе тисгинип гитди, ол Чары аганың геленинден хабарсызды.

— Шүкүр, шүкүр — дийип, Игдир оңа хопугып җогап берди.

Чары ага бу кичиҗик адамың өзүнден уллакан ишлер билен мешгулланып йөршүне, ол ишлериң хөтдесинден гелип билшине ичинден гүлди-де, онуң деңинден гечип гитди.

Бу ерде хем ягдай гайракы ябың ичиндәки ялыды. Хеммәниң иши аты билен ярагыды. Чары ага бу ериң онбашыларыны ызына тиркәп, өз еркүмесине тарап угранда гүн догуп, асмана галыпды.

Чары ага гиденсоң онбашылар хем онуң ызы билен ууградылар. Бу ердәки адамлар топар-топар болуп үйшдүлер, өзара гүррүңе башладылар.

Игдир шейле топарларың бириниң арасына тогаланып гелди-де:

— Чары ага гелип, менден хеммәңизиң ягдайыңызы сорады. Екән-екән адыңызы тутуп, шу адамлар гургунмы дийди. Эмма вели, адамлар нәме-де болса бир хабар-а

бар. Ол маңа белли бир зат диймеди вели, йөне, гараз улы бир ишиң гарашяндыгыны дуйдурды — дийип, көп манылы гүррүң берди.

— Сениң хелейиң бир хабар иберен болаймасын? — дийип, бири дузлады.

Яңы рухы гөтерилип, гүррүңе башлан Игдириң бу сөз кейпини гачырды. Ол өңкүсинден-де кичелен ялы болды, гөзлерини ойнаклатды. Янындакылардан көмек ислейән ялы болуп, зарын бир гараш билен адамларың йүзүне середип чыкды.

Башга бириси:

— Ол пахыры нәдәйдиң-әйт? — дийип, илки гепләне йылгырып серетди. — Игдириң ики душманы бар: бириси аты. Игдир онуң үстүне мүнүп билмән хеләк боляр, икинҗиси-де аялы, онуң болса иңирдисинден дынып билмейәр.

Адамлар гүлүшдилер. Игдир бу ерде оңлулык аламатының ёклугыны гөрүп, хүңүр-хүңүр эдип кәйинди-де, бейлеки топара гаршы гитди. Ол бара-бармана:

— Атларыңызы эерләң, ярагларыңызы сүпүришдириң! Чары аганың буйругы шейле! — дийди.

Чары аганың еркүмесинде болан маслахат узага чекмеди.

— Эгер макул билсеңиз мен өзбек гейимине гирип, овунҗак затлар сатян җерчи ялы болуп, Керпичлиден, Ишмалтапандан, Бедиркентден хабар тутуп гелейин. Үстүмизи гапыллыкда басдыраймалың — дийип, Мырат көп чекелешикден соң адамлара йүзленди.

— Илки билен ишаның төверегинден хабар тутмак герек. Бир ерде бир зат болса шол обада эшидилйәр. Гурбанмәммет сердар төверек-даша адам ёллап, ниреде нәме бардыгының хабарыны эшидип ятанмыш — дийип, Таган айтды.

Мырат ене сөзледи:

— Мени хич ким танамаз. Бейлекилери деррев танап, тутмаклары мүмкин.

Хемме шуны макул билди. Мырат деррев атланды.

«Җерчи» Таганың маслахатыны макул билип, догры ишаның обасына сүрди. Адам-гарасыз яп араларында, аңырсына гөз етмейән шорлукларда Мырат атыны гайгырмады, оба араларында болса юваш сүрүп гитди. Дашындан середениңде ол түйс җерчә меңзейәрди. Сыртына ики хорҗун даңыпды.

Оба адамлары, аяллар, гаррылар онуң өңүнден чыкып:

— Иңңәң бармы?

— Йүвсәң бармы? — дийип, овунжак затлары талап эдйәрдилер. Эмма «җерчи» оңат өзбек дилинде олара задының гутарандыгыны, инди болса зат гетирмек үчин Хыва баряндыгыны хабар берйәрди.

Мырат гүн агандан соң Бедиркент базарының янында отуран таншыныңка барды. Бу адама Назар сопы дийилйәрди. Онуң үстки додагы юмрук ялы чишип, агзының үстүни япып дурярды. Өзи-де җувазчыды, хачан гөрсең сувдан чыкан ялы гөрүнйәрди, олара күнҗи ягы сиңипди. Бу адамың дөрт аялы, ондан көпрәк чагасы барды. Җувазчы бүтин өмрүни җувазың дашындан айланып гечирипди. Улы машгаланы шу җувазда чыкаран ягыны он әдим голайындакы, хепдеде бир гезек болян базарда сатып эклейәрди. Ол дурмушдан нәразы, өзүнден гөвни гечен адамды. Шонуң үчин-де ягшы билен, яман билен иши болмазды. Какабай йирик онуң инисиди. Эмма оларың йүрекдеш геплешип, биле отурып бир чәйнек чай иченлерини гөрен адам ёкды. Олар ата мүлкүни бөлүшмәндилер. Биле яшаярдылар. Какабай йиригиң аялы-да, чагалары-да Назар сопыныңкыда болярды, өзи-де шу юртда болан вагтлары йыгы-йыгыдан гелип, өйүнде болуп гидерди. Ики доган саламлашмак билен әхли гүррүңлерини гутарардылар, салам-хеликден соңра хер ким өз иши билен мешгул боларды.

Назар сопы билен Какабай йириги бир энәниң, бир атаның чагасы дийсең хич ким ынанмазды. Назар сопы башыны ашак салып, дүесине «чүв!» дийип, җувазың дашындан айланып, күнҗара мынчгылап гезерди, ялтанмаз-ядамаз зәхметкешди. Гоюн ялы юваш, дилсиз-агызсыз адамды. Какабай йирик болса ач гурт ялы йыртыҗыды.

Ине, Мырат какасының досты болан шу җувазчыныңка гелди. Җувазчының уллакан, күңресиз ховлусы обаның гүнбатар четинде, гумуң этегинде селеңләп дурярды. Гум билен ховлының арасында гиң мейданча — Бедиркент базары ерлешйәрди. Назар сопының тамының төверегинде екеҗе-де агач отурдылманды. Ол гөйә бу юрда вагтлайын гелен адама меңзейәрди, әрте-биригүн бу ерден гөчүп гитҗек ялыды. Тамың гайрасында, ики йүз әдимликде ики танапа голай тораңңылык барды. Оба адамлары:

— Назар шол тораңңылары кесип ёк эден адама хер базар гүни ики гадак күнҗи яг берҗекмиш — дийип гүлүшйәрдилер.

Назар сопының еке-тәк гүррүңи алышян адамы-да Дурды готурды. Шонуң үчин-де ол достуның оглуның гелмегиниң хорматына җувазы улы оглуна табшырып, өзи-де гейимлерини чалшырды.

— Оглум Мырат җан, башыңа дүшен ишлер хакында эшитдим. Оглум, бу дүнйә бәш гүнлүкдир, мунуң алтынҗы гүни ёкдур. Аҗаллы өлмелидир, биаҗал галмалыдыр. Ол бичәрелериң аҗалы етендир. Бендесиниң элинден гелҗек зат болмаз. Худайың халанына бендеси боюн болмалыдыр, онуң башга чәреси ёкдур.

Соңра бир кәсе чайы сесини чыкарман ичип, довам этди:

— Мен Чары аганы-да танаярын. Ол бир гүн атаң пахыр билен базара геленлеринде бир гиҗе ятып хем гидипди. Гөреше чыкан болсаңыз говы эдипсиңиз. Бу-да озалдан сизиң маңлайыңыза язылан затдыр. Маңлая язылан затдан гутулып болмаз. Йөне, ынха сениң өң янҗагазыңда бизиң Какабайымыз гелди. Ол хәзир уклап ятыр. Гелен бадына җуваза гирип: «Шу гиҗе Тагта, өкүзлериң үстүне чозулҗак, көшк ики йүз элли атлы иберди, ол ерде достярың бар болса хабар эт» дийди. Какабай шу гүн даңдан Хывадан гелдим дийди. Өз-ә сизиң кастыңыза чыкылыпмыка диййәрин. Бала-чагаларыңызы Ысмамыт ата гөчүрдиңизми? Өңүнден алада этдиңизми? Үстүңизе гелйәнлери-хә хакмыш, оглум...

Мырадың гөкдәки дилеги ерде говушды. Онуң гонҗуна гор гуйлан ялы болды. Ярысы ичилен чәйнегини сүйшүрди-де:

— Назар ага, таңры ялкасын. Мен хут шу хабарың аныгына етейин дийип гелйәрдим. Инди шейле: саг бол, мен гидейин. Мени гөрдүм-билдим дийме. Ылайта-да Какабай билмесин. Мен турдум! — дийип, гамчысыны илдирип гоян еринден какып алды-да, гушагыны чекишдирди.

— Мен саңа хеззет-хормат этҗекдим. Эмма бу ягдайда мен сени сакламайын. Соң бир гелерсиң. Достуңы эглеме, непден галмасын дийипдирлер. Гит. Сениң гелениңи-гидениңи хич ким билмез. Какабаям билмез. Бар, оглум, алныңы хак ачсын...

Мырат атың сыртындакы хорҗунларыны, кечесини Назар сопыңкыда ташлап, атыны чыплаң эерләп ёла дүш-

ли. Инди ол хич затдан, хич кимден чекинмән, атылан ок ялы болуп, Чары аганың янына энди.

Шол гүн, гүн батмазының өң янында Чары ага йүзе голай атлының өңүне дүшүп, Мәмметвели хекимиң сораян еринин гүндогар серхетине, Керпичли обасының демиргазыгындакы шорлуга тарап уграды.

Олар бу ере гелип, оба билен шорлугың арасындакы көне ябың көпрүсини эеләнлеринде, гиҗе өзүниң гараңкы пердесини бүтин әлеме яйыпды.

Хова салкынды. Гараңкыды. Төверек-дашдан сес-үйн чыкмаярды.

Чары ага онбашылары бөлүшдирип, көприниң ики тарапында, ябың илерсиндәки ойлукларда ерлешдирди. Өзи болса янына Мырады, Аманы алып, көприниң бәри янында ёлуң саг тарапындакы чукурда гизленди.

Узакдан ат аягының сеслери эшидилип уграды.

XXVI

Мухамметкерим ясавулбашы бир ерлерде аяк саклан болмага чемели, себәби чакнышык даңа голай башланды.

Хер кимиң өзүне гөрә аладасы бар. Ёгсам, Хыва көшгүнде ясавулбашы болуп ишлейән адамың хем кем зады болармы? Онуң әллериниң етмейән ери болмалы дәл ахыры. Мухамметкерим ясавулбашылык везипесине гечмәнкә ончаклы бай хем дәлди. Шейле-де болса гапысында дөрт сыгры, кырк танап ери, бәш йүзе голай гойны, дөрт җүбүт өкүзи, секиз батрагы барды. Эмма ол ясавулбашы болуп херекет эдип уграндан соң иши башгача угур алды. Ол тәзе везипә гечен гүнүниң эртеси Хываның ики километр гайра тарапында, өз ериниң гүнбатар серхетинде уллакан җайың гурлушыгына башлады. Онуң тәзе тамының ерини бу ерден сайлап алмагының-да себәби барды: Мухамметкерим ясавулбашы көпден бәри гоңшусының отуз танап ерини гөз астына алыпды. Шоны-да эле салайса онсоң онуң ери ашакы яба ченли гиңеҗек, шәхериң демиргазык тарапыны ол бүтинлейин өз элине алҗакды. Мухамметкерим ясавулбашы җай гурлушыгына башламак билен бирликде, гоңшусының үстүне болан хүҗүмини-де гүйчлендирип уграды.

Онуң гоңшусына Аллаберген сөвдагәр дийилйәрди. Сөвдагәр хем улы дөвлетли адамды. Хывада, иң улы базарларың меркезинде дөрт ерде гыммат бахалы мата сатяң дүканы барды. Үргенчде нышала сатдырярды. Манакда ве Хаңкада сүйҗи дүканлары барды. Газаватда бояг дүканы ишлейәрди. Мухамметкерим ясавулбашы билен серхетдеш еринде алты батрак ишлейәрди. Онуң эсасы өйи-де шу ердеди.

Аллаберген сөвдагәр агырды. Оны гозгамак аңсат дәлди. Эмма Мухамметкерим инди ясавулбашы болупды. Ол хем кемҗе-керделерден дәлди. Ол гаты чалтлык билен ише гиришди.

Хывада, ясавулларың ганатының ашагында яшап йөрен еди-секиз саны огры барды. Олара диңе гөвнүңдәкини дуйдураймалыды. Галаныны оларың өзи оңарярдылар.

Мухамметкерим ясавулбашы олары янына чагырды. Аллаберген сөвдагәриң күлүни гөге совурмагы олара табшырды.

— Биринҗиден-ә, сизи хич вагт туссаг этдирмерин, икинҗиден болса, сизе көп пул берерин. Ондан соңракы ишлериңизи-де гөрсем-де гөрмедик болуп гечирин. Сизе башга нәме герек ахыры?..

Олара шундан башга хич зат герек дәлди.

Бир гиҗеде Аллаберген сөвдагәриң ики дүканы ярылды. Эртеси гиҗе Хывадакы галан ики дүканы от алды. Арадан үч гүн гечип-гечмәнкә Үргенчден, Манакдан ве Хаңкадан хем шейле хабарлар гелди. Аллаберген сөвдагәр ики бүкүлди. Ясавулбаша йүзленди:

— Ата-бабаларымыз достлукда-гоңшучылыкда яшап гелипдилер. Җенабы ясавулбашы, маңа көмек эдиң, галтаманлары тапып бериң, мениң затларымы гайтарып алып бериң. Мен вейран болдум...

Ясавулбашы гаты «гынаныпы», башыны яйкады.

— Гоңшы, эртириң өзүнде эхли огрулары тапарын. Затларыңызы тапдырарын — дийип вада берди.

Эртеси Аллаберген сөвдагәриң маслыгыны өйүниң янындакы көприниң ашагындан тапдылар.

Бир айдан соң Аллаберген сөвдагәриң дул галан аялы отуз танап ерини Мухамметкерим ясавулбаша сәхелче залда сатып, атасы өйүне гөчүп гитди.

Шейдип, өңде дуран агыр ишлериң бириси чөзүлди. Инди Хыва галасының дүйпҗагазында етмиш танап ериң эеси болан Мухамметкерим ясавулбашының гөзи гызарды. Батракларың саны он алта етди. Олар гиҗе-гүндиз

харс уруп ишлейәрдилер. Бу ерлере хер хили гөк экинлер экип, оларың хасылларыны гала экидип сатярдылар. Бахарың илки айларында ясавулбашының җүбүсине мүңләп пул гирйәрди. Бу диңе башлангыҗыды.

Җай салнып гутарылды. Мухамметкерим ясавулбашы деррев ене-де ики аял алды. Башга бирини белләп гойды. Бир-ики йылың ичинде гоюнларың саны ики ярым мүңе етди, гара маллар мүңден гечди. Онуң байлыгы гүнсайын артды.

Ясавулбашы бу затлара-да канагат этмеди, җеза бериҗи отрядың башына гечмек билен бу байлыгы артдырмагың күйүне дүшди. Шу максат билен хем хыялына ганат бекләп атының башыны чекмән гелйәрди.

Мухамметкерим бу ёллара белетди. Шонуң үчин-де Керпичлиниң гайрасындакы шоры орталанларындан соң ол атының башыны чекди. Атлылар сакланды.

Ясавулбашы рухлары өчүп, укудан яңа гөзлери юмлуп гелйән атлылара шейле дийди:

— Биз голай гелдик. Шу шоруң гутаран ериндәки көпрүден гечен еримиз Мәмметвели пахырың сораян ериди. Зерур болмаса түпең атмаң, билип болмаз, яраглы ёмутлара душарысмы, нәдерисми...

Атлыларың арасында херекет башланды. Укудан басылып, эериң гашына салам берип отуранлар бу сөзи эшиден батларына ояндылар, ялталык билен диңлейәнлер болса гөзлерини гиң ачып, ясавулбаша тарап серетдилер.

Ясавулбашы довам этди:

— Хич кими, хич зады гайгырмалы дәл. Алан олҗаңыз өзүңизиңки. Өкүзлер гайдып баш гөтермез ялы эдилмелидир. Бу — алыхезретлери Сейит-Исфендияр-Бахадур ханың эмридир!

Мырат көприниң саг тарапындакы чукура гирип, гораныш ерини эеләндән соң, бирден улы ховсала дүшди. Ат аякларының сеси гелйәрди, хәзир ганлы чакнышык башланҗак. Эмма нәме этмели? Түпең атып, адам өлдүрмелими? Ол хыялыны хас айдыңлашдырмак үчин янындакы Чары аганы мысал эдип алды. «Ине, оңа ок дегди... Ол эллерини, аякларыны титредип, агзындан көпүк сачып, чукурың ичинде чабаланып ятыр. Оны Хыва ханының атлылары атдылар».

— Ёк, ёк, худай сакласын, мениң гөвнүме гелйән затлар не эйменч! — дийип, Мырат ичини гепледип, үч гезек түйкүрди. — Худай сакласын... Худай сакласын, Чары ага бери аман галсын...

Эгер өзи атмаса, үстүне гелен душманы гызгын гүлле билен гаршыламаса, онда душман хөкман атар.

Эмма Мырадың дүшүнҗесинде адамлара түпең атян-да, олары өлдүрйән-де, или якып-яндырян-да диңе хан атлыларыды. Хыва, көшк, хан атлысы диен сөзлери эшиденде, Мырадың гөз өңүне бу сөзлер билен бирликде кесилен келлелер, бугарып, үсти кесмекләп дуран ал ганлар гөрнерди. Мырадың өзи болса шу яшына ченли товугың-да бокурдагына пычак салып гөрмәнди. Атасының, Аннагулың өлүминден озал Мырат адамың мейидини-де гөрмәнди. Эмма ол бир зада пугта дүшүнди: өлдүрмесең өлдүрҗекдилер, атмасаң атҗакдылар. Соңа галмак мүмкин дәлди. Бу хакыкатың үстүне-де атасының хем-де уясының өлдүрилмеги, өзлериниң болса оба барып билмейәндиклериниң хакыкаты гелип гошуланда, ол гөвнүни бире багллады. Гөреше чыкандан соң гөрешмек герекдигини аныклады.

Ат аягының сеслери бирден кесилди. Бу Мырады гең галдырды. Я-да олар ызларына доланайдылармыка? Шейле боланда-да узаклашян сес эшидилмели ахыры. Ол нәче җан этсе-де ярым сагатлап хич зат эшитмеди. Ол бу хакда Чары ага хабар берди. Яшулы гөйә үстлерине гелйән душманың ичинден гелен адам ялы:

— Олар хәзир маслахатлашярлар. Нәме этмелидиклериниң, нәмеден башламалыдыкларының гүррүңини эдйәрлер. Ине, бир салымдан ограрлар. Олар базара гелепоклар ахыры. Олар бизиң обамыза голайлашып гелйәрлер — дийди.

Эдил аксакалың сөзүни тассыклаян ялы болуп, ат аягының сеслери якынлашып башлады.

— Гөрдүңми? Эшидйәрсиң герек?

— Хава, Чары ага...

— Олар голай гелдилер. Эдил алкыма гетирмән хич ким түпең атмасын. Барып, онбашылара айдып чык, оглум, тиз бол. Үстүмизи басдырпаймалың.

Мырат багры билен сүйшүп гитди.

Ол баран еринде душманың голайлашып гелйәндигини илки хабар бермек билен, соңра Чары аганың буйругыны айдярды.

Аман билен Таган бир ерде багырларыны ере берип, түпеңлериниң агзыны илери гарадып ятырдылар.

— Мырат, шу тайда, Таган икимизиң арамызда ятыбер. Бизиң ятан еримиз горкулы ер дәл — дийип, Аман йүрекден айтды.

Мырат:

— Гайрат эдиң! — дийип, илерлигине сүйшүп уграды.

— Өзүңизден хабардар болуң, худай ярыңыз болсун— дийип, Чары аганы-да назара алып, Таган йүрегинден сыздырып айтды.

Аманың:

— Мырат, өз хабарыңызы етирип дуруң! — диенде сеси титрәп гитди. Онуң бар пикири гараңка сүмүп гиден Мыратдады, ниреде дир ятан какасындады.

Аман гаты намысҗаңды. Чагака, дең-душлары билен уршанда хич кимден басылып, бурнуны ганадып гелмәнди. Ол соңуны саймаярды, өз гөвнүне дүвенинден эл чекмейәрди. Ол бу ише хем тә шу вагта ченли шейле еңиллик билен гарады. Эмма хеммәниң йүзүни саллашып, маңлайыны гараңкы гиҗә тутуп бу ере гайтмагы, салыхатлы адамларың бар үнслерини бир ере җемләп ятышлары, ягдайың өрән айгытлыдыгы Аманы бу затлара чыны билен гарамага меҗбур этди, онуң гөзүни ачды. Шундан соң ол янында ятан Тагана билдирмән, төверегине гөзләп башлады. Эгер Мырат ене бәш минутлап гелмедик болса ол оны агтарып гитҗекди. Гараңкы гиҗе, төверекдәки хопукдырыҗы дым-дырслык, гыргынчылыгың аламаты ялы болуп, узакдан эшидилйән ат аягының гүңлеч сеслери онуң депесачыны үйшүрди. Хер ничик Мырат геленден соң онуң йүреги ерине гелди. Эмма онуң чалт гитмеги Аманың галавутыны ене артдырды.

Мырат Мәммедалының топарының үстүне барып, Чары аганың янына доланып геленде, ере багрыны берип ятан адамлар асман айтымының ягтысында үстлерине сүйшүп гелйән кән атлының судурыны гөрдүлер. Чары ага голайына гелип бир зат диймекчи болян Мырадың еңинден тутуп, өзүне гаршы чекди, ол гапдалында гышарандан соң:

— Мыхманларың-а геләйди өйдйән — дийди.

Гелйәнлериң хүмүрдиси эшидилди.

Соңра бириниң:

— Аланымыз өзүмизиңки болса боляр-ла! — диен бегенчли сеси гелди.

— Өкүз тиресиниң гызлары овадан хем-де нәзик болярмыш. Мен-ә оңарып билсем шол инче биллерден хем бирини алайсам дийййән. Шоны ничик гөрйәңиз? — дийип, гелйәнлерден бириниң сеси эшидилди.

Оңа башга бириси:

— Ёгсам-да өкүзлериң гызлары сизиңки ялы овнук-ушаклардан дәлдир — дийип җогап берди.

Бу гүррүңлери анык эшидип ятан Чары ага:

— Пәлиңиз башыңызы ийсин, харамзадалар! — дийип, әрбет сөгүнди, түпеңиниң гулагыны йыкды.

Онянча көприниң илерсинде, саг тарапда ятанларың бири атды.

— Хәй, оңармадылар-а!— дийип, Чары ага келлесини яйкады.

Өзи-де пурсаты элден бермезлик үчин атып башлады.

Мырат бу арада чукурдан бөкүп чыкды, көприниң агаҗына букулып, хас голайына гелен ак атың дөшүни назарлап атды. Ат гөйә ябың көпрүсине салам берйән ялы болуп тумшугыны ере берди. Онянча ики тарапдан атылян ок чабга ялы болуберди. Түпеңлериң азгындан чыкян түссе, ялын адамларың депесинде буругсады.

Аягының ашагындакы аты йыкыландан соң Мухамметкерим ясавулбашының өңки ховпы мүң эссе артды. Ол ёлдашларының өзүни ташлап гачмакларындан горкуп:

— Я алла! Өңе! — дийип, айылганч гыгырды.

Хан атлылары ясавулбашының төверегине өврүлип, чем гелен тарапларына етишибилдиклеринден тертипсиз атярдылар.

Илки атан Таганды. Ол чакнышыгы башлап гойберди-де, өзүниң он адамсыны ызына тиркәп, ёлуң саг тарапындакы хышалы салманың ичи билен душманың ызына гечмек үчин ылгады.

Аман хем онуң ызы билен гитди. Оларың икиси-де хениз бейлеки адамлары гелип етишмәнкәләр, соңкы атлының деңине гелен батларына бирден атдылар. Онянча ыздакылар хем гелип етдилер. Таган:

— Гырың ганым душманы! — дийип гыгырды. Йүзлерини гайра тутуп дуран хан атлыларының еңсесинден ок гуюп башладылар.

Чары ага Мырадың янына гелди. Дөшүни түммеге дирәп, Мырат билен билеликде төвереги габалан атлыларың үстүне атып уградылар.

Мухамметкерим ясавулбашының илкинҗи аладасы өзүне ат тапмакды. Онуң гапдалындакы бири атдан агда-

рылып гайтды. Ясавулбашы ылгап, атың жылавындан япышды. Онянча бир ок гелип, онуң жылавындан япышан элиниң дөрт бармагыны ёлуп гитди, атың-да бойнундан гечди. Ол инди ат эдинмек умыдындан эл чекип, чеп элиниң ганыны саркдырып, эхли гүйжүни бир ере жемләп, көпрә тарап ок атмага дурды.

Мырат илки уруп йыкан ак атының үстүндәкиниң йөнекей адам дәлдигини билипди. Онуң чакы догры чыкды. Онянча ак атлы: «Я алла! Өңе» дийип, айылганч гыгырды. Мырат шонда онуң ясавулбашыдыгыны аныклапды. Шонуң үчин-де онуң чалажа гөрүнйән гарасыны гөзден салмазлыга чалышды. Мырат онуң башга бириниң атына тарап ылганыны-да гөрүп, ол аты хем атды. Мырат ясавулбашыны дирилигине тутмак ислейәрди.

Ясавулбашының элинден кән ган акмагы себәпли, онуң рецки агарып, ини үшедип, дишлери шакырдашып башлады. Ол инди хич зада ярамажагына гөзүни етиренден соң чепиндәки хышалы салма гирип йүзин дүшүп ятды.

Түпең сеслери барха гүйжейәрди. Түпеңиң агзындан чыкан бада я адама, я ата, я-да райыша дегйән окларың сеси гүңлеч эшидилйәрди.

— Я алла! Өңе! — дийип, Чары аганың бар сеси билен гыгырмагы онуң адамларының гулагына барып етди. Бу сеси душманлар хем эшитдилер.

Серкерделерини гөзден йитирен, хатарлары сейреклешип башлан көшк атлылары жан ховулларына бирден бир ере жемлендилер, атларының жылавыны өврүп, өңлеринден душ гелени атып, ата гамчы басдылар. Текиз, гиң шорлугың ичи билен ызларына гачдылар.

Чары ага:

— Атланың! Ковуң! — дийип гыгырды. Мырат билен билеликде илки атланып, гачып барянларың ызына дүшди. Онянча бейлекилер хем атландылар, оларың ызы билен атларыны гамчылап башладылар. Душман гаты гачды. Шонуң үчин-де Чары ага ковгыны бес этмели дийип буйрук берди.

Олар ызларына доланып гайданларында:

— Оглум, Аман билен Тагандан хабарың бармы? — дийип, өзи билен деӊ сүрүп гелйән Мырада йүзленди.

Мырат жогап бермәнкә ыздан:

— Кака, мен бу ерде — дийип, Аман сесленди.

— Таганы гөрмедиңми? Ёгса-да ханы, Таган билен

онуң адамлары? — дийип, Мырат атың үстүнде келлесини өврүп Амандан сорады.

Оңа бир нәче адам:

— Шолара ёг-айт! — дийип жогап бердилер.

Бу хабар ховсала салды. Атларыны гаты сүрдүлер. Олар доланып геленлеринде Таган өз адамлары билен сөвеш болан мейданы арассалап йөрдүлер.

Таган Чары аганың янына гелип:

— Бизден он ики, көшк атлыларындан хем отуз еди адам өлүпдир — дийди.

Олар бу хабары эшидип бир салым дуранларындан соң топар тутуп, өзлеринден өлен адамлары гөрмәге хем-де танамага уградылар.

Бу вагт чеп тарапдакы хышалы салмадан түпең атылды. Ок Чары аганың гарнындан гечди.

Мырат башлыклайын бир нәче адам Чары аганың дашына өврүлдилер. Бейлекилер хышалы салма тарап окдурылдылар. Ол ерден ене бир гезек түпең сеси чыкды, онуң окы Таганың бир гулагыны алып гитди.

Түпеңини тәзеден окламага гүйжи етмән, көп ган аканлыгы зерарлы эсси гидип йыкылан Мухамметкерим ясавулбашыны Рамазан хышалыкдан сүйрәп чыкарды. Шол ер-де хем оны атып өлдүрди.

Маслыклары ерлешдирмек иши көп вагта чекди.

Голайдакы өйлериң бирине барып, Чары аганың ярасыны даңдылар.

Чары аганың атлылары гүн сүйр депә чыканда яп араларына гелип ерлешди. Гожаны араба салып алып гайтдылар.

XXVII

Эмингала обасының гүнорта-гүнбатарында агымтыл-гөк өвсүп отуран хек дагы бар. Шу дагдан догры демиргазыга гарап, эшек арка белентлик барха бейгелип, узалып, гөзъетимиң аңырларында йитип гидйәр. Бу — гадымы газак гырларының башланян ериди. Хек дагы билен гырың бәри этеги дүзлүкди. Бу ер Эмингаланың, онуң төверегиндәки ёмут обаларының өри мейданыды. Нәче мал бакылса-да, ичинде нәче дүе агып-дөнүп гезсе-де бу дүзлүгиң пашырдап дуран отуның башы-да эгилмейәрди. Гыш айларында яндак күделери даг ялы бурҗы баглап гөрүнйәрди.

Гүн сүйр депә чыкыберенде малларыны өйли-өйлерине экиден чопанлар дем-дынчларыны алып, өйләп салкыны дүшенсоң ене-де сүрүлерини өңлерине салып шу ере гелдилер.

Отуза голай етгинҗек бири-бирлеринден сес етим арадашлыкда топар-топар болуп ойнаярды. Бир топар бейлеки топары әл булап чагырярды. Шейдип аз салымдан огланларың барысының башы бирикди. Узынлы-гысгалы, хер хили геймдәки бу етгинҗеклериң херси бир байың чопаныды, улы сүрүлери бакярды. Кәбирлери болса өз сыгырларыны, гөлелерини бакян огланларды. Кәбирлериниң аяклары ялаңачды. Башам бармакларының ярыкларында гуш гузлаҗакды. Кәбирлериниң аякларында елкенлери барды. Бирләп-икиләп аягы чокайлылар-да барды.

Ак йүзли, инчемик, узын бойлы чопан бир четде элиндәки чакгысы билен таягына нагыш чекип отырды. Ол бейлекилериң сөзүне гошулмаярды. Эмма оларың өзүнден ругсатсыз хич бир ойна я-да башга бир ише башламаҗакдыкларына ынанярды. Онуң гөрнүши аркайынды. Онуң болшунда бир хили гамгынлык, агыр хесрет дуюлян ялыды. Эмма йигит бу дуйгулары басмак үчин, олардан үстүн чыкмак үчин чалышян болса герек: ол ювашҗа «Бибиҗан» хеңине сыгырярды. Ол бу ердәки чопанларың иң улусыды. Шонуң үчин-де хемме оңа гулак салярды, онуң маслахатына гарашярды.

Бейлеки чопанлар месавы гүрлешмекден, бош гүлүшмекден ядадылармы-нәмеми, бирден сеслерини кесдилер-де, четде отурана тарап гарадылар. Олардан бириси:

— Ораз, ханы гөңетаяк ойнамарысмы? — дийип, оңа йүзлененде, бейлекилер-де онуң сөзүни алып гөтердилер:

— Гелсене, Ораз! Ойналың!

— Топ ойналың!

— Ёк, гөңетаяк!

— Букулдым ойнаялың?!

— Хәй, онданам оюн болармы? Ол гызларың ойны ахыры!

— Гызларың ойны болайшыны...

Онянча Ораз, салыкатлы гөрнүшине гелишмейән чалтлык билен отуран еринден бөкүп турды-да:

— Гелиң ханы, гөңетаяк ойнасаңыз!—дийип, бүтин ери үч бурчлак нагышлы таягыны зарп билен асмана зыңды. Бу гарашылмадык болша үстлерини басдыран чопанлар аңк-таңк болдулар. Оларың бир нәчелери таякларына сөенип дурдулар, бирнәчелериниң таяклары ердеди. Шунуң үчин-де Оразың дазладып зыңан таягыны ере дүшийәнчә, урмага хич ким етишмеди. Үч-дөрт саны таяк зыңылдам велин, олар Оразың таягына дегмеди.

Ораз голайындакы чопана:

— Ханы, таягыңы гысымла бакалы! — дийди.

Чопан дуранларың үнсүни өзүне чекди-де:

— Боляр! Ханы онда эңедиң! Ясга, ювусга, ясга, ювусга... — дийип, таягың башындан уҗуна ченли гысымлап, өлчәп чыкды-да, иң соңкы сөзүни бегенчли гыгырды:

— Ясга!

— Боляр. Ханы, сен хасапла! — дийип, Ораз бейлеки бир чопана йүзленди.

Ол чопан хем өңкиниң эдиши ялы, таягыны пенҗеләп, «ясга-ювусга» дийип санап башлады. Онуңкы «ювусга» болуп чыкды.

— Ёк болсун ювусга, ханы окла!—дийип, Ораз өз таягыны ыкҗам тутуп гыгырды. Онянча чопан таягыны гөге зыңды. Өңки гезек гапыллыкда үстлерини басдыран чопанлар, бу гезек оңат тайярланан экенлер. Асмана зыңлан таяк агач бойы ёкары галып-галмаңка оны урмак үчин зыңлан зарплы таяклар огланларың депесинде пейда болдулар. «Ювусганы» уруп, ашак гачырдылар. «Ювусганың» эеси таягыны ере ташлады. Бейлеки чопанлар эллерине түйкүрип, бат алып, яңкы таягы гезек-гезегине уруп башладылар. Бәш минутдан «Ювусганың» иң улы бөлеги бир гарыш болды.

Бу ойны бирнәче гезек гайталап ойнадылар. Дөрт-бәш чопан таяксыз галды. Соңра топ ойнамага гечдилер. Шейдип, чопанлар гүн батмазының өң янында гөк деңиз ялы болуп толкунып ятан мейданда агып-дөнүп отлап йөрен малларыны өңлерине салып, гүндогарда селеңләп гөрүнйән обаларына тарап сүрдүлер.

Мырады уградандан соң Ораз ики гүнләп агыр ягдайда болды. Онуң ызыны гөреси гелип, йүреги дилинип барярды. Онуң сагалы-да, гүни-де, гиҗеси-де айылганч хесрет ичинде гечди. Эмма бейдип яшап болмаҗагына, бу ягдайда хызмат эдип, өзүңи экләп болмаҗагына Оразың гөзи етди. Соңра ол обасыны, доган-гарындашларыны ятламазлык үчин чалышды, бүтин гүнүни иң агыр зәхмет билен гечирди, тә гөзлери юмулянча элини ишден айырмады. Ол гума одуна, көмре, сүрүлериң үстүне-де гидйәрди. Соңра оны улы сүриниң чолугы эдип хем ибердилер.

эдерис. Гум гаты говы экен. Аңырсына-бәрсине гөз етмейән ер экен — дийип, Ашырың маңлайындан сыпалашдырды. Шундан соң Ашырың йүзүндәки мылайым йылгырышың ызы йитмеди. Ол элини гозгамакчы болды. Онянча Ораз онуң элинден тутды. Ашыр ысгынсыз эли билен Оразың элини сыпалады...

Шейдип, Ораз Ашыры бәш гүнүң ичинде өлүмиң элинден чекип алды. Эмин бай худай ёлуна айдан сыгрыны Ораза берди. Худай ёлуна айдан гойнуны союп, иле табак чекди.

...Ораз өңки эдиши ялы сагылян сыгырлары аяллара табшырып, бейлеки маллары ятагына габады, таягыны өңки гойян еринде гойды. Соңра теләриң ашагында өз ёлуна гарап ятан Ашырың янына барды.

— Ораз җан, гелдиңми, доганым! — дийип, Ашыр гөзлерини ялдырадып гарысына галды.

— Гелдим, гелдим Ашыр. Ягдайың ничик? Бәй, маллар отладылар-ов! Гырың этегиндәки ер гаты отлук — диймек билен Ораз Ашырың баш уҗунда отурды.

Ораз Ашыра огланлар билен ойнайышлары, гырың депелерине чыкышлары, эшек чапдырышлары, мейданың гөзел гөрнүши, ачык ховасы хакында гүррүң бермейәрди. Бейле затлар хакында эшитсе Ашырың өз болшундан гөвни галып, ягдайы эрбетлешйәрди. Ол деррев гөзлерине яш айлаярды. Ики етгинҗегиң икиси-де дурмушда өз тутян ерлерини билйәрдилер. Ораз өзүниң чопандыгыны, хызматкәрдигини билйәрди. Эмин бай ери геленде Ораза кәйиәп-сөгүп, өзүниң кимдигини билдирип дурярды. Ашыр хем өзүниң улы байың оглудыгыны, Оразың болса өз гапыларындакы батракдыгыны билйәрди. Эмма ол хич вагт Ораз билен өзүниң арасында тапавут гоймаярды. Бейле тапавут гоюлмалыдыр хем өйтмейәрди. Ики йигит бири-бири билен түйс йүрекден өвренишди.

Өз багтсызлыгы зерарлы Ашырың йүреги юкады. Ол Оразың башына дүшен ишлери хакындакы берен гүррүңини гөйә бир затдан гөвни галан чага ялы гөзүнден яшыны дөкүп диңледи. Ораза йүреги авады. Ашырың гөзүне мал-да, байлык-да, ер-де, мүлк-де гөрүнмейәрди. Ол ата мүлкүнден өзүне дегишлисини Оразың гызыклы бир гүррүңине бермәге тайярды. Эгер Ораз ики элини дөшүне гоюп: «Сен мениң үчин өл!» дийсе, Ашыр оны бир гезек багрына гысып: «Боляр!» дийип, гөзүни юмарды. Атасы мыдама ишлиди, әҗесиниң гелим-гидими кәнди, Эмин байың бей-

леки аялларындан болан чагалары Ашыры йигренйәрдилер. Шонуң үчин-де ол: «Оразы маңа худай берди. Хер нә худай оны маңа көп гөрмесин» дийип гиҗе-гүндиз диләг эдерди. Бир кемис ери болан адамлар мүйнли боярлар. Сәхел зады гөвүнлерине алярлар. Ашыр хем шейледи. Башга бир адам саламлашса-да, ол илки саламыны алманка, онуң әхеңине үнс берйәрди. Эгер-де онуң әхеңинде хич хили гөвне гетирер ялы зат ёкдугына гөзи етсе, саламы алярды. Эмма велин, Ашыр Ораза ынанярды. Ораз хич вагт, хич хили херекет билен Ашыры кемситмезди. Хызматкәриң диңе гылыгы-да Ашыры есир эдипди. Хич бир херекет эдип билмейәндиги үчин Ашырың дашкы гөрнүши-де эрбетди. Аяклары инчеди, гушаклыкдан ёкарсы хас ёгынды, йүзи репиде ялыды. Шу ягдайда ятан яшытдашына Оразың йүреги аваярды. Ол эдип билсе Ашыра ягшылык этмәге, онуң гөвнүни гөтермәге чалышярды. Шонуң үчин-де Ораз элиниң бош вагтларында уллакан галтак ясады. Шу галтага Ашыры мүндүрип, оны хер гүн тамың төверек-дашына айлаярды. Эмин бай-да, онуң аялы-да ики йигидиң арасындакы бу достлугың манысына дүшүнмейәрдилер. Олар өз янларындан: Ашыр оңа шейле эт дийип айдандыр, ол хем онуң хызматкәри, айдышы ялы эдендир дийип гараярдылар.

Ашырың янында бир салым дем-дынҗыны аландан соң, Ораз оңа шейле дийип йүзленди:

— Ханы, дост, ёлумыза угралы...

Ашыр болса шу сөзе гарашып ятырды.

— Йөри, йөри, Ораз җан! — дийип, гозганҗак болды.

Ораз галтагың ичине гүлли кечелериң бирини ики эпләп ташлады. Соңра чай одун айрып йөрен хызматкәрлериң бирини янына чагырды-да, ики адам болуп Ашыры галтагың үстүне мүндүрдилер.

Хатара отуран ак өйлериң өңүнден гечдилер, төверегине сөвүт экилен гиң ховзуң башына барып, бир азрак сакландылар.

— Ораз, маңа кесек алып бер, мен сува оклайын — дийип, Ашыр хайыш этди.

— Ине, мениң эдишим ялы эдип окла! — дийип, Ораз онуң өңүни кесекден долдурды-да: — Чайым, чайым, нәче чайым? — дийип, элиндәки кесеги окламак үчин, ёкары гөтерди.

Кейпи гөтерилип, гөзлери ойнаклап башлан Ашыр:

— Бәш чайым! — дийип, бегенч билен гыгырды.

— Ёк, аз диййәрсиң!
— Он чайым!..
Ораз әлиндәки юкажа тоюн кесеги сувуң йүзүни гырдырып зыңды. Огланларың икиси-де демлерини алман, кесегиң сувуң йүзүндәки ясап гидйән чайымларыны санадылар.
— Он ики!
— Он ики!
Соңра Ашыр отуран еринден әлиндәки кесегини оклап гойберди. Онуң кесеги зордан ики чайым ясап, үчүнҗи гезек сувуң йүзүне дегенде чүмүп гитди. Ораз, огланың гөвнүни галдырмазлык үчин:
— Сениң кесегиң күти экен — дийди.
Эмма өзүниң гүйчсүзлигинден гөвни галан Ашыр:
— Вах, гүнә кесекде дәл-ле — дийип, бойнуны буруп ашак бакды.
Огланлар соңра уллакан күңрели ховлының дашына, гавун-гарпыз экилен ерлериң араларына айландылар. Ашыр соңкы вагтларда хер гүн диен ялы Оразың көмеги билен бу ерлери гөрйән-де болса, төверегиң гөрнүшинден ганып билмейәрди. Харман җая, өйүң төверегинде бакылян он-он бәш гойнуң агылына, ат ятагына, сыгыр сагылян ере, сейисхана айлананларындан соң, Ашыр бойнуны буруп хайыш этди:
— Ораз, ёкарлыгна гидйән ёл билен хем бир азаҗык гездирсене?
— Боляр, боляр Ашыр. Сен ядамасаң мен ядамок — дийип, Ораз галтагы улы ябың райышыны сырып гидйән уллакан араба ёлуна тарап совды.
Олар бир салым дымып гитдилер. Ораз бир серетсе Ашыр барха келлесини ашак салып, сесини чыкарман, гамланып отыр.
— Ашыр, нәмә бейдип отырсың? Гүрле ахыры?
Ашыр улудан демини алды-да, шейле дийди:
— Вах, Ораз җан, мениң ялы майыбың нәме гүррүңи болсун? Мениң яшаным-яшаманым бир ахыры. Дериңи саркдырып ылгап болмаса, дөшүни көпүкледип ат чапдырып болмаса, ылгап барян дүйәниң ызындан ковалап етип болмаса — мундан хем яшайыш болармы?..
Ол бир азрак дымды. Соңра довам этди:
— Эгер мен сениң ялы сагат, гүйчли, гайратлы болсам адам аягының етйән хемме ерлерини, валлаҗыгым, пыяда айланып чыкардым! Гең-энайы юртлары, обалары гөрердим. Мен шу өмрүмде диңе үч гезек өвлүйә барып гайтдым. Онуң-да эден пейдасы болмады. Шундан соң мен нәмә гуванып гүрләйин, Ораз җан?
Ашырың гөзүне яш айлап, йүрекден сыздырып айдян бу сөзлери Оразың йүрегини бозды. Ол галтагың ичинде сыгрың ләши ялы гызарып ятан огланың айылганч тәлесине гынанды. Шунуң билен бир хатарда Оразың ызы йине гынанды. Ол хем йүреги дилинип, гөзүне яш айлап, ядына дүшди. Ол хем йүреги дилинип, гөзүне яш айлап, бир нәче вагт йөреди.
Соңра, бу әҗизлигини басып, Ашыра гөвүнлик берди:
— Ашыр, отура боланлар яш бир чене етенден соң гутулярмышлар. Сен хем шейдерсиң. Гайгы этме. Өзүңи хорлама? Мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер.
Ашыр гамлы җогап берди:
— Өмрүмиң иң говы вагтлары шейле гечсе, яш бир чене етенсоң гутуланда нәме, гуталмаңда?..
— Ёк, бейле дийме! — дийип, Ораз онуң агзындан сөзүни какып алды. — Бейле дийме. Сен йөне гутулмагың дилегини эт. Гөрмек, гезмек үчин хич вагт гич болмаз. Адам гарраса-да, онуң гөвни гаррамазмыш. Гөвүн мыдама яшлыгында галармыш.
— Ораз җан, ол гүррүңе ынанма. Гаррылар өз гөвүнлерини алдамак үчин шейле диййәрлер.
Шейдип, гүррүңе гызышып олар кән йөредилер. Гүн батып барярды. Бирден огланларың өңүндәки ёл айырдындан ики атлы гаты сүрүп чыкды. Агшамың аласардыгында оларың атларының реңкини сайгарар ялы мыклыгында оларың атларының реңкини сайгарар ялы дәлди. Диңе атларың деми-демине етмән гелишлерини, агызларыны көпүкледип, агыздырыкларыны чейнейишлерини сайгармак болярды.
Өңден гелйән атлы агачдан ясалан ялы хорды. Онуң узындыгыны ат үстүнде отурышындан сайгармак болярды. Ол огланларың голайына гелип, атың башыны чекди. Галтагың ичине узын бойнуны созуп серетди-де, Ашырың йөнекей адам дәлдигини билип, шейле дийди:
— Ягшы йигит, шу ховлы Эмин байыңкымы?
Ашыр:
— Хава — дийип җогап берди.
— Эмин бай өйдеми?
— Өйде... Сиз ким боларсыңыз?
Атлы онуң сөзүни эшитмедими я-да бидерек сөзләп дурмагы артыкмач хасап этдими, гараз, «өйде» диен сөзи эшиденден соң атыны дебсиләп гитди. Ызындакы атлы

хем гөзүниң гытагы билен галтага эңедип, оларың дециңден гечди.

Огланлар ызларына доландылар.

Ораз:

— Ашыр, булар кимкә? — дийип сорды.

Ашыр оңа:

— Кимем болсалар оңлы хабар билен гелен адамлар-а дәл болса герек. Мен өңден барян атлының йүзүни халамадым — дийип җогап берди.

Олар доланып геленлеринде өйдәки бүтин хызматкәрлер аяга галыпды...

XXVIII

Егдек келиң даш гөрнүши Эмин бая ярамады. Бай өйден чыкан бадына онуң ат үстүнде болуп отурышыны гөрүп: «Бу — сувулган ялы зат нireden чыкдыка?» дийип, гашыны чытды. Онуң ыхлас билен берен саламыны зордан алды, зордан оңа элини узадып гөрүшди. «Эли зады нәхили-эйт, эдил пил сапы ялы» дийип йигренди. Егдек кел муны сызды. Шонуң үчин-де:

— Эмин бай, биз-ә Гурбанмәммет сердарың тарапындан гелдик. Эгер таңры мыхманы этсең, онуң табшырып гойберен юмушлары-да бар... Биз өз пейвагтына гезип йөрен адам дәл — дийди.

Шу сөзден соң Егдек кел Эмин байың гөзүне перишде болуп гөрүнди. Байың өзи онуң атыны тутды. Мыхманларың атларыны хызматкәрлере табшырып, Егдек кели өз мыхманханасына экитди.

Гоюн кесилип, газан атарылып башланды.

Атлыларың Гурбанмәммет сердарың тарапындан гелендигини биленден соң, Оразың гонҗуна гор гуюлды. Ол Ашыры өз ерине гетирип ятырды.

— Ашыр, сен аркайын ятыбер, мен хызмат этмели. Вагтал-вагтал яныңа гелип дурарын — дийди-де, Егдек келиң янында гелен атлының отуран хүҗресине барып, оңа хызмат эдип башлады. Чайы аҗы демледи, сачагы галың гетирди, эл ювмага йылы сув тапып гелди. Бу затлар болса — хич бир эмел етмедик, итиң аягындан сув ичйән нөкериң гөвнүни гөтерди. Ол хүҗрәниң төрүне гечди. Донуны эгнине елбегей атды, телпегини басарак гейди, ызыны үзмән бир отурышына ики чәйнек чай ичди. Бу — кырк билен кырк бәшиң арасында болан гара сакгал, даяв адамды, йүзүнде рехим-шепагат ёкды. Шейле-де болса ол чайдан ганандан соң, язылып-яйрады. Ол:

— Ягшы йигит сениң өзүң шу ерлими? — дийип, гапының голайында, аркасыны тама берип, чоммалып отуран Ораза йүзленди.

Ораз онуң дил ачанына бегенип:

— Ёк, агам, мен бедиркентли — дийип, гөз астындан мыхмана серетди.

— Вейит, вейит, бедиркентли дийдиңми?

— Хава, агам бедиркентли?

— Сен-ә түйс обадашымыз экениң... Кимің оглы боларсың? Бу ерлере нәхили дүшдүң? — дийип, ала гөз, ичгин-ичгин совал берип башлады.

Ораз бирден өз сырының ачыларындан горкды, өңки айданына пушман этди-де:

— Эй, бизиң бедиркентлидигимизиң-де угры ёк. Биз ол оба Ысмамыт атаның ашак тарапындакы шыхлардан гөчүп барыпдык. Сен мениң какамы танамарсың. Ол чокайчы. Адына Пәлван чокайчы диййәрлер...

Мырат ялан сөзләндигине горкды. Эмма инди алач ёкды.

Мыхман бу затлара әхмиет бермеди-де, Ораз билен ичгин гүрлешип башлады:

— Пәлван чокайчы... Пәлван чокайчы... Бе, мен айдышың ялы оны танамок-айт... Эй, онуң пархы нәме? Менем бедиркентли. Маңа Өре диййәрлер...

Ораз ашак бакып, додагыны чалаҗа дишледи. Өрәниң өз аял доганыны түпеңләп, илден чыкып гидендиги, халкындан гачып гиден Гурбанмәммет сердарың ызындан Дамла гуюсында етендиги, соңра онуң билен гошулып, дашары юрда чыкып гидендиги хакында Ораз обасындака эшидипди. Эмма ол Өрәни хенизе ченли гөрмәнди. Шейле айылганч адамы гөренлигине гең галып, Ораз ене бир гезек гөз астындан оңа серетди, ене ялан сөзледи:

— Эй, менем сени танамадым, агам. Бир гөрен таныш, ики гөрен гарындаш дийипдирлер. Ханы, агам, оба-гаралар гургунчылыкмы? Нәме геп-гүррүң бар?

Өре ачгөзлүлик билен төверегини сынлап:

— Ягшы йигит, бай агаң чилим чекйәнмидир? Хә шейлеми. Онда говы эдип бир чилим отлап гел. Ене бир чәйнек чай гетир. Геп-гүррүңем болса соң эдерис отурарыс — дийди.

Бир салымдан чилимден кейпини көклэп, Өре тирсегине гышарды.

— Ягшы йигит, гүррүң кэн... Хан какаң дашары юртдан гелди. Йөне вели, оба-гараның ичи вес-вейран экен. Ит эесини, пишик бикесини тананок. Мэмметвели хекими өз ховлусына габап отлапдырлар...

— Бе-э! — дийип, Ораз дим-дик болды. Ол хич бир зада гөзи етмэнден соң бегенҗегини-де, гынанҗагыны-да билмэн, гөзүни гырпылдадып, өз болшуна гең галып середип башлан Өрэ йүзленди:

— Хачан отлапдырлар? Нэме үчин отлапдырлар?

Өре Оразың болшуна бир хили геңиргененем болса, өз гүррүңини өңкүден-де гызыкландырмак максады билен шейле дийди:

— Эй, Исфендияр гыз салгыдыны салыпмыш. Хеким ики гыз тапып Хыва иберипмиш... Шоларың хоссарлары болса хекимиң җайыны отлап, ховлының ичиндэки кэн санлы адамлары якып өлдүрипдирлер. Соңра болса Шагаллы токая сүмүпдирлер. Ягшы йигит, бир дүвүр набат тапып гетирсене, чайы йүрек алмаҗак боляр...

Бу гүррүңден соң Оразың үстүнден гайнан сув гуйлан ялы болды. Ол нэхили эдип сүйҗи гетирмэге гиденини, нэхили геленини билмеди. Реңки агарды, улы ховсаланың ичинде галды. Барындан бетери аныклап сорабермэге чекинйэрди. Өре болса оны оглан гөрүп, гөвүнли-гөвүнсиз гүррүң берйэрди. Оразың багрыны якян ери-де шуды. Ол бу вагт өзүниң болшуны, ховсаласыны бу адама дуйдурмазлык үчин гаты кэн гүйч сарп этмели болярды.

— Агам, кимлериң гызының алнандыгыны-ха билйэн дэлсиң? Токая сүменлериң кимдигини-хэ эшиден дэлсиң?

Диш-диш набады кэсесинде эредип, онуң шыгырдайшына кейп эдип отуран Өре, хич зат болмадык ялы аркайын гүрлейэрди:

— Ончасыны-ха билмедим, ягшы йигит... Гараз обаларың өверлиги ёк. Сен обадан гайдып таң эдипсиң. Гүнде уруш. Соңра, токая сүменлериң үстүне Хывадан атлы гелипдир. Уруш болупдыр... Хывалылар еңлип гачыпдырлар. Мухамметкерим ясавулбашыны болса өлдүрипдирлер... Ягшы йигит, гайгы этме. Инди хан какаң гелди. Ол юрды гоюн билен гурт бир новадан сув ичер ялы эдер. Бэш-алты айдан барсаң обада яг ийип, ялаңач ятыбермели болар... Ягшы йигит, хей, газаның гулагы гызмаярмыка? Узак ёлдан гелип ядапдырыс. Аҗыгыпдырыс... Гарны доюрсак,

онсоң ятыберсек хем болар. Эртир хем ир атланмалыдыр. Бармалы ерлеримиз кэн.

Ораз мыхманың нэме дийййэнини-де оңлы аңшырман:

— Нахар тиз етишҗек, агам. Бир аз сабыр эдиң. Сиз бейле гыссаняңыз вели, ишиңиз кэнми?

— Эй, ягшы йигит, иш шейле бир кэн вели, ондан икимизиң башымыз чыкар ялы дэл... Хан какаң атлы йыгнаяр. Сениң бай агаң аты-ярагы билен йигрими адам бермели. Эгер обаңы гөресиң гелйэн болса, агаңдан ат-яраг ал-да, догры ишаныңка сүрүбер...

Ораз агыр ягдайдан чыкалга тапан ялы болды:

— Агам, Эмин бая айт, менем иберсин. Хэзириң өзүнде гидердим.

— Ягшы йигит, оны айдаярыс. Йөне ол сени иберермикэ? Ол сени ягшы гөрйэн болмага чемели. Үст-башың задың эрбет дэл. Онда-да бир айдып гөрели ханы...

Ораз бир табак чекдирме билен үч-дөрт саны петир гетирди. Өре билен табагың башына гечди. Мыхман гепلемесини бес этди. Ики саны петири кэсәниң агзы ялы эдип дөвүшдирди-де табага дограды. Соңра элини чермэп, телпегини басарак гейип, ийип башлады. Ораз онуң этиң кичирэк бөлеклерини чөреге долап агзына элтишини гөрүп галярды, соңра онуң бокурдагындан нэхили гечйэнини билмейэрди. Себэби Өрэниң агзына элтен эли шол бада ене табакдан өңкүси ялы эт билен чөрек гөтерйэрди. Өре Ораздан гысганып, чейнемэн ювудярды. Кичирэк сүңклер-де шол дуршуна онуң бокурдагындан гечип, аңры сеселенип дүшйэрди. Оразың йүрегинде мыхманың бу сабырсызлыгына йигренч дөреди. Эмма ол муны оңа дуйдурып билмеди-де, йөне:

— Мыхман, соңуррак палав хем болҗак — дийди.

Өре дашы этли, ичи йүлүки бир сүңки элине алып, оны шол демде арассалады-да:

— Гаты говы, ягшы йигит. Эй, буҗагаз иенлеримизи бир-ики чэйнек чай ичсек, деррев сиңдирерис-ле. Ягшы йигит, бу ерде палавы говы биширйэрлерми?

— Хава.

— Хэй, шейледир-ле. Мунча дөвлетли өйде палав бишириp билйэндирлер.

Соңра Өре табагың ичиндэки чемчэни алып, сачагың үстүнде гойды. Табагың ики эрңегинден тутуп онуң ичиндэки чорбаны демине чекди, муртуны сыпалашдырып, ёгын-ёгын гэгирди-де:

Ягшы йигит, табагы экит — дийди.

— Ораз ичинден: «Табагы-да ювдаймасын, оны бери экидейин» дийип, сачагы гөтерди.

Ораз сачагы элтип, Ашырың янына барып, бир салым отурып, ене-де мыхманың янына гелди.

— Ягшы йигит, нахар бишйәнчә мен бир азрак гышарайын. Оядавери, ене, сүйҗи уклап ятан экен дийип, оятман гояйма. Беренден ал, урандан гач дийипдирлер. Болярмы, ягшы йигит?

— Боляр, боляр, агам. Хөкман оядарын.

Өре яныны ере беренден Рейхан арап ялы ер сарсдырып, хорлап башлады.

Ораз ене-де гапының агзында чоммалып отурды, агыр пикире батды, обалары, доган-гарындашлары, Мырат ядына дүшди. Мөхердарың ховлусының яншыны, адамларың онуң үстүне чозуп гелишлерини, обадакы гыкда-ваклыклары гөз өңүне гетирди. Гыз салгыды ядына дүшенде бедени совап, гөзлери гараңкырады. Йүрегинде пейда болан ховсаласы минутсайы гүйҗеди. Гөзели я-да Аннагүли алып гиден болаймасынлар диен пикир эрҗеллик билен онуң бейнисине гелип долярды. Эмма вели, Ораз бу айылганч пикирлери газап билен ковярды. «Эйсе кимиң гызыны алдыларка? Ким адамлара баш болуп, хекимиң җайыны отлап, токая чыкдыка? Хер нә худай өзүң сакла! Беладан-бетерден дашрак эт...»

Оразың пикири шундан соң бир азрак айдыңлашды. Шундан соңра ол Өрәниң хор чекишини эшидип, тисгинди.

— Хәй, махлук... Махлугыңам махлугы экен... Итем, эшегем, мөҗегем, арвах-җынам шейле ятян дәлдир — дийип, Ораз гахар билен дашары чыкды. Тә нахар тайяр болды дийлип чагырылянча еке өзи ховзуң башына барып, агыр пикирлере батып отурды. «Ёк, бу хабардан соң бу ерде дурмак болмаз. Хөкман гитмек герек» диен карара гелди. «Эмма нәхили эдип гитмели?»

Эртеси ханың нөкерлери ишлерини битиренден соң, чалт уградылар. Эмин бай ашакы додагыны дишләп, ховлының төверегинде көв-сөв эдишдиренден соң, ене-де мыхманханасына гирип гитди.

Ораз сыгырлар саглып болянча Ашырың янында бир аз отурып, соңра сүрүсини өңүне салып, дүйнки мал бакан ерлерине уграды.

XXIX

Ораз йигрими атлының бири болуп гитмек үчин хер нәче урунса-да болмады. Эмин бай өз максадыны гизләп, Ораза: «Сен яш. Саңа ят-яраг ынанып болмаз» дийди. Ораз онуң байры аялына йүз тутды. Бойнуны буруп, гөзлерине яш айлап хайыш этди. Бу-да хич хили көмек этмеди. Эмин бай байры аялының нәме дийҗек боляндыгына дүшүнен бадына элини силкип, онуң сөзүни кесди. Ораз Ашыра йүзленмәге чекинди. Онуң диш-дырнагы билен гаршы чыкҗагыны, аглаҗакдыгыны, багрыны паралаҗакдыгыны өңүнден билди.

Эмин бай Егдек келе сөз берип гойберенден соң улы ховсаланың ичинде галды. Ол йигрими нөкериң башыны җемлемегиң аңсат дәлдигине гөзүни етирип, чар тарапа ат салып башлады. Илки билен эхли чыкдаҗыны өз үстүне алмазлык үчин барлыларың өйлерине гатнады. Хер хили еллар билен олары алдап, бирден-икиден атлы тайярламалыдыкларыны дуйдурды. Барлылар гөз-гөртеле гаршы чыкмасалар-да, эмма өйүни-илини ташлап гитҗек дөвталап тапмаярдылар. Шонуң үчин гүн гечдигисайы Эмин байың җебеси даралып уграды. Эмин бай ахырсоңы йигрими атлының башыны җемледи. Эмма өзи адамам, ат хем, яраг хем бермеди. Йыгнан адамларыны бир агшам өйүне чагырып мыхманлады. Хана ак йүрекден хызмат этмелидигини узак гиҗе отурып, оларың гулагына гуйды. Бу йыгнананлар көпленч өйүнден гачан, обасындан ковлан, ики тарапыны деңләп җалатайлардыр. Олар үчин ханың атлысына гошулмагың я-да башгаңка барып хызмат этмегиң, болмаса-да Хываның сансыз кән дервезелериниң өңүнде гаравулчылык чекмегиң тапавуды ёкды. Гарны дойса, гөзлери ган гөрүп дурса, дава-җанҗел болуп дурса олар үчин бесди.

Эмин бай агшам гоюн кесип бу җалатайлары нахарлады. Эртеси ирден сүйтли ашдан гарынларыны доюрды, Порсудан гечирип гойбермек үчин оларың өңүне дүшүп гитди.

Ораз тә соңкы пурсата ченли умыдыны элден бермеди. Илки йигрими адамың башыны җемләп билмесе мени ибере дийип бегенди. Эмин бай адамлары җемләнинден соңра оларың кеселләни, гачып гидени тапылар дийип умыт этди. Гиҗе хызмат эдип йөркә оларың бири билен геплешип, оны гачырмак иследи. Эмма ол:

— Тапдың-ов пилиң гулагында ятаны! Сен олжа йыгнажак, гөзел гызлары габырдадып багрыңа басжак, мен болсам бу ерде битими шәник ялы эдип гезмелими? Ёк, сен алдажак адамыңы узакдан гөзле! — дийди.

Гайтам Ораз бу гыкылыкдан зордан башыны алып чыкды.

Эмин бай йигрими атлының өңүне дүшүп гөзден йитенден соң Оразың эхли умыды пуч болды, отурара-турара ер тапмады. «Гел, мүң пыгамбере ялбарандан бир худая ялбар дийипдирлер. Мен нәме-де болса Ашыры бир ыржак болайын...» дийип, онуң теләрине тарап уграды. «Хер ничик-де болса ол юка йүрекдир. Онуң маңа рехими гелсе-де гелер. Эгер зерур болса ялан сөзлемели болса-да сөзләйин. Хер этмели, хесип этмели, эмма гитмели. Инди бу ерде дурарлык ёк. Бу ики учлы дәл...»

Ашыр оны йитирип тапан ялы гаршылады.

Эмин байың Порсудан ызына доланжакдыгыны эшиденден соң Ораз гыссанмалыдыгыны билди. Ол эртир гелжекди. Оразың элинде болса диңе шу гүн хем-де шу гиже барды. Ол эгер-де шу аралыкда бир зат эдип билмесе ягдай гаты агырлашжакды. Агыр юмшы битиренден соң. байың бир нәче гүнләп өйден чыкман ятмагы мүмкинди. Шонуң үчин-де Ораз гыссанмалы болды. Ол бу ере гелйәркә Ашырың үстүне бирден хүҗүме гиришмеги йүрегине дүвүпди. Эмма онуң янына геленсоң. майыбың зарын гөрнүши бир бада гүррүң ачмага мүмкинчилик бермеди.

Сынчы Ашыр Оразың галавутлы ягдайыны онуң йүзүнден аңшырды. Атлылар Бедиркенде угранларындан соң Оразың шейдип гелмеги Ашырың йүрегинде хер хили гамлы пикирлер дөретди. Ол эрбет бир хабара гарашып ыкжамланды. Онянча Ораз йүрегиндәки толгунманы басмак максады билен ювашжа сөзе башлады:

— Ашыр, достум, догрыңы айт, хей менден гөвнүң галдымы?

Ашыр Оразың диймекчи болян задының нәмедигини билмесе-де чалажа аңшырды. Өз янындан: «Ханы, соңы нәме болярка?» дийип дашындан:

— Ёк, хей сен ялы адамдан хем мениң гөвнүм галармы? Мен сениң ягшылыгыңы о дүнйә-бу дүнйә ятдан чыкармарын... Эмма сен-де мениң өзүңе болан ынамымы ере чалма — диенде онуң бокурдагы долды.

— Ашыр, бу хакда айтсаң-да болар, айтмасаң-да... Шу ят илде мениң иң якын адамым сенсиң. Сен мениң гиже-

лер-де дүйшүме гирйәрсиң. Ашыр, үстүмде худай бар, мен саңа чыпба-чапымы айдярын. Ынан...

Бу сөз гөвни ярым йигиди хас толгундырды. Бокурдагы доланы үчин ол геплемеди-де, эли билен ышарат эдип Оразы голайына чагырды. Янына гелип отурандан соң, онуң эллеринден сыпалап, йүзүне зарын серетди.

Ораз довам этди:

— Йөне вели, Ашыр жан, мениң саңа бир гүррүңим бар. Гөвнүңе гетирме. Мен сениң какаңа-да, эжеңе-де йүзүми саралдып гөрдүм. Эмма хич пейда болмады. Ашыр жан, сен өз өйүңде, Ата мүлкүңде. Сениң эхли хоссарларың яныңда... Мениң-де атам-энем, доган-гарындашым, илим-гүнүм бар. Эмма бир нәче айлардан бәри олар маңа ят болды. Мениң йүрегим гысяр. Гиҗелер уклап билемок. Инди нәме этсең өзүң бил. Я мени гойбер. Я-да бәш-алты гүн жогап бер. Агшамкы атлының айтмагына гөрә, Мәмметвели хекимиң җайыны отлап, өзүни-де өлдүрипмишлер. Бизиң обамызда ганлы чакнышыклар болуп гечипмиш. Мен бу затларың аныгына етмән, бу ерде дуруп билжек дәл. Бу ерде маңа сенден башга көмек бержек адам ёк. Какаң мени йигриминиң бири эдип ибермикә дийипдим. Болмады. Инди гитмек үчин хич хили чыкалга ёк. Ашыр жан, нереде болсам-да келләм эгнимде дурса сен мыдама мениң ядымда боларсың. Аңры-ужҗы угруны тапсам сени гелип гөрүп гидерин... Ашыр, сен мениң ягдайыма дүшүн. Ораз менден гачып гитжек боляр-ов дийме. Эгер иелесең Ысмамыт атадан ант ичейин вели, сен мениң сөзлериме ынан—диймек билен, Ораз башыны ашак салып, Ашырың элиниң бармакларыны мылайымлык билен сыпалашдырды.

Ашыр мөңңүрип агламазлык үчин ашакы додагыны дишләп, тас ганадыпды, Оразы ибермесе болжак дәлдигини билди. Өз достуна көмек эдеси гелди. Эмма шунуң билен бирликде Оразсыз нәхили яшажакдыгы ядына дүшенде гөзлериниң окарасы долды. Сакланып билмеди-де, йүзүни аңры совуп, гөзүнден яшыны дөкди. «Мен, Ораз гитсе-де янмалы, гитмесе-де онуң дердине биле янмалы. Говусы гой, гитсин. Мен оны гаты миннетдар болуп гидер ялы эдейин. Менден гөвни галмасын, соңра какам гелип, мениң этими дограм-дограм эдәйсин. Ёгсам-да бу ятышыма Ораз хем гитсе мениң яшадыгым дәл. Йөне вели, дүнйәде багт диен зат ёк экен...» диен карара гелип, йүзүни бәри өврди-де шейле дийди:

— Ораз жан, мен барына дүшүндим. Сениң гитмегиң

маңа агыр дүшйәр. Эгер сени янымда гоюп, энем-атам хер ере гитселер-де, мен мунча гынанмаздым. Зыяны ёк. Худай сени маңа көп гөрендир. «Багтсыз майып, эгер сен бир оңлы адам болмалы болсаң, мен сени шейле ярадармыдым, әҗириңи чекде ят-да» диййип, худай маңа гаргандыр. Мениң маңлайыма языланы шолдур, Ораз җан...

Онуң сеси гырылды, бокурдагы долды, өзүне эрк эдип билмән, хоркулдап аглап башлады. Оны диңдирмек Ораза аңсат дүшмеди.

Ашыр өзүни дүрсәнден соң, Ораздан өтүнч сорады.

— Ораз җан, мениң гүнәми геч... Ораз эгер гөвнүңе алмасаң бир зат диейин?...

— Айт, Ашыр җан! Айт...

— Ораз җан, шу ичерден герек задың болса айт. Утанма. Мениң эркимиң етйән хемме задыны өзүңки диййип хасап эт. Эгер хич зат герек дәл дийсең, герек задыңы сорамакдан чекинсең мениң гөвнүм галар. Мен эййәмден саңа нәме герекдигини билйәрин. Ханы, гөрейин, сен айдармыкаң, ёкмукаң?

Ораз шу меселәни-де нәхили гозгамак болҗакдыгы хакында ойланып отурярды. Ашырың өзи оны гозгады. Инди догрыңдан гелип, йүрегиңдәкини айтмалыды. Бу найынҗар гөрнүшдәки ярым адамыны алдамак мүмкин дәлди. Ораз онуң шу сөзүнден соңра нәме диййҗегини билмән, ашак бакды.

Ашыр Оразың ягдайыны аңлады-да, оңа көмеге етишди. Ол адам-гара ёкмука диййип, төверегине гаранҗаклап, ювашҗа гепледи:

— Ораз, сен аласармык вагтда гидйәрсиң. Хәзир бу ёллара яргсыз чыкып болмаз, мениң шу бәшатарымы ал. Мен муны саңа ак йүрегимден берйәрин. Бу мениң хут өз задым. Какамың бу ярага дахылы ёк. Ягдайыма йүреги авап, бу бәшатары маңа дайым пешгеш берипди. Сен шунча вагт бизде ишледиң. Сениң бизден алмалы хакың бардыр. Худай ёлуна айдылып, өзүңе берлен сыгры-да сен экитмерсиң. Оны-да билйәрин. Бу затлар үчин алынсакар алашыны ал. Мен саңа өз донумы, чәкменими, чокайымы-да багыш эдйәрин. Дур, дур! Эгер гаршылык гөркезсең гөвнүм галар, дост...

Ораз, достуна улы миннетдарлык билдирди. Эмма шейле дийди:

— Ашыр, какаң гелип гыкылык эдер. Саңа азар берер. Өйүми талап гидипдир диййип, мениң ызымдан ковгы иберер. Мен хич-ле. Ызымдан етенлеринде-де арымы гойбермерин. Йөне, мен сениң башыңа дүшҗек ишден горкярын.

Бүтинлейин достуның тәлейине берлен Ашыр кесгитли җогап берди:

— Эгер какам шейле эдәйсе, онда мен өвлүйә гидерин. Ол ере барып, улы ёлың үстүнде отурарын-да гедайчылык эдерин... Какам муңа разы болмаса герек. Онсоңам мен онуң оглы... Ол маңа хич зат диймез.

Бу кесгитли җогап Оразы көшешдирди. Эмма ол бу затлары нәхили эдип ховлудан алып чыкмак болҗакдыгына гөзүни етирип билмән:

— Эҗеңем аңсатлык билен-ә разы болмаз—дийди.

— Мен эййәм онуң ёлуны-да ойландым. Соңрак алынсакар алашаны араба гош. Бу затлары хич киме билдирмән араба сал. Мени-де гөтерип араба мүндүр. Сени угратдыгым болар. Обадан сайланалы. Хызматкәрлериң бирине-де ызымыздан бар диерис. Сен атыңы эерләп мүнүп гидерсиң. Ызымыздан баран хем мүнүп гелен атыны араба гошуп, мени ызыма алып гайдар. Йөне вели, Ораз җан, угруны тапып, бу юртлара дүшсең, горкма-да догры гелибер. Гыңралып йүзүңе серетҗек адам болмаз. Мени-де ятдан чыкарма. Мен-ә диңе сениң йүрегиме язылан суратың билен яшарын... Гиҗе-гүндиз худайдан сениң багтың ачылмагыны дилег эдерин...

Ораз бейле ягшылыклары үчин өз достундан түкениксиз миннетдарлыгыны оңа нәхили эдип дуйдурҗагыны билмеди. Инди онуң гөзүне яш айланды.

Шу гүррүңден бәш-алты сагат геченден соң Ораз Ашырың айдышы ялы этди. Оны араба мүндүрип көп вагтлап обаның араларына айлады. Олар агыз-агза берип, ичгин гүррүңлер этдилер. Шейдип, обаның бир четине чыкдылар. Ораз аты арабадан бошадып эерледи.

Ораз гүн батып гараңкы дүшен соң өзүниң мәхрибан досты билен хошлашды. Ол Порсының үсти билен гитсе Эмин бая душмакдан горкуп, Гарагумуң этегини сырып гитди. Даң атыберенде Акдепә гелип, атына дем берди. Соңра Гарапорсаңа тарап сүрди. Гүн батмазының өңүсырасы Гарапорсаңдакы танышларының бириниңкә гелип, атың җылавыны чекди. Атлы-яраглы, говы гейнен яш йигиди өй веси илки билен танамады. Ораз танышлык беренден соң, ол гең галып агзыны ачды. Оразың гара дере батан атыны сейисхана элтип баглады-да, өзүни болса хормат билен өйүне алып гирди.

XXX

Ораз бир гиже-гүндиз ач-сувсуз, дем-дынч алман йөрәни үчин гаты ядапды. Атының ягдайы өзүниңкиден хем бетерди. Шонуң үчин-де чай-нахардан соң өли ялы ятды. Онуң таншы шу обалы гарып дайханды. Ол хер йыл Ысмамыт ата зыярата гиденде Дурды готурыңка дүшүп дем-дынжыны алып гечерди. Дурды готур хем бир гезек Ораз билен Дашховуз базарына геленде Гарапорсаңың үсти билен гечип, бу ерде бир агшам болупды.

Гарапорсаңлы дайхан Мәликгулы гүн догманка өйүниң өңүндәки агажың ашагында сачак язып, чай демләп, Оразы оятды. Чайың башында Ораз өз таншына нәхили болуп гелши хакында гүррүң берди-де:

— Хей, бу якынларда бизиң обаларымыза-ха баран дәлсиң? Мәмметвели хекими өлдүрипмишлер, җайыны отлапмышлар диййәрлер. Бизиң обамыза гыз салгыды дүшүпмиш диййәрлер. Хей, бу затлар хакында эшиден-гоян задың-а ёкдур?—дийип сорады.

Дайхан Оразың бу сорагларына чалаҗа йылгырып җогап берди:

— Хекими өлдүрмек, җай отламак ялы затлар инди гең гөрер ялы болмады. Дүйнки Дашховуз базарының өзүнде эмелдарларың үчүсини өлдүрдилер. Кетхудаларың дөрдүсини яралап гачдылар. Эгер мениң ченим чен болса Хыва ханының гурбы гачан болмага чемели. Гараз гепиң гысгасы, хер гүн өлшүк, хер гүн ган дөкүлишик... Сен бу ёлларың хайсы билен гитҗек?

Ораз шейле дийди:

— Мен энтек нәме эдип, нәме гойҗагымы билемок. Обаның хабарыны билйәнчәм мен белли бир зат дийип билҗек дәл.

Бу вагт голайдакы ёдадан узын бойлы, овадан ак йүзли, гара гашлы бир йигит аркасына от алып гечип барярды. Нәме үчиндир онуң болуп баршы Оразың үнсүни чекди. «Йигидиң» бейлеки йигитлериңкә гаранда сыртының габарак гөрнүши, инче били, йөриши сиңе сын эдйән Оразың гөзүне гең-таң болуп гөрүнди. Эдил шу вагтың өзүнде Оразың мыхман ериниң ити ол йигиде топулды. Йигит ит голайлашыберенде аялларың эдиши ялы дуран еринде ашак отурды. Бу болшундан утандымы, нәтдими деррев ерден бир кесек алды-да оны ите оклады. Онуң ите кесек оклайшы Оразы өңкүден бетер гең галдырды. Ол кесеги аялларың оклайшы ялы оклады. Онянча өй эеси ылгап барып итини ковды, яңкы йигит баш эгип тагзым этди-де, өз ёлуна гитди.

Дайхан гелип отурандан Ораз:

— Ол ким? Нәхили йигит? Өз обаңызданмы? Гең зат —дийип, ызлы-ызына сораг берип башлады.

— Бу заманда хич зады гең гөрер ялы болмандыр— дийип, өй эеси гүррүң берди.—Яңкы адам сырыны ачмаҗак болуп хер нәче чалышса-да, эййәм оба адамлары оны танадылар. Ол агыр бир беладан башыны алып чыкан гыз болмага чемели. Ол билдирмеҗек боляр, биз хем билмезлиге саларыс. Онуң бу оба геленине бир айдагы болдумыка диййәрин. Хич ким билен геплешмейәр. Деӊ-душлары билен бир табакдан-да нахар иймейәр. Хич киме гатышмаяр. Ана, гөзле, шол гирип гиден тамыңда боляр, Артык мирабыңкыда... Гаты гең адам. Гүйҗүниң етен ишини эдйәр. Хич киме азары етмейәр. Мирабам оңа гезибер дийипдир. Инс, ол адамың тарыхы-ха шейле...

— Гүррүңлешен адам болманмы, онуң биле?

— «Боляр», «ягшы», «бар», «ёкдан» башга сөз айтмаярмыш.

— Өзбекмикә, ёмутмыка?

— Өзбек дийҗек болярлар. Хут өзбеге кешим эдйәрмиш...

— Өз-ә гең экен—дийип, Ораз бир хили болды.

— Хәй, ене бәш-он гүнден нәхили адамдыгы пула бәш батман болар-ла—диймек билен өй эеси бу гүррүңи бес этди.

Ораз гүн догуп-догманка ёла дүшди. Эмма овадан йигидиң сураты онуң гөзүниң өңүнден гитмеди.

XXXI

Хываның җеза бериҗи нөкерлери билен болан илкинҗи чакнышык Мырады көп йылың укусындан оянан ялы этди. Хич бир теҗрибеси болмадык йигит чакнышыгың өң янында онуң нәхили болҗакдыгыны ачык-айдың гөз өңүне гетирип билмәнди. Чакнышыгың гүррүңи улы болды, өзи болса гаты чалт гечди. Мырат ики тарапдан-да өлен адамларың маслыгыны гөрди. Өзүниң-де хут шу өлүмиң ичинде бирнәче вагтлап гезендиги ядына дүшенде онуң индиден соң ини тикенеклэп гитди. Чары ага я-да өз ёл-

дашларындан бирнәчесине деген окуң Мырада хем дегмеги мүмкинди. Мырат сөвешиң гызгалаңлы гидип дуран вагты бу хакда пикир этмәнди. Ол: «Душман үстүмизе гелди. Шонуң үчин-де ол өлдүрилмели. Бизиң адамларымыз бу сөвешде өлмели дәл, себәби биз хич кимиң үстүне бармадык» дийип чак эдйәрди. Эмма онуң бу чакы бүтинлей терсине болды. Үстүңе гелсе-де, сен онуң үстүне барсаң-да, душман түйсүни үйтгетмейән экен, ол шол өңки душманлыгында галян экен. Диймек, душманы нireде гөрсең-де, хачан гөрсең-де, өлдүрмели экен. Болмаса ол сени өлдүрҗек экен. Мырат шуны айдыңлашдырды.

Гарып-да болса Дурды готурың үстүнде өйи барды. Өйүң ичинде бири-бирине якын адамлар яшаярдылар. Олар биле бегенишйәрдилер, биле гынанярдылар. Шейдип, дурмушың әзъетини чекмек олара сепил душйәрди. Инди нәме? Мырадың кими бар? Атасыны атып өлдүрдилер. Уясыны Исфендияр масгаралап, депеләп, гуҗүгиң чагасыны өлдүрен ялы эдип өлдүрди. Ораз ят иллерде гезип йөр. Онуң ягдайы ненеңкә? Эҗеси билен улы уясы йүрек буландырыҗы маслык ысындан дем алярлар, зәхерли йыланларың, мөйлериң, ичянларың арасында, ики йүзли дин хызматкәрлериниң ичинде яшаярлар... Оба адамлары токайда я-да өвлүйәде болярлар. Экинлер сувсуз, гавунлары шагал иййәр. Дәнели экинлериң депесинде гуш базары эмеле гелди. Бүтин юрт вес-вейран болды. Ата огулдан, эне гыздан айрылды. Нәме этмели? Киме арз этмели? Дадыңы киме етирмели? «Ёк, мундан гүн болмаз. Мундан өмүр болмаз. Я адам ялы хич кимиң миннетини чекмән яшамалы я-да гул болмалы...»

Чары аганың арабасының ызындан гелшине Мырат шейле пикир эдйәрди. Шейдип ол душман билен болан илкинҗи чакнышыкдан соң өмрүң гүл дөври—чагалык, етгинҗеклик билен мүдимилик хошлашды. «Хер этмели, хесип этмели ар алмалы. Рехимсиз суратда ар алмалы. Я ата мүлкүнде аркайын яшамалы, я-да шу угурда шехит болмалы» диен пикир билен Мырат дишини гысып, атың уяныны чекенини дуйман галды. Ат хоргурып, чапып гитмек үчин бат алды.

Чары аганы өз еркүмесине гетирип ятырдылар. Аман билен Рамазан өз гошларыны шу ере гетирдилер. Яшула хызмат эдип башладылар. Хуптан вагтлары Чары ага Рамазаны яңыҗа гиден Мырадың ызындан иберди. Мырат бәшатарыны өңүне басып, ики элини чекгесине дирәп.

ашак бакып, өз пикирине гүмра болуп отырка Рамазан гелип гирди.

— Мырат, мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер. Бейдип, өз-өзүңи хорлап отурма. Йөри, сени яшулы чагыряр.

Мырат Чары аганың башуҗуна гелип отурмак билен онуң йыгырт-йыгырт маңлайына элини гойды. Яралының гызгыны гүйчлүди. Чары ага гөзүни ачды-да, чалаҗа йылгырып, Мырадың йүзүне серетди.

— Оглум, мениң халым харап болайдымыка дийййәрин... Йөне вели, сениң билен атымы деңгойберип, душманың үстүне чозасым-а гелйәр. Бу гүнки урша мениң писиндим отурмаяр. Бу уруш мениң гөвнүмдәки уруш болмады...

Мырат башыны ашак салып, гамлы геплемек билен гөвүнлик берди:

— Чары ага, биз энтек сөвешерис. Сениң халың хич вагт харап болмаз. Сениң дашыңда шунча огулларың бар. Тиз гутуларсың. Хич зады гайгы этме. Сениң яныңдакылар сениң үчин отдан-сувдан гайтмазлар.

— Өз ягдайың ничик?

Мениң ягдайым яман дәл, Чары ага. Менлик юмшуң болса айдыбер.

Еркүмедәки оҗагың бир четинде отуран Аман башыны галдырман:

— Мырат, эгер гынанмасаң сен шу ерде бир азрак отур. Гөзүни юмуп бир азрак ятяр-да, ене гөзүни ачып: «Ханы, Мырат!» дийип ятыр. Хич болмаса уклаянча отур.

— Аман, нәме бейле җаныгып айдярсың? Мен мыдама отурмага-да тайын. Ханы, бир чәйнек чай демле.

Олар чай ичип, өзара гүррүң эдип кән отурдылар. Шу гүррүңиң довамында Мырат ызыны үзмән Айханым хакында пикир этди. «Оларың башларына не гүнлер душдүкә? Мен олары эклэп отуран аты-да алып гайтдым. Пахырларың халы ничиккә? Айханымың гөзи ёлда галандыр. Эгер, Чары аганың гөвнүне гелмеҗегини билсем, мен ондан ики гүн ругсат алып, олары бир гөрүп гайдардым. Белки, Абдыкерим эке Чары аганың ярасына-да бир мелхем тапып берерди. Онуң шейле затлардан башы чыкяр...»

Шу умыт Мырадың эхли ядавлыгыны зым-зыят этди. Бу арада Чары ага ыңранып, гөзлерини зордан ачды-да:

— Мырат җан, ядансың. Дынҗыңы ал. Адамлардан хабардар бол. Гаравуллары айланып гөр. Бу десганың әхли

мусаллаты инди сениң бойнуңда. Мениң барымы-ёгумы билдирме. Гайрат эт, оглум—дийди.

— Боляр, Чары ага. Хеммесини айдышың ялы эдерин —соңра Мырат Амана йүзленип, ювашлык билен:—Аман, ханы тур, бир салым мейдана чыкалы—дийди.

Мейдана чыканларындан соң Мырат Аманың билиндәки хатарындан дөрт бармагыны өтүрди:

— Аман, догрыңдан гел, яшулының ягдайыны нәхили гөрйәрсиң?

Аман өзүни зорлап диен ялы дүрсэп:

— Ягдайы яман... Яшыр-юшур эдеси зат ёк — дийди.

— Аман, догрыңдан гел, яшулының ягдайы нәхили?

— Аман, эгер гөвнүңе гелмесе бир зат диейин?

— Айдыбер. Сениң шейле вагтда гөвне дегер ялы зат айтмажагыңы мен гаты говы билйәрин.

— Мениң Дашховузлык ишим бар. Сен гайрат эт-де мени гойбер. Мен эрте гиҗе гелерин. Я тебип гетиририн, я-да дерман.

— Мунуң-а гаты говы гүррүң вели, ол гөзүни ачса сени сорап ятыр. Оңа нәме җогап береркәк?

— Нәме җогап берҗегиңиз-ә билемок. Рамазан билен бир зат эдерсиңиз-дә.

— Сен хэзир гитмекчими?

— Хава. Деррев гитҗек.

— Еке гитҗекми?

— Ёгсам нәме, ол ере диңе еке гитмели. Ики-үч болуп, ол ерде алҗак галаң ёк.

— Гөр-дә... Мен-э нәхили эдениңизде говы болҗагыны билемок...

Ики дост ене бир салым гүрлешип дурмак билен разылашдылар.

Мырат онбашылара, гаравуллара табшырык беришдирип, еркүмесине гелди. Онуң ызы билен Таган гирди.

— Мырат, бу ерде мениң ичим гысяр. Доган җан, гайрат эт-де мени-де өз яныңдан гойма. Мен хем герек боларын: Көшгүң бир адамына душуп, оны өлдүрсек-де бир пейда...

Мырат гашыны чытды:

— Мен, Таган, сөвеше гидемок... Онуң үчин сен азара галма. Бу ерде гөз-гулак бол-да гезибер. Герегиң сөвеш болса ол бизиң өңүмизде... Бизиң хэзирки борҗумыз яшулыны аяк үстүне галдырмак. Мен огрынча гидип, огрынча хем гелҗек.

— Бейдип букулыбам яшап болармы? Ол огрынча гидип-гелҗек диймегиң нәме?

— Шу гезек шейле этмесек болҗак дәл.

— Валла, мениң дердиме душүнҗек адам ёг-ов—дийип, Таган лапыкеч болды, соңра сөзүниң үстүне гошды.—Эгер чыныңы айдян болсаң, онда саг-аман барып гел. Бу ерден, гайгы этме. Бу җеңңеллигиң үстүнден гуш учса ганаты гырлар, гулан гечсе тойнагы!..

Шейле диймек билен Таган чыкып гитди.

Мырат ай догансоң ёла душди.

XXXII

Мырат гүн догмазының өң янында ак көпүгини чар тарапа сачып, деми-демине етмейэн атының башыны чекди, өйден вагты билен хич кимиң чыкмайшына гең галды, атыны гапының агзындакы агаҗа даңды-да, өе тарап ылгады. Онуң йүреги ичине сыгмаярды. Бир айылганч хабар эшитмекден горкярды. «Болмаса, Абдыкерим эке, Нарҗан апа, Айханым бир эййәм аяк үстүнде болмалы ахыры» диен пикир онуң йүрегини мынчгаярды.

Онянча сачлары чув ак болан, били ики бүкүлен бир аял гапының тутаваҗына япышды, Мырадың өңүнде пейда болды. Ол аял Мырады гөренден танады-да:

— Мырат җан!..—дийип, улы или билен мөңңүрип гойберди.

Мырат бир геңси болды. Ол аялы танамады. Бу ягдай гөз ачып-юмасы салым довам этди.

— Нарҗан апа, бу сизми?—диенде онуң бокурдагы долды, гөзүне яш айланды, аяклары диенини этмеди, башы айланды, гөзүни юмды, элини маңлайына гоюп, ашакы додагыны дишледи. Шейдип өзүни элине алды-да, зарын гөрнүшде сачыны яйып дуран Нарҗан апаның эмай билен элинден тутуп оны ичери алып гирди. Өңки Нарҗан апа йүз яшлы гарры ялы зордан ыраң атып йөрейәрди.

Хоссарыны гөрен аялың сүңңи говшады. Халы перишан болды. Ол бирнәче вагт сес эдип агламак билен йүрегиниң елини бошатды. Нәме боланыны сорамага горкуп отуран Мырат ахырсоңы гөвнүни бире баглап:

— Нарҗан апа, тизрәк айдың, мениң йүрегими дилмәң —дийип, сәхел вагтың ичинде дүйбүнден лагшан найынҗар аялың йүзүне серетди.

— Вах, Мырат җан, мениң сизе айдар ялы хабарым ёк—диййип, Нарҗан апа яссыгының ашагындакы уллакан дүвүнчеги алып чөзүшдирди-де, онуң ичинден Айханымың гейимлерини чыкарды. Муны гөрен Мырадың, билмән отырка бири гелип еңсесине депен ялы болды. Гөзи ханасындан чыкайҗак болды. Ол «вах!» диййип, дөшүне бир юмруклады-да әзиз, мәхрибан, йүрекдеш көйнеге тарап элини узатды.

— Эй, мениң ятан багтым! Эй, мениң гара маңлайым! —диййип, көйнеги йүзүне тутды.

Бирнәче вагтлап ики дертдеш соҗап-соҗап демлерини алдылар.

Нарҗан апа демини дүрсәнден соң агылы сес билен шейле диййди:

— Шабадың боюндан тапып гетирдилер... Ол Мәтякуп дарганың зулмуна чыдап билмеди, балам... Ол бизи ташлап гитди... Ятан ери ягты болсун баламың...

Мырадың ини үшедип, дишлери шакырдап башлады, ол мөңңүрип агламазлык үчин хырчыны дишледи. Нарҗан апа довам этди:

— Абдыкерим экеңизи зындана ташладылар. Мәтякуп семиз «Гызыны гачырды» диййип, хекиме яманлапдыр. Ол пахыр зынданда...

Мырадың башына там йыкылан ялы болды. Гөзлериниң өңи гаралып, башы айланды. Өйүң ичи пөкги ялы болуп, онуң гөз өңүнде пырланды. Зулмуң мәхнет гара дашы берк беденли яш йигиди сеңсиретди. Эмма бейдип отурмак мүмкин дәлди. Мырат шейле вагтларда өзүне эрк этмеги башарярды. Ол башыны гөтерди, гөзяша батып отуран эңэниң бүтин болшуны сынлады-да:

— Нарҗан апа, мүң гайгы бир иш битирмез дийипдирлер—диййип, гечен гиҗе өзүне берлен маслахаты гайталады.—Онуң үчин-де бейдип отурмаң. Болҗак ишиң алаҗы болмаз. Йөне, инди мерт болмак герек. Сиз өзүңизи әле алың. Мен хәзир гидип хер хили ёл билен болса-да, Абдыкерим атамы гөрҗек болайын.

Нарҗан апа от гысымлан ялы болды-да:

— Ёк, ёк, балам! Сизи-де тутарлар. Мәтякуп семиз ясавул гетирип, сизи агтарып, обаның әхли өйлерини дөкүп чыкды. Шундан соңра өз аягың билен оларың үстүне бармаклык габахат болар, балам!—диййип, гөйә Мырат чыкып ылгаберҗек ялы, гапының агзына сүйшди.

Соңкы гүррүң Мырады гең галдырды.

— Ол мени нәме үчин агтардыка?

— Айханымы алып гачандыр диййип чак эдйән болмага чемели. Шол гүн огрынча ника гыйдыраймасынлар диййип, шу голайдакы әхли моллаларың янында адам гоюпдыр. Метҗидиң дашында гаравул гоюпдыр. Соңра болса Мырат гөзүме гөрүнсе болар, әхли ахмырымы шондан чыкарарын диййипдир. Балам, ол гөзи гызарапың гөзүне гөрнүҗи болмаң. Ол түрме сакчыларына-да шейле адам Абдыкерими сорап гелсе тутуң диййип табшырыпмышын...

Эмма яш йигидиң йүреги чапылян ат ялы боляр. Онуң башыны бир тарапа бурсаң ол үмдүзине гидйәр. Бир ерде дурса-да бөкүп, бөкҗеклэп дуряр... Бу гүррүңлерден соң Мырат отурып билмеди. Ол атына от берди. Әерини айрып, аркалады. Соңра өе гирди-де ак телпегини, сыры гачып угран гырмыз донуны хорҗундан чыкарып гейди. Шейдип, узын бойлы, инче билли түркмен йигидиниң шекилине гирди. Билине йүң гушак гушанды. Сапанчасыны донуның ашагындан гушакдан өтүрди. Узын гаратап пычагыны-да голтугына салып:

— Мен хәзир гелҗек—диймек билен Шабадың кенарына тарап уграды.

Гүн догуп асмана галды. Шабадың кенары гезим эдип йөрен, сув алмага гелен аяллардан, эркеклерден, ойнамага гелен чагалардан долуды. Түркмен гейиминдәки гөрмегей йигидиң ир эртир кенара чыкып гезип йөршүне гең галып середйәрдилер. Эмма хич ким оны танамады. Ол хем хич кими танамак ислемейәрди. Мырат хәзир өзүни танамадыкларына шатды.

Ол адамларың арасы билен йөрәп, гүнбатарлыгына гитди. Онуң газапдан долы, гиңден ачылан гөзлери дүңдерилип акян меле сувдан айрылмаярды. Онуң гөзлери бу толкунларың арасындан, бу буланчак меле сувуң ичинден өз мәхрибан адамсындан бир нышан агтарян ялыды. Өркүч-өркүч болуп гелйән толкунлар бири-бирлерине гелип дегенде Айханым оларың арасындан ялпылдап чыкайҗак ялыды. Сув гушлары ашак иненлеринде олар гөйә Айханымы гөрүп, онуң гөзел гөркүне ашык болуп инйән ялыдылар. Эмма толкунлар-да, гушлар-да өз херекетлерини сансыз гезек гайталасалар-да, оларың Мырада пейдасы дегмейәрди. Айханым гөрүнмейәрди.

Мырат төверекдәкилериң үнслерини чекмезлик үчин өзүниң даш гөрнүшини парахат сакламага чалышярды. Ол ылайта-да шәхериң ичине, пыяда көприниң голайына ге-

лende шейтди. Көприниң ики тарапы-да овнуклы-ирили гәмилерден долуды. Бу ер гәми базарына меңзейәрди. Мырат әхли гәмилери огрын-догрын гөзден гечирди. Эмма Мәтякуп дарганың гәмисини гөрмеди. «Диймек, ол дүйн Йыланла гидипдир. Бу гүн болса гүн агансоң гелмели. Боляр, семиз, биз сениң билен шу гиҗе гөршерис...» диенде йигидиң гөзи ялдырап гитди.

Көприниң ашагындан-да, үстүнден-де гечип гүнбатара гитмек болярды. Мырат онуң ашагындан гечип, барян ёлуны довам этди. Шабат илери кенардакы заводың тамларының гутаран еринден демиргазыга гышарярды. Тә шол ере барянча белент райыш ялаңачды. Кенарда бир дүйп хем агач ёкды. Мырат айлава барянча хич яна серетмән, өз пикирине гүмра болуп гитди. Ябың демиргазыга өврүлйән ерине гелип бир салым аяк чекди. Ол инди гөзлерини толкундан айрып, илери кенара серетди. Бу ери түрмеди. Түрмәниң гайра диварлары Шабадың райышына дегип дурярды. Түрмәниң дөрт бурчунда дөрт күңре болуп, оларың ёкарсында кичиҗик теләрлер барды. Шол теләрлериң ашагында-да ясы телпекли адамлар төвереге сын салып дурярдылар. Түрмәниң завода гарап дуран улы демир дервезесиниң өңи ала-мула гейнен аяллардан, эркеклерден долуды. Оларың кәбирлери демир дервезәниң агзында хүмерленишйәрдилер, бир топары дашракда, эшеклериниң танапларыны тутуп отурярдылар. Бу ерде хорҗунларына тирсеклерини дирәп гышарып ятанлар-да, аглап отуранлар-да барды. Эмма демир дервезе ачылмаярды.

«Мен шол гарашып дуранларың арасына барып, Абдыкерим экәни сорайсам нәдеркә? Ёк, бейле берк табшырылан болса мен этҗек ишлерими эдип билмәнкәм әле дүшерин. Бу акмакчылык болар. Хәзирликче бу иши гой болсун эдели. Бары бир, мениң бу ягдайда оңа берҗек көмегим ёк» диен карара гелип, Мырат ене-де Шабадың боюны сырып, гүнбатарлыгына гитди. Ол нәме үчин баряндыгыны, нирә баряндыгыны билмейәрди. Эмма гөзүни толкунлардан айырман баршына өз-өзүне: «Айханымы гөрмедик, танамадык болсам говы боларды. Онда мениң дердим хәзиркисинден еңил боларды» диййәрди. Айханым билен соңкы душушыклары ядына дүшенде, Мырадың йүреги дилинип гитди. «Шол аҗайып гыз инди ёк. Мен оны нәче гөзлесем-де тапып билҗек дәл. Нәме үчин мен шейле гара маңлай болуп дөредимкәм? Яңы бир зада умыт баглап, бегенип уграсам, ол мениң гөзүмиң өңүнден мүдимилик гайып боляр. Я-да мен шор маңлаймыкам? Я-да мениң ашагындан чыкып болмаҗак гүнәм бармыка?

Өңден Мүрзебашының токайы гөрүнди. Кенарда гезип йөрен адам ёкды. Мырат шол баршына кенарың бир айланмаҗында балык тутуп отуран русуң үстүнден геленини дуйман галды. Ол екесиредими, нәтдими, я-да өмүр эдип гөрмедик ишини гөренде гең галдымы, гараз сесини чыкарман, балыкчының янына барып, ики элини гушагындан өтүрип сынлап дурды. Рус адамсы шыбыгыны түтедип, бир задың пикирини эдип отурана меңзейәрди. «Бу адам бир задың пикирини эдйәрмикә я-да балык тутярмыка?» дийип, Мырат бир азрак дурандан соң, онуң пикирини чекмек үчин чалаҗа үсгүрди. Рус адамсы уллакан башыны аграслык билен ерден гөтерип, Мырадың йүзүне серетди. Онуң гиң, ачык маңлайы, мәхирли ыссылык билен йылдыраян гоюн гөзлери Мырада ярады. Йөне вели, түсседен саралан үзын мурты йигидиң гөзүне бир хили гелшиксиз гөрүнди. «Шейле мәхирли йүзе нәбелли реңкдәки мурт гелишмейәр. Эгер онуң мурты я ак, я сачы ялы сары, я-да гара болса хас говы болҗак экен» дийип, Мырат ичини гепледи. Соңундан: «Ачык гөвүнли адам болара чемели» диен нетиҗә гелип, Мырат оңа салам берди.

— Валейким эссалам, ягшы йигит!—дийип, муртлак саламыны аланда, Мырат онуң түркмен дилини арасса сөзлейшине гең галды. Мырадың ондан суссы басылды. Шонуң үчин-де:

— Балык тутяңызмы, яшулы?—диенде яңакларының гызып гидениңи билди.

Муртлак Мырады башындан тә аягына ченли сынлап чыкандан соң җогап берди:

— Хава, эй, гүйменен болуп отырын.

«Бу адамың сеси-де гаты якымлы экен. Өз-ә ягшы адам болмага чемели» дийип, Мырат өз янындан белледи.

Муртлак адам Мырадың өзүни сынлаяндыгыны билди-де, ярым оюн, ярым чын әхеңде:

— Йигит, өзүң-ә шәхерлә меңзәңок. Бу ерлерде нәме, гезим эдип йөрмүң? Я бирини йитирдиңми?—дийип сорады. Соңра бир тарапа чекилип, оңа гуры ерден отурмага җай гөркезди.—Отур, ядансың. Мениң балык тутушымы гөр. Белки өзүңем тутмага хөвес эдерсиң...

Мырат диңе ата-энесинден, Абдыкерим экеден, Чары агадан башга хич кимден шейле якымлы әхеңде сөз эшитмәни үчин, муртлагың болшуна гитдигиче гең галмагыны

довам этдирйәрди. «Бе, мен шейле оңат адама нәхили эдип душайдымкам» дийип, ичинден бегенйәрди.

Мырат онуң янына барып, донуның сыйыны дүшек эдинип отурды.

— Огул, гүрләп отур, нирели боларсың?

— Мен-ә тагталыдырын, агам.

— Бу ерлере нәме юмуш билен гелдиң?

Мырат нәме дийҗегини билмән:

— Мен тебип агтарярын. Бир яшулымыз барды. Шол агыр ятыр.

Балыкчы Мырадың йүзүне тәзеден ичгин әңетди. Эмма бу җогапдан канагатланмандыгыны онуң гашының чалаҗа чытылып гитмегинден анықламак болярды.

— Шабадың боюнда, Мүрзебашының токайының голайында хем тебип болармы? Тебиби галадан гөзләрлер.

— Галада-да мениң билйән тебибим ёк. Ондан соңра нирeден гөзләңде нәме?—дийип, Мырат гамлы йылгырды.

— Гөрйән вели, өзүң-ә шох йигит болмага чемелиң...

Мырат онуң нәме дийҗек болянлыгына дүшүнмеди. Шейле-де болса:

— Агам, мениң башыма дүшен иш хич кимиңкә дүшмесин. Мениң чекйән җебирлеримиң ярысыны чекенем хич вагт шох болмаз. Шохлук нирде, зат нирде? — дийди-де, улулан демини алды.

Шу вагт Мырадың киме-де болса өз ичини дөкүп, йүрегиндәки дердини кемелдеси гелйәрди. Балыкчы муны аңды. Шундан соңра ол Мырада хас голай отурды. Чилим хөдүрледи. Бу арада чеңңеге балык илди. Оны чыкарып алды. Хер зат эдип, яш йигидиң гөвнүни тапмак иследи.

— Гамланма йигит. Мыдама башыңы дик тутарлар. Җебире үстүңи басдырма. Җебир эрбет затдыр, агырдыр. Башыңдан дүшенден, сени мынҗыратмак исләр. Эгер шонда әҗизлик эдәйсең ол сени мынҗырадар. Әҗизлик этмесең вели басылар. Җебирден басылып мынҗыранлар-да, оны басып үстүн чыканлар-да дурмушда гаты кән душ гелйәрлер. Дурмуша сиңе сын этмек герек.

Мырат балыкчының хемме херекетини сынлаярды, хер сөзүни үнс билен диңлейәрди. Онда хич хили өзүни йигрендириҗи зат тапмаярды. Йөне вели, Мырадың башындан гечиренлерини онуң сорамайшы йигидиң гөвнүни галдырды. «Өз-ә шейле акыллы адам экен. Эмма нәме үчин мениң ягдайымы сорамаярка? Мен оңа тас айдып хем башлапдым ахыры. Ол айтҗакмы, ёкмы хем диенок. Бу, догрудан-да, оңат адаммыка я-да мени ойнап отырмыка? дийип, бу сорагларына җогап тапмак үчин ене-де муртуң йүзүне серетди.

Онянча мурт гүрләп башлады:

— Мен пагта арассалаян заводда усса болуп ишлейәрин. Алян айлыгым етмейәр. Ачлык, хорлук. Әхли ишчилериң-де ягдайы шейле. Хич ким бизиң халымыздан хабар алмаяр. Совук демирден ясалан машынларың шайларындан биз ишчилериң хич хили тапавудымыз ёк. Машының шайы көнелсе зыңып ташлаярлар. Бизиң-де биримиз ише ярамаса чыкарып гойберйәрлер. Ол өлйәрми, йитйәрми, бу затлар билен хич кимиң иши ёк. Ине, дост, бизиң ягдайымыз шейле. Җебири диңе өзүм чекйәрмикәм дийип пикир этме...

Рус ишчиси гахар билен түйкүрди-де, шыбыгының күлүни какып гойберди. Мырат өз янындан: «Хеммәниң-де ягдайы бир экен» дийип бир геңси болды ве:

— Сизе-де гыз салгыды дүшдүми?—дийип соранына дуйман галды.

— Диңе шол гыз салгыды етенокды!—дийип, мурт өңки гахары билен довам этди.—Бизе гыз салгыдының дүшмеги мүмкин дәл. Әй, мен нәме диййәрин, буларың этмеҗеги бармы. Хенизе ченли-хә дүшенок. Бейле зады гөремзок. Эмма дүшмеги-де мүмкин. Хыва ханы билен оларың ерлердәки мөхердарлары аклан-гарадан гайдян адамлар дәл. Олардан хер зада хем гарашмак мүмкин. Ханы, йигит, сен оба-гараларыңдан гүррүң бер. Диңе мен гепләп отурмайын. Мениң пикиримче, сизиң ягдайларыңыз хем бизиңкиден говы дәлдир. Мен хем ондан-мундан кән затлар эшидйәрин...

«Икимизиңем дердимиз бир экен-ов!» дийип, Мырат ыкҗамланды-да, муртлак адамы йитирип тапан ялы, оңа өз башындан гечен сүтемлериң хеммесини бирин-бирин гүррүң берди. Эмма ол хениз-де чекинип, өзлериниң җеңңелде болянлыкларыны айтмады.

Шу аралыкда бирлән-икилән муртлага меңзеш адамлар булар билен саламлашып, муртлак билен русча сөзлешип, мүрзебашының токайына тарап гечдилер. Оларың-да эллеринде бедрелери, балык тутян шайлары барды. Муртлак оларың кәбирине бир затлар диййәрди, кәбирлерине токайы гөркезип, башыны атып үмлейәрди

Муртлак:

— Биз хер бош гүнүмиз шу агыр дурмушдан нэхили гутулмагың ёлуны өвренйәрис. Оны-да гизлин өвренмели. Шәхерде хич мүмкинчилик ёк. Гөрселер, окаян китабымызы эллерине дүшүрселер, олар бизи түрмеде чүйредерлер. Биз муны анык билйәрис. Шонуң үчин-де шейле этмели боляр. Биз бу гүн хем мүрзебашының токайына җемленйәрис. Мен сениң берен гүррүңиңи пикир берип диңледим. Эдил шол айдышым ялы, сизиң-де ягдайыңыз бизиңкиден говы дәл. Мунуң үстесине-де, сиз дайханларың совагсызлык диен айылганч ягыңыз бар. Боляр, бу гүррүңи шу ерде бес эдели. Эгер ислесең йөри, мениң ызыма дүш. Мен саңа тәзе дурмуш угрунда гөрешйән адамлары гөркезейин. Белки оларың сөзлеринден гулагыңа яканы болар. Сен тебип хакында догры айтдыңмы? Саңа тебип хөкман герекми? Атаң өлен болса, ол яшулы диениң ким боляр? Чекинме-де айдыбер. Бизден яманлыга гарашма. Хич ким өз тенине тыг чекмез. Ишчи билен дайхан бир адамдыр, бир тендир...

Икирҗиңләп дуран Мырат гөвнүни бире баглады-да, Чары ага билен токайдакы адамлар хакында айдып берди. Хываның җеза бериҗи нөкерлери билен эден сөвешлериниң гүррүңини берди. Ахырда хем:

—Балыкчы ага, мен саңа ынандым. Ёмут бирине аңсат ынанмаз, эмма ол ынанайса вели, берк ынанар, мүдимилик ынанар. Мен саңа ынандым. Эгер элиңден гелсе маңа дәри-дерман тапып бер. Чары аганы аяк үстүне галдырмасак болмаз. Бизиң ягдайымыз агырлашар.

Муртлак аз салым ашакы додагыны дишләп, пикир эденден соңра:

— Боляр, тебибиң, дерманың бир алаҗыны эдерис. Ондан гайгы этме. Ханы сен токая гитҗекми? Эгер гидэйсең-э говы боларды — дийди.

Мырат айгытлы җогап берди:

— Гитҗек. Йөне маңа нәме көмегиңиз болса шу гиҗе бериң. Мен шу гиҗе яшулының янына етмели...

— Боляр, онуң-да гүррүңини шол ерде эдерис.

Мырат миннетдарлык билен оңа серетди-де йылгырды. Соңра онуң гөзлери бирден илери кенара дүшди. Ат. Онуң үстүнде яшаҗык оглан. Гайык. Хеммеси таныш зат. Йигидиң ини тикенеклэп гитди. Гайык деңлерине голайлаберенде Мырат аладаланды-да:

— Мәтякуп семиз гелйәр! Мени танаймабилсейдир — дийди.

Муртлак оны ерде отурдып, өңүне бир петде яндак сүйшүрди-де:

— Оңа сени танатмарыс. Аркайын бол—дийди.

Онянча гайык буларың деңине гелди. Мырат гизленип ятан еринден ышлап серетди. Мәтякуп дарга чым-гызыл болуп гайыгың үстүндәки өз отурян еринде чай ичип отырды. Оны гөренде Мырадың әхли ганы келлесине урды. Ач гурт ялы болуп, онуң үстүне топуласы гелди. Зордан сакланды. «Шу гиҗе икимиз хасаплашмалы боларыс, көпек!» дийди.

Гайык айланмачдан совлуп гөзден йитенден соңра, Мырат балыкчының ызына дүшүп токая тарап гитди.

XXXIII

Олар токая геленлеринде бу ерде эййәм кырк-элли адамың башы бириген экен. Олар дөрт-бәш ерде газан атарып, балык чорбасыны биширйәрдилер. Бу ерде бирлән-икилән өзбек-де, түркмен-де, гарагалпак-да, татар-да барды. Галанлары русларды. Хемме адамың муртлага хормат гойшуна, оңа өз улы доганлары ялы йүз тутушларына Мырат гең галды, бегенди.

Илки бири русча окаярды. Соңра орта яшларындакы келлеси ялдыравук татар окалан зады түркменче айдып берйәрди. Адамлар китабың сөзлерини ят илде гезип йөрен якын адамларындан гелен хат ялы диңлейәрдилер. Татара, китап окаяна хер ким билйән дилинде сораг берйәрди. Оларың җогап берип билмедик ерлерини муртлак ики дилде-де дүшүндирйәрди.

Мырат дүшүнмейәрди. Хер гепләниң агзына середип, онуң дийййән сөзүнден маны алмакчы болярды. Эмма бир маның башыны җемлесе, башга бир маныны тутуп билмән душундан гечирип гойберйәрди. Шейдип, ол азара галып, етишибилдигинден маңлайының дерини чалярды. Ики сагада голай оканларындан соң мурт шейле дийди:

— Адамлар, «Апрель тезислерини» индики йыгнанышыгымызда хем окамалы. Муны хеммәмизиң ятдан билмегимиз герек. Инди башга гүррүң бар. Ынха, мен сизиң билен таныш этмек үчин шу йигиди гетирдим. Биз хәзир онуң гүррүңини диңләлиң.

Мырадың үстүнден гызгын сув гуйлан ялы болды. Ол утанҗындан бүтинлей өзүни йитирди. Зордан шейле дийди:

— Балыкчы ага, өзүң айдып берәйсене. Мен хеммесини саңа айтдым. Мен геплэп билемок. Өзүң айдайсана...

Онуң йүзүниң доны ялы гызарандыгыны гөренсоң муртлагың оңа рехими гелди. Ол мәхирли йылгырды-да:

— Боляр, боляр. Бу гезек саңа көмек эдейин. Йөне сен геплемеги өвренмели боларсың. Сен ахыры, бу гүн, дайханларың ичинден чыкан революционер болдуң. Революционер геплемеги башармалыдыр—дийди ве Мырадың аркасына какды. Соңра ол Мыратдан эшиден гүррүңлерини отуранлара айдып берди. Мырат болса бу аралыкда:«Мәтякуп семиз билен этҗек сөвешим хакында балыкча айтсаммыкам я-да айтмасаммыкам? Әй, хемме аладамы онуң үстүне атып, оны азара гоймайын-ла... Бу гелшиксиз болар» дийип, пикир эдйәрди.

Дайхан йигидиң тәлейи отуранларың үнсүни чекди. Оңа хер хили сораг бердилер. Ол хем җогап берди. Шейдип онуң өзи-де гүррүңе нәхилилик билен гошуланыны дуйман галды. Келлеси гызып, балыкчы достуның айдан затларының көпүсини гайталап айдып берди.

Балык чорбасыны орта алдылар. Нахардан соң, адамлар дагашып башламанка муртлак ак йүзли, йигрими бәш-отуз яшларындакы бири билен русчалап кән геплешенден соң Мырада шейле дийди.

— Ине шу адам бизиң улы докторымыз. Шу гиҗе сениң билен Чары аганы беҗермәге гидйәр. Сен шәхердәки ишиңи битирип, гиҗе сагат он икиде бизиң өйүмизе гел. Бу-да тайяр болуп отурар.

— Балыкчы ага, ягшылыгың худайдан гайтсын вели, биз онуң билен нәхили эдип геплешерис?—дийип, Мырат улы аладаның ашагында галып, гөзүни әлек-челек этди.

Ак йүзли йигит гүлди-де:

— Эдил шу геплешип отурышымыз ялы геплешер отурарыс—дийди.

Умуман бу адамларың мәхирлилиги, җаныпкешлиги Мырады хайран галдырыпды. Ол инди муңа гең галмады. Эмма утанып, йүзи гызарды.

Балыкчы йылгырып:

— Геплешип билҗек экениңизми?—дийип, Мырада серетди. Соңра шейле дийди:—Гиҗе сагат он икиде гайракы дервезәниң өңүне гелип дур. Мен сени тапып аларын. Хәзирликче хош. Гайдышалың...

XXXIV

Мырат гүн батмазының өң янында доланып гелди. Нарҗан апа оны:

— Вах, балам, саг-аман гелдиңизми? Мен сизи семзиң элине дүшдүңизмикә дийип яман горкдум. Ики гезек түрмәниң агзына барып гелдим. Хич кимден сорап билмедим. Горкдум — диен галавутлы сөзлер билен гаршылады.

Мырат Нарҗан апаның аладасына миннетдарлык билдирди. Онуң сөзлерине эсердең җогап берди:

— Мен онуң элине дүшмерин, Нарҗан апа, гайтам ол мениң элиме дүшер. Биз хем җанлы адам. Бейдип үстүмизи басгыладып йөрмерис. Херки задың чени-чакы бардыр.

Олар агыр гайгының ичинде башларыны ашак салып, чай ичдилер, нахар ийдилер.

— Нарҗан апа, мен шу гиҗе ызыма гайтмалы. Ене ики гүнден гелип хабар тутарын. Абдыкерим атам эртир я-да шу гиҗе чыкып гелер. Ондан гайгы этмәң—дийип, Мырат ынанчлы сөзледи. Соңра хас гамланып, довам этди.—Мен сизи өз хоссарларым дийип хасаплаярын. Мениң гөвнүм бу гарындашлыгы хас якынлашдырмакчыды. Эмма нәме этҗек, пахырың маңлайына языланы шолдур-да...

Хесрет ичинде ики бүкүлен эне зарын аглады:

— Балам, бизиң-де максадымыз шолды. Онуң өзи-де шоны арзув эдйәрди. Соңкы гүнлер пахыр ниреде отурып, нириде туранының-да билмейәрди. «Апа, хачан атымыз гелеркә?» дийип, улудан демини алярды. Мен болсам онуң нәме диймекчи боляныны дүшүнйәрдим.

Мырадың йүрегини дилип гиден айралык авусы гашларыны чытмага меҗбур этди. Ол хырчыны дишледи-де:

— Нарҗан апа, гоюң, мениң ярама дуз басмаң! Мен хеммесини билйәрин—дийди.

Нарҗан апа Мырадың яңкы айдан сөзүни аныкламак иследи:

— Оглум, яңы Абдыкерим атам шу гиҗе я-да эртир гелер дийдиңиз. Бу нәхили гүррүң болды? Сиз...

— Хөкман гелер, Нарҗан апа! Гелмесе болмаз. Мен ики гүнден гелерин. Оңа ченли ол өйде болар. Мен бу гүн аты ене-де алып гитҗек Индики геленимде гоюп гидерин. Ат маңа герек. Ондан соңам хәзир гоюп гитсем, бири элиңизден алып гидерми, нәдерми, горкярын...

— Әкидиң, әкидиң балам. Гөвнүңизиң исләнини эдиң. Ат сизиңки болсун...

Хуптан боланда Мырат сейисхана барып атыны чыплаң ээрледи. Өе гирип түпеңини барлашдырды. Хатары билен түпеңини дүшеклериң арасында йыгшырды. Соңра хорҗуныны тертибе салды-да, гамлы середип отуран Нарҗан апаның голайына барып, чоммалып отурды:

— Нарҗан апа, эгер гөвнүңизе гетирмесеңиз сизден бир дилегим бар?

— Айдың балам. Бизиң сизден башга якын адамымыз галмады. Сизиң соран задыңызы мен ак йүрекден берҗай эдейин.

— Маңа Айханымың шу дарайы көйнегини бериң...— дийип, бойнуны буруп сорады.

Йүреги пара-пара болан эне хыңзап гелен гөзяшыны саклап билмеди-де, мөңңүрип аглады.

— Алың, балам! Алың. Оны сиз хем эне-атасы ялы ягшы гөрйэрдиңиз...

Мырат дарайы көйнеги эмай билен алып, багрына басды. Соңра оны ики эли билен тутуп йүзүне дегирди, агламакдан зордан сакланды. Көйнеги хорҗунына салды.

Соңра:

— Мен гич гелерин. Шу ерден атланып гидерин—дийип, донуның ичиндэки сапанчасыны, гаратабыны барлашдырды-да, еринден турды:—Сиз ятыбериң. Өзүм гелип оядарын...

Нарҗан апа ене ховсала дүшди:

— Балам, шол оҗагы гөмлениң гөзүне гөрүнмәң. Мен сизиң нирэ баряндыгыңызы-а билемок, эмма ондан хабардар болуң...

— Нарҗан апа, гайгы этмәң. Үстүмизде худай бардыр, онуң өзи бизе гарашык эдер. Саг отурың.

Мырат шәхериң илери-гайралыгына гидйэн даш көчесине гелип дүшенде дашардан аяк йыгнанып ды. Көчеде кейпине гезип йөрен адам сейрек душ гелйэрди. Ай ягтыды. Ол догры гайракы дервезэ тарап йөреди. Көчәниң гайра башына чыкмага элли-алтмыш әдим галанда гүндогара совулды, инди нирэ гитмелидигини билмән, бирден күртдүрип сакланды. Өңден гелйэн бир адама гарашып дурды. Ол адам душуна геленде:

— Агам, Мэтякуп дарганың өйи хайсы болар?— дийип сорады.

Ол адам Мырады гыссагара гөзден гечирди-де, гелйэн тарапына өврүлип:

— Ана, хол ягты чыкып дуран айналы там—дийип,

Мыратдан тизрэк арасыны ачаныны кем гөрмедими, нәтдими, гаты-гаты йөрэп гитди.

Мырат, Мэтякуп дарганың өйдедигини биленден соңра гапыдакы хызматкәрлериң хайына-вайына гараман, бирнәче отагың ичинден гечип, зарбына, төрдэки гапыларың бирини ачды. Шол бада төре серетди. Ол ерде гөзүне илен зат онуң аңырсыны бәрсине гетирди. Мэтякуп дарганың диңе балагы барды. Ол ышҗык ялаңач аялы дызына мүндүрип, ики эли билен онуң дөшүнден тутуп отурярды. Аял болса кырк өрүм сачыны еңсесине атыпды. Мэтякуп дарганың агзына кәсе тутуп отурярды.

Мэтякуп дарга гапы шакырдандан аялы силкип аркасына гечирди-де:

— Ынсмысың, җынсмысың!—дийип, юваш, эмма газап билен сесленди. Ол бу вагт бу ере ики аяклы гелер дийип асла пикир этмейэрди.

Ол узын бойлы, гырмызы донлы, ак телпекли йигиди танамады. Онуң гызаран гөзлерине Мырадың шекили хер хили болуп гөрүнди..

Онянча аял:

— Вай-ей, бу ким-ей!—дийип агламҗырап башлады.

Мэтякуп дарга чеп эли билен аялың бөврүне сымсыклап сесини кесдирди-де, йигиде гарап:

— Сен ким? Нәме герек?—дийип, турҗак болды.

Онуң болшуны йигренҗилик билен сынлап дуран Мырат, голтугындакы сапанчасыны чыкарды, онуң нилини Мэтякубың дөшүне өврди. Соңра совукганлылык билен:

— Маңа Айханымың җаны герек? Абдыкерим соганчының гызының, эшидйэрмиң, семиз?—дийди.

Сапанчаның нилини гөрен семизиң йүреги агзына гелди. Гөзлери петрэп, ханасындан чыкайҗак болды. Ол хеммесине дүшүнди. Мырады танады. Онуң нәме үчин гелендигини билди.

Семзиң реңки үч ювлан ак эсгэ дөнди. Гыздырма тутян ялы дишлери шакырдап башлады.

Онянча Мырат шейле дийди:

— Нәме җогап бермейэрсиң? Дилиңи ювутдыңмы?

Мэтякуп дарга ваззы-вуззы эдип сакавлап, өзүниң нәме диййэнини-де билмән:

— Мырат җан... м... мен... сиз... мен... билмедим...— дийип башлады.

Мырат аҗы йылгырды:

— Семиз, ваззы-вуззы эден болма. Мен инди сениң гамчылаян гулуң дәл. Шабадың бойнундакы болшуң ядыңдамы? Мен хәзир яныңа сениң желладың болуп гелдим. Боляр, гечени гечди бил дийипдирлер. Өлепи гетирип болмаяр. Онуң хасабыны соң эдишерис. Йөне хәзир башга гүррүң бар. Сен шуңа жогап бер! Бир бендениң гызыны сува гарк эдениң-ә бир яна, онуң өзүни түрмеде чүйретмән нәме? Сен өз эдйән ишлериң жогапсыз галар дийип пикир этдиңми? Бир зады билип гой, тә өлйәнчәң көлегәң ялы болуп ызыңдан галмарын! Якаңдан элими айырмарын. Сен мениң диййән затларыма дүшүнйәрмиң?

— Хава, хава, Мырат жан... дийип, Мәтякуп дарга әңремәге башлады.—Мырат жан... рехимиң гелсин... Бала-чага кән... Нәме дийсеңиз диениңизи эдейин... Гадрыңы билейин...

— Кес сесиңи!—диенде Мырадың гөзлери ялдырап гитди.—Кес сесиңи! Сен мениң иң мәхрибан адамымы гарк эдип, мениң гадрымы билдиң. Бу ишиң мениң ядымдан чыкмаз. Ханы, жогап бер. Абдыкерим экәни ене ики сагатдан бошадармың, ёкмы?

Зәхреси ярылан семиз жаныны ничик саклажагыны билмән әзъет чекйәрди. «Шу гезек өлмән галсам бәш теңңе худай ёлуна» дийип гызыл этене болуп отурышына сандыраярды. Аркасында чугудып отуран аял хашлап дем аларды. Шу болушларың нетижесинде ол Мырадың соңкы сөзүне жогап бермеги-де, шол демде ятдан чыкарып, онуң йүзүне зарын гарап агзыны ачды.

— Нәме жогап бермейәрсиң? Абдыкерим экәни ене ики сагатдан бошадармың, ёкмы?

— Боляр, боляр, Мырат жан! Ене нәме герек, Мырат жан?

— Оңа мундан буяна чигит ялыжак азар бермели дәл!..

— Боляр, боляр, Мырат жан...

— Инди гулак гой: мени гөрендигиңи бир ерде бирине айдайсаң, я-да бойнуңа алан шертлериңи ерине етирмесең Дашховуздакы, Йыланлыдакы әхли тамларыңы бир гижеде отларын... Өзүңи-де элиңи-аягыңы даңып экидип, гынап өлдүрерин... Шу затлар саңа дүшнүклими?

— Хава, хава Мырат жан...

— Шу айданларымы бержай эдермиң?

— Хава, хава Мырат жан...

— Онда ант ич!

— Боляр, Мырат жан: Ысмамыт ата урсун! Ләләзәм ата урсун, худай урсун, еди өвлүйә урсун...

— Эгер яшамак ислесең гепимиз геп болсун...

— Боляр, боляр, Мырат жан...

— Тур, ёла дүш. Абдыкерим экәни бошат! Эгер ол ики сагатдан өйүне бармаса ере гирсең гулагыңдан чекерин, асмана учсаң-да аягыңдан. Айханымың хуны хакында соң гүрлешерис. Мыдама бәш эдим ызыңда гезип йөрәндирин... Ядыңдан чыкарайма! Дүшүндиңми?

— Хава, хава, Мырат жан...—дийип, Мәтякуп дарга ерден бир яглык алып, гөзүне долан яшларыны сүпүрди, гөзүни ачса жайың ичинде хич ким ёкды.

Бу ягдайы сынлап ятан ялаңач аял Мырат чыкып гиденден соң ене-де дарганың бойнундан асылды. Семиз гахарына элиниң терси билен аялың дөшүне бир урды велин, аял эйменжини ашырып, төрдәки ёрган-дүшеклериң арасында йитирим болды.

Мәтякуп дарга бир салым башына гелен ишиң пикирини этжек болуп сынанды. Эмма болмады. Хич зат хакында пикир эдип билмеди. Эллерини, аякларыны уллакан гөвресини сандырадып зордан гейинди. Хәзир онуң пикиринде диңе Абдыкерим экәни бошатмакдан башга зат ёкды. Гырмызы донлы, ак телпекли йигит гөзүниң өңүнден гитмейәрди.

Мырат Мәтякуп дарга тиз гидермикә, я-да гитмезмикә дийип, оны сынлап гөрмек үчин көче айырдына гелип гараңкы бурчда дурды. Бәш минутдан эли ай палталы ики хызматкәрини ызына тиркәп, Мәтякуп дарга онуң душундан гечип гитди.

Мырат:

— Гатырак гит!—дийип, онуң ызындан гыгырды.

Бу сес Мәтякуп дарга әзрайылың сеси ялы айылганч болуп эшидилди. Ол жан ховлуна тозан турзуп ылгады.

Мырат ишини битирип, беллешилен ере геленде онуң балыкчы досты:

— Нәме, бейле кән гарашдырдың?—дийип, онуң элинден тутды-да, гараңкы көче билен экитди.

Гараңкы, даражык, тозанлы көчелериң бирнәчесини кесип гечдилер, бирнәчелериниң бурчуна гелип айландылар. Мырат аз салымдан нирә, хайсы угра баряндыгыны-да унутды. Инди тәлейини балыкчы достуна табшырып, диңе йыкылып-сүрүшмезлик үчин әдимини сайгарып басып, онуң ызына дүшүп гитди.

Тәзе танышлары өзлериниң җаныпкешликлери билен Мырады есир этдилер. Олар оңа:

— Дүшүнмейән задың болса сора, биз саңа дүшүндиремели. Нәхили көмек герек болса айт, элимизден гелени аямарыс. Гарып обада-да болса, шәхерде-де болса гарыпдыр. Ол бири-бириниң дилине дүшүнер—дийдилер.

Шол айдышлары ялы-да болды. Олар илки гөренден Мырадың дердине дүшүндилер. Оңа көмек этмәге чалышдылар. Ынха балыкчы азара галып бирнәче вагтдан бәри дилленишилен ерде Мырада гарашып дурупдыр. «Дүнйәдәки хемме адам Исфендиярдыр, Мәтякуп семиз ялы дәл экен. Говы адамлар кән экен. Вах, йөне амлык гурасын, кимиң кимдигини сайгарып билмән хорланып йөрүн. Йөне вели, шу адамларың ызына дүшсең көп зады-ха билмек болҗак экен» диен пикир тә эртирден бәри Мырадың башындан чыкмаярды.

Балыкчы Мырады бир отага гетирип гиризди. Шәхер өйүниң арассалыгы, хемме затларының пәкизелиги Мырада ярады. Мырат төверек-дашыны сынлады. Ортада бир стол, онуң төверегинде дөрт-бәш саны стул барды. Столуң япгыҗы гөк дүшекли, ак нагышлы оваданды. Гейим шкаф бурчда дурды. Әпишгәниң тутусының ичинден гара йүң одеял тутулыпды. Агач пол гып-гызыл, ялдырап дурды. Столуң үстүнде китап, кагыз, хер хили журналлар ятырды. Диварың йүзлеринде сурат кәнди. Йүз герүлйән уллакан айнаның өңүнде чага оюнҗаклары кәнди. Мырат: «Дүнйәде яшасаң-да шулар ялы овадан, арасса җайда яша-да... Бизиңкем бир гүн-ов!» дийип пикир этди. Эҗеси билен уясының Ысмамыт атадакы отуран ерлери гөз өңүне гелип бозулды.

Балыкчы деррев примус якып чай гойды. Онянча ичерки гапыларың биринден шол гүндизки ак йүзли йигит чыкды-да, йылгырып Мырадың янына гелди:

— Ханы, дост, хачан гидерис? Мен тайяр — дийип, столуң үстүндәки газет-журналлары йыгнап айнаның өңүне ташлады. Соңра бурчдакы столуң үстүнден чәйнек-кәсе гетирип, чөрек кесишдирмәге башлады.

Балыкчы бу затлара гең галып середип отуран Мырадың янына гелип отурды, чилим отлады.

— Шу мениң өйүм. Бу доктор хем мениң аялымың доганы. Шәхердәки кеселханада ишлейәр. Аялым чагалады билен бириниңкә мыхманчылыга гитди. Олар эртир гелҗеклер. Евгений, ханы тизрәк чай демле. Гиҗә галайман...

— Хәзир. Бирҗе минут гыссанмаң.

Мырат өзүне эдилйән аладаны артыкмач гөрди, бу эпей адамларың өз өңүнде хызмат эдип йөрүшлеринден утанды-да:

— Балыкчы ага, нәме үчин бейле азара галярсыңыз? Мен чай ичҗек дәл — дийди.

— Мен сизиң урп-адатларыңыза етик, дост. Чай ичмән гитмек болмаз.

Мырадың суссы басылды. «Булар нәме үчин мени бейле сылаяркалар? Я-да мени барлы ериң адамымыка дийип ялңышян болаймасынлар? Гел, мен шулара ене бир гезек өз ягдайымызы айдып берейин-ле, ене, ятларындан чыкаран болаймасынлар?..» дийип, дурмушда хич хили теҗрибеси болмадык йигит, аладаның ашагында галды.

Онянча балыкчы шейле дийди:

— Мен ынха сениң билен шу докторы иберйәрин. Эртир оны сорарлар. Нирә гитди, нәме болды? диерлер. Эмма мен җогап тапарын. Йөне, оны эртир гиҗеден галдырман ызына гелип етер ялы эдиң. Биригүн ол ише чыкар ялы болсун. Биз сениң гүррүңиңи диңледик. Онуң үстесине-де Евгений барып гөрер. Ягдайыңыз билен таншар. Сизе нәме герекдигини билип гелер. Шейдип, биз, ол геленден соң ене маслахатлашып гөрерис.

— Мен бу яшулыны айдан вагтыңыз ызына гетирерин. Йөне вели, балыкчы ага, бизден кән зада гарашмаң. Өзүмиз токайда яшаярыс — дийип Мырат гызарды.

Балыкчы йылгырды. Өзүниң агыр элини Мырадың эгнине гойды-да, йүзүне чиңңерилип серетди:

— Мырат, сен огланлык этме. Евгений бир-ә сизден зат алмаз, алайса ол шу өе гайдып гелмеҗегини билйәндир. Бизе сизиң ялы тәзе, деңлик дурмушың арзувыны эдйәнлериң саглыгы герек. Биз хор-да болсак зада зар дәл. Йөне сен шу сөзүңи ятдан чыкарма. Соңра бир вагтлар гүлүшмәге герек болар...

Чайы гыссаглы ичдилер. Тайярландылар.

Балыкчы шейле дийди:

— Мырат, араны кесмели дәл. Сен оңат, дүшүнҗели оглан экениң. Шәхере гелсең, гөрүшмән гитме. Галаныны соң гүрлешерис. Евгений-де сениң билен гүрлешер. Адамларыңыз билен оны танышдыр. Хош!

Кечә чыканларындан соң Мырат Евгениден:
— Ёгса-да Еген, балыкчы аганың ады нәме? — дийип сорады.
— Михаил Константинович Солодовников.
— Бә, ады-ха улы экен?
— Өзи адындан хем улы...
Мырат Евгениниң гаты гапырҗага салнан дерманыны алды-да:
— Шәхериң гүнорта гүндогарындакы мазарыстанлыгың өңи билен гидйән ёла дүш-де йөрәбер. Мен деррев ызыңдан етерин — дийип, Шабадың гайра кенары билен Абдыкерим экәниңкә гайтды.
Бу гиҗе Нарҗан апа уклап билмеди. Мырада гарашып гиҗәниң ярысына ченли отурды. Ол геленден соң оны атарып гойбермек хем бирнәче вагтыны алды. Мырат гидип, бир сагат гечип-гечмәнкә Абдыкерим эке гелип, гапыны тыркылдатды...

XXXV

Ораз кә обалыкларың, кә гумуң ичинден, кә-те гумуң этеги билен сүрүп, гүн батмазының өң янында өз обаларының бир четинден гирди. Обаның гамгын гөрнүши (итлер үйрүшмейәрдилер, сыгырлар молашмаярдылар, ойнап йөрен огланларың сеси эшидилмейәрди) онуң суссуны басды, деми-демине етмеди, гөзлериниң өңи гараңкырады. Шейдип, ол тамларының өңүне гелип атының башыны нәхили чекинини билмеди. Атдан дүшүп, нирә гидерини билмән интизар болуп төверегине гарап дурды.
Ораз ичерден бириниң үсгүлевүгини эшидип, гапа ылгап гелди. Әңсини серпип гапыны ачды-да, төрде айбогдашыны гуруп отуран Гурбан дәдесини гөрүп, хушы башындан учды, күрсәп ичери гирди.
— Ким бар? Бу атлы ким? Бу өйде ене нәме арыңыз галды?
Гурбан дәдесиниң бу әхеңинден Ораз горкды.
— Гурбан дәде, бу гелен мен, Ораз...
Көр гарры:
— Хә? Хә? — дийип, силкинип еринден турды. Ики элини өңүне узадып, аякланмадык көшек ялы энтирекледи.

Ораз онуң бойнундан гуҗаклады. Оларың икиси-де дуран-дуран ерлеринден өзлерини ашак гойбердилер. Гоҗа Оразың башыны дызында гоюп, сыпалаярды. Онуң эллери титрейәрди.
Гурбан узының айылганч гүррүңе башлалы бәри гүн гечдими, хепде гечдими, ай гечдими, Ораз келлесини гетерип билмеди. Эмма болуп гечен вакаларың, чекилен сүтемлериң саны кәнди, аграмы даг ялыды. Ораз шуңа дүшүнди.
— Гел, юртларындан хабар тутайын дийип, шу гүн эртир гелшимди — дийип, Гурбан дәдеси гүррүңини җемледи: — Ол ере, бу ере айланан болдум, хай-күш эден болдум. Башга мениң элимден нәме гелйәр? Онсоң өе гирдим. Чалаҗа иркилипдирин. Ат аягының сесине ояндым. Ораз җан, башымыздан гечен затлар-а шу. Бу хесретлер адамың ичинден чыкар ялы болмады. Инди мүң ар аланыңда-да, ичиңи совадаймасаң, олары дирелтҗек гуманың ёк. Уруш гүйчли болды. Харамзада ясавулбашының өзүни-де өлдүрипдирлер. Эмма хич зат ерине геленок. Обада адам галмады. Экинлер гуш-гумурсылара ийм болуп, дөкүлип ятыр. Гавун-гарпызлар шагаллара шам болды. Оглум, инди бир яңасы болянча ярагы ташламак герек дәл. Я белли-күлли гул болмалы, я-да ил-гүнүң абаданчылыгыны газанмалы. Хыва көшги отланмаса юрдуң дүзелҗек гуманы ёк. Бу белли зат. Чары аганың ягдайыны болса яңы айдып бердим. Онуң адамы-да аз. Олар нәме этҗеклерини-де билмейән болмага чемелилер. Галаныны-да өзүң ойлап гөр. Мырат билен гүрлеш. Чары билен маслахатлаш. Мениң билйән задым бармы? Мениң бир аягым гөрде... Бейдип отуранымыздан пейда ёк. Өе гидели. Бу гүн дынҗыңы ал. Әҗең дагының янына эртир гидерсиң. Олар гургун... Мырады-да бир-ики гүн дынч аланыңдан соң гөрерсиң.
Ораз хер хили айылганч хабара гарашса-да, бейле затлара гарашманды. Агзындан сүйдүң ысы гитмедик Аннагүли шейдерлер диен пикир ятса-турса онуң ядына дүшҗек дәлди. Өз гызының намысыны гораян атаны атып өлдүрмеклери Оразың акылына сыгмаярды.
Ол Гурбан дәдесиниң теклибини макулламагы догры тапды. Эгер хәзир әҗесиниңкә, я-да Мырадың янына гитсе онуң хесрети өңкүден-де гүйчленҗекди. Ол болса муны чекип билҗек дәлди. Чүнки ол хәзир бүтинлей гүйчден дүшүпди...

XXXVI

Мырат билен Евгений, Чары аганың ахыркы демине етишдилер. Доктор:

— Ханы, мен бир әңедейин, сиз бир янрак чекилиң — дийип төверегиндәкилере йүзленди. Элини чермәп, гапыржагыны ачды.

Аман, Мырат, Рамазан еркүмеден чыкдылар. Еркүмәниң дашында Таган, Мәммедалы, ене бирнәче адам чайың үстүнде гышарып ятырдылар.

Аман Мырады бир чете чекип:

— Какам сен дийип ятыр, Мырат. Бу гетирениң ким? — дийип сорады.

— Гетиреним улы тебип. Көмеги етәйжек адам. Бу адамлар хакында сениң билен эдилмели гүррүң кән. Соң гүрлешерис. Нәме геп-гүррүң бар? Өңки-өңкүликми?

— Таган булагайчылык этҗек боляр. Өтен агшам гелип кән отурды. Маңа адам бер, Чары ага, мен шу гиҗе ханың тагтыны башына йыкайын дийип, дызап отыр. Зордан көшешдирдик. Башга хили зат ёк. Мырат, какам аяк үстүне галып билмезмикә диййәрин...

Онянча Евгений ылгап чыкды-да:

— Мырат, яшулы сени чагыряр—дийди.

Адамлар онуң ызы билен еркүмә гирдилер. Чары ага гөзлерини юмуп, парахат ятырды. Евгений бейлекилер хем эшидер ялы Мырада шейле дийди:

— Яшыр-юшур эдеси зат ёк. Ягдай агыр. Шу агшама ченли яшайса болдугы...

Ол төверекдәкилериң йүзлерине бир хатар сын эдип чыкды-да, өз айдан сөзлери олара агыр дегдимикә дийип чак этди:

— Мени багышлаң. Биз тебиплериң болшумыз шейле. Болшуны болшы ялы айдайярыс... Биз шуңа эндик эдипдирис.

Хич кимден сес-үйн чыкмады.

Узаклы гүн Чары аганың еркүмесине гелип-гидип дурдулар. Евгений, Мырат, Аман дагы дашарда, яшулуларың арасында отурдылар. Арада бир вагт тапып, Мырат Евгенини ызына тиркәп, оңа адамларың гошларыны; ат-ярагларыны гөркезип чыкды.

Евгений йыгы-йыгыдан еркүмә гирип, Чары аганың ягдайындан хабар алып дурды. Еркүмеден чыкан вагтла-

рында өзүне гең галып середип отуран адамлара берйән гүррүңини ене-де довам эдйәрди. Ол сада, дайханлара дүшнүкли дилде геплемәге җан эдип, кынчылык чекйәрди. Элбетде, шәхер адамсы үчин бу аңсат дәлди.

Евгений бу гүн гайдып билмеди. Чары аганы өлүмиң элинден алып галмак үчин баша-баш сөвеше гирди. Ол өлүми еңип билмеди. Чары ага даңа голай җан берди. Эртеси ирден оны җайладылар. Белент райышың йүзүнде, адам бойы өсүп отуран акбаш-яндакларың арасында гиң җай газып, онуң мейдини ерлешдирдилер. Гең зат, хеммәниң гөвнүне Чары ага райыша чыкып, ашакда болуп дуран ишлере середип ятан ялы болуп дуюлды. Евгений шол гүн агшама ченли бу ерде болды.

Гүн батып, гараңкы дүшенден соң Мырат билен Евгений Дашховуз ёлуна дүшдүлер. Гиҗәниң ярында Солодовниковыңка гелдилер. Мырат бу ерде ики сагада голай болды. Шондан соң Абдыкерим әкәниңкә гитди. Олар бири-бирлерини йитирип тапан ялы гуҗаклашып гөрүшдилер. Абдыкерим әке:

— Оглум, хич ынсан өз йүрегинден өнен баласындан хем шейле ягшылык гөрен дәлдир — дийип, Мырада миннетдарлык билдирди.

Мырадың хыялы алашаны ташлап гитмекди. Эмма Абдыкерим әке этмеди.

— Мен пыяда гидерин. Узак дәл, ата — дийип, Мырат кән гезек гайталады. Эмма ол:

— Сени пыяда иберип, мен бу ерде аркайын отуруп билмерин. Сен инди бизиң екеҗе перзендимиз! — дийип, меселәни чүрт-кесик этди.

Мырат даңа голай Дашховуздан чыкды. Ол төверекдәки обаларың ичинде нәме геп-гүррүң бардыгыны билмек максады билен Гарапорсаңа дегип гечмеги макул билди. Гарапорсаңлы танышлары Мәликгулыңка гүн догманка гелип етди.

Мәликгулы теләриң ашагында кече язып, Мырадың өңүнде чай гояндан соң:

— Мырат җан, мен сени бегендирейин! — диймек билен, яңы-якында Оразың гелип гидендигини, онуң гөрмегей, батыр йигит болуп етишендиги барада Мырада гүррүң берди.

Мырат бу хабара өр-гөкден гелди. Илки бегенди. Соңундан ховсала дүшди: «Нәхили болуп гайтдыка? Ене-де ганыгызмалык эдип, ишлән өйүни гыран-җыран эдип

гайдан болаймасын?» дийип аладаланды. Мәликгулы онуң ягдайыны билен ялы:

— Ондан гайгы этме. Онуң гөрнүши гаты аркайын — дийди.

Шундан соңра Мырат өзлериниң башына дүшен иш хакында Мәликгула гүррүң берди. Дурды готурың тәлейи Мәликгулыны агыр ягдая салды. Көп вагтлап дымып отурдылар. Соңундан өй эеси гөвүнлик берди:

— Худайың халаныдыр. Мырат җан, башыңызы дик тутуң. Инди, яраг алып чыканыңыздан соң ыза дөнүҗи болмаң! Оларың көп йыллар бойы эденлери гечди. Инди бес. «Док чайканман ач доймаз» дийипдирлер. Оларың башында бир бела бардыр.

Соңра Мәликгулы шейле дийди:

— Бизиң обамыза эркек гейимини гейнен бир гыз гелди. Ол гүн оны Ораз хем гөрүп гең галды. Шол пахыр дүйн кеселледи. Мырабыңкыда от билен ялын болуп ятыр. Шу вагта ченли өзүни эркек эдип гөркезҗек болды. Эмма адамлар онуң гыз машгаладыгыны деррев танадылар. Гөвнүни галдырмазлык үчин билмезлиге салып гездилер. Дүйн вели, ёрган-дүшге йыкыландан соң, башындакы телпеги гачыпдыр. Шунда соң онуң гыздыгы биленебилмедиге әшгәр болупдыр...

Мырадың ини тикенекләп гитди. Ол элиндәки кәсесини чалтлык билен ерде гойды-да, Мәликгулының чигниңден тутды:

— Ол хәзир нireде? — диенде йигидиң гөзлери янып гитди.

— Мырабыңкыда. Оңа говы гарашык эдилйәр. Бир айылганч замана болды... — дийип, Мәликгулы ашак бакды.

Мырадың йүрегинде харасат гопды. «Кимкә? Белки мен оны танарын...» диен пикир оны алдым-бердиме салды.

Ол Мәликгулыдан «бу гең йигиди» гөркез дийип хайыш этди. Бир салымдан олар Мырабың өйүниң янына барып аяк чекдилер.

Мәликгулы мырап билен гөрүшүп, саглык-эсенлик сорашандан соң, Мырады онуң билен танышдырды. Соңра:

— Кеселлиңиз нәхили? Бәри бакярмы? — дийип сорады.

— Яман дәл. Худая шүкүр, инди дүйнкүсинден хас говы. Аялларың арасында. Хич геплемейәр. Мен-ә янына

бармага-да чекинйән. Аялларың үсти билен ягдайыны билип дурун. Өзи-де гаты утанярмыш.

— Эгер айып болмаса, Мырат бир гөрәйсем диййәр.

Мырап гөвүнҗеңлик билен:

— Онуңам бир айыбы бормы? — дийип аладаланды. — Мениң болуп дуршум нәхили?! Илки бир чай-пай ичиң ахыры. Соңра гөрүбирсиңиз.

Мырат миннетдарлык билдирди:

— Яшулы, азара галмаң. Бизиң чай-нан кемимиз ёк! Саг болуң.

Мырап аялларың өйүне гирди. Оглан-ушаклар ол өйден чыкандан соң, Мырат дагыны чагырды.

Төрде ятаны гөрен бадына Мырадың хушы башындан учды. Ол:

— Айханым! — дийип гыгыраныны, онуң башуҗуна барып дызына чөкенини дуйман галды.

Гыз бу сесе гөзүни ачды. Үстүне эглип дуран Мырадың йүзүне гөзи дүшен бадына гарысына галды-да, Мырадың гуҗагына өзүни оклады...

Беки Сейтаков
ДЕВИЧЬЯ ДАНЬ
Туркменгосиздат
На туркменском языке

Редактор *Ө. Бабаев*
Суратчы *Когдин*
Сурат редакторы *Я. Бира*
Техредактор *Б. Сэхедов*
Корректор *Ч. Чопанов*

Йыгнамага берилди 31/I-61 й.
Чап этмэге ругсат эдилди 29/I-62
Форматы 84×108$^{1}/_{32}$ Физ. чап листи 7,0.
Чап листи 11,48. Учёт нешир листи 12,97. ТНД № 5020.
Тиражы 30. 000 Заказ 114
Бахасы 54 к.

Түркмендөвлетнешир, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а
Полиграфкомбинат. Ашгабат, Совет көч., 46